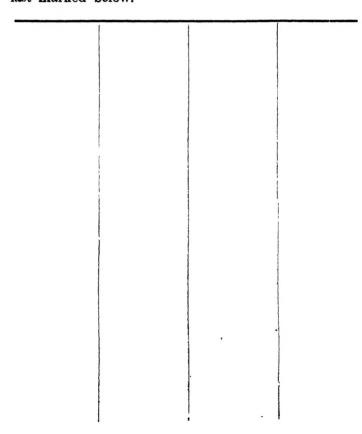
TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

UNIVERSAL LIBRARY ABABAINN ABABAINN TYPE LIBRARY ABABAINN

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY					
S 491.5 Call No. V 46 P · Accession No. S 185					
Author 93-151-4.					
Title 81 377 - 891312 1914					

This book should be returned on or before the date last marked below.

PRAKRITA PRAKASA

VARARUCHI

WITH

(1) The prosecommentary of Bhamaha entitled Manarama, (2) the verse commentary of Katyayana entitled Manara (3) foundes and different readings, (4) the substance of the chapters, (5) exercises at the end of the chapters, (6) several appendices, (1) a long introduction dealing with Prakrit Language and Literature and with the lives of Vararachi and the two commentators, (8) an alphabetical index of the Prakrit words, (9) an alphabetical index of the Satras, (10) a simple Bengali translature,

EDITED BY

BASANTAKUMAR CHATTOPADHYAYA, M.A.,

MEMBER, ROYAL ASIATIC SOCIETY OF GREAT BRITIAN AND IRELAND.

S. K. LAHIRI AND CO., 56, COLLEGE STREET, CALOUTTA

1914.

5-185

Checked 1965

महामुनि-वरक्चि-प्रणीत-

पास्त-प्रकाशः

भामहक्षत-मनीरमाख्य-गद्यष्टस्था, कात्यायन-प्रकोत-मद्भारीनाम्ना क्रन्दोवबक्षस्था, तथा विविध-टीका-टिप्पनीपाठान्तरादिभिष समुद्गासितः, प्रतिपिश्चिदे सारमङ्गलनीभिः, परिच्छेदान्तीः नुर्शालनीभिर्वहु
परिशिष्ट दीर्घभूमिकया, वर्णानुक्रमिकशब्दसूची-सूत्रसूचीभ्यां, सदलवङ्गानुवादेन तथा शब्दधातुक्पादिभिष्

लण्डन-रयाल-एसियाटिक-सोसाइटीतिस्थातसिर्मितेवेद्गीय-साहित्यपरिषद्य सदस्येन, एम्, ए, इत्युपनाचा श्रीवसन्तकुमार शर्याचा चट्टोपाध्यायेन सम्पाहितः

সম্পাদকীয় বক্তব্য।

---:0:---

প্রাক্তপ্রকাশ গ্রন্থ প্রাকৃত ভাষার সরল, সংক্ষিপ্ত ও প্রাচীন ব্যাক্রণ। সংস্কৃত ও পালি ভাষায় এন্ এ পরীক্ষার্থীদিগের জন্ত কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ে এই গ্রন্থ পাঠ্যরূপে নির্দিষ্ট হইয়াছে। সংস্কৃত নাটক সমূহের প্রাকৃতাংশ সকল ব্রিবার জন্ত বি, এ, পরীক্ষার্থী ও সংস্কৃত সাহিত্যের মধ্য ও উপাধি পরীক্ষার্থীদিগেরও এই গ্রন্থ অবঞ্চার্থা। সংস্কৃত সাহিত্যের মধ্য ও উপাধি পরীক্ষার জন্ত প্রস্থধানি বর্ষন্তর পূর্বের পাঠ্যরূপে নির্দিষ্ট হইয়াছিল। এই প্রাকৃতপ্রকাশ গ্রন্থের ছাত্রোপ্রোগী সংস্কৃত্র কলেজের ভূতপূর্ব অধ্যক্ষ্ক পণ্ডিত ই, বি, কাউএল্ মহোদরের সংস্কৃত কলেজের ভূতপূর্ব অধ্যক্ষ্ক পণ্ডিত ই, বি, কাউএল্ মহোদরের সংস্কৃত্র অপ্রাপ্য হইয়া পড়ায়, গর্বশ্রেণীর পাঠাথিগণের বিশেষ উপযোগী করিয়া এই গ্রন্থ সম্পাদিত হইল।

মনস্বী পণ্ডিত ই বি কাউএল মহোনর ভামহক্ত মনোরমা টীকা, ইংরাজী অসুবাদ ও একটা উপক্রমণিকা সহ এই গ্রন্থের প্রথম সম্পাদন করিয়াছিলেন। তৎসম্পাদিত গ্রন্থের মূল্য ১২ শিলিং অর্থাৎ ৯ টাকা নির্দিষ্ট ছিল। কিন্তু তদীয় সংক্ষরণ এক্ষণে পুনমু দ্রণাভাবে অপ্রাপ্য।

বর্ত্তমান সংকরণে বহু অতিরিক্ত বিষয় সন্নিবিষ্ট হইরাছে। মহামতি কাউএলের সংকরণে কেবল মাত্র ভামহ ক্কুত মনোরমা টাকা ছিল—বর্ত্তমান সংকরণে কাত্যায়ন মুনি প্রণীত মঞ্জরী নামী ছন্দোবদ্ধ টাকা অধিক প্রদত্ত হইরাছে। নীরস ও হুরুহ স্ত্রসমূহ আয়ত্ত করা বেরুপ কঠিন, ছন্দোবদ্ধ বিষয় সমূহ আরত্তি ধারা কণ্ঠন্থ করা সেইরূপ অপেক্ষাকৃত অল্লায়াসসাধ্য।

সেই জস্তুই এই ছন্দোবদ্ধ টীকার সন্নিবেশ। প্রত্যেক পরিচ্ছেদের প্রারম্ভে পরিচ্ছেদের বিষয় সমূহের যে সারসঙ্কলন প্রদন্ত হইয়াছে তাহাতে আরু সময়ে বহু বিষয় উত্তমরূপে আয়ত্ত করিবার বিশেষ স্থবিধা হইবে বলিয়। আশা করা যায়। আরু সময়ের অল্পতা ঘটলে ঐ অংশগুলি পড়িলেই প্রাকৃত ভাষায় সাধারণ জ্ঞান জন্মিবে। অমুশীলনী সমূহের উত্তব লিখিবার চেষ্টা করিলে অধীত বিষয় সমূহ ছাত্রগণের অন্তঃকরণে গভীর ভাবে অক্ষিত হইয়া যাইবে। উপক্রমণিকায় প্রাকৃত ভাষা ও প্রাকৃত গাইতা বিষয়ে বহু জ্ঞাতব্য তথ্য সন্নিবিষ্ট হইয়াছে। বরক্তি ও টীকাকারম্বয়ের সংক্ষিপ্ত জীবনীও প্রদন্ত হইয়াছে। পরিশিষ্ট সমূহ মধ্যে শক্সাল্শু, শক্সতী ও স্কর্ত্বটা সাহিত্যিকগণের বিশেষ উপযোগী হইবে। স্ক্রিশ্রেণীর ছাত্রগণের স্বধার জন্ম শক্ষ ও ধাতু সমূহের রূপ প্রদন্ত হইয়াছে। বঙ্গাম্বাদের মধ্যে বহু স্থলে টীকাকারম্বয়ের মতবৈধেব সামঞ্জন্ম করিবার চেষ্টা করা হইয়াছে। এত বিষয়াধিক্য সত্তেও মূল্য অতি স্থলভ করা হইয়াছে।

गांधात्र (वांध मोकार्यार्थ जिकात वह श्राम मिक (यांश कता इस्नाहे। यथा "श्वालु, इस, उस, श्वाल, वन्स, इन्स इस्वेत श्वादेशा मतुप: स्थाने भवन्ति"। এशान मिक (यांश किताल "श्वास्थिसोझाल वन्सेन्सेति" हेजां नि हहेशा श्राप्त। जांशां जिका मत्रम ना हहेशा क्रविंध हहेशा यांग्र।

স্থৃর মফস্বলে বসিয়া কলিকাতার প্রেসে গ্রন্থ মুদ্রণে বহু মুদ্রাকরপ্রমাদ জুটিয়াছে এবং গ্রন্থপ্রকাশেও কিঞ্চিং স্থানাবশুক বিলম্ব
ইয়াছে। স্থাশা করি পাঠকগণ ফ্রাট গ্রহণ করিবেন না।

এই গ্রন্থপ্রকাশবাপারে মদীর শ্রদ্ধাপদ মুহাৎ শ্রীযুক্ত বসম্বরঞ্জন রায় বিদ্বর্জ্জভ মহাশর ও পরিষদের দক্ষিণ-হস্ত শ্রীযুক্ত বামকমল সিংহ মহাশ্যের নিকট নানা বিষয়ে সাহায্য পাইয়াছি। তক্ষ্ম তাঁহাদিগের নিকট আমার আস্তরিক রুতজ্ঞতা প্রকাশ করিতেছি।

গ্রন্থানিকে আধুনিক সময়ের উপযোগী করিবার জন্ম যথেষ্ট পরিশ্রম করা হইয়াছে। এক্ষণে এ গ্রন্থ থাহাদের জন্ম অভিপ্রেত তাঁহাদেব উপকাব দশিলেই শ্রম সার্থক জ্ঞান করিব। ইতি

ভবানীপুর, কলিকাতা, ১১ই জৈচ্চ, ১৩২১। २৫শে মে, ১৯১৪।

শ্রীবসন্তকুমার চট্টোপাধ্যায়।

উপক্রমণিকা।

প্রাকৃত চর্চ্চার উপযোগিতা।

যে যুগে পণ্ডিত মণ্ডলীর অনুসন্ধান ও গবেষণার ফলে দিন দিন নতন নূতন তথ্য আবিষ্কৃত হইতেছে, লুপ্তপ্রায় তামশাসন, শিলালিপি, প্রতিষ্ঠা-শাসন প্রভৃতির উদ্ধার হইতেছে, ইতিহাসের অযত্ন-মলিন পত্র উদ্দাল হইতেচে, ভাষাতত্ত্বের গুপ্ততম ও জটিল রহস্ত লোকচিস্তার বিষয়ীভত হহতেছে, মুদ্রাযম্ভের সৌকর্য্য বশতঃ কাব্য, নাটক, উপ্সাসাদি অতি ম্বলভ মূল্যে বিক্রীত হইতেছে, সে যুগের শিক্ষিত সমাজের নিকট প্রাক্ত ভাষা ও সাহিত্যের অমুশীলনের প্রয়োজনীয়তা বুঝাইয়া দিবার আ্বান্সকতা নাই বলিলেও বোধ হয় অত্যুক্তি হয় না। প্রাকৃত ভাষা না জানিলে কি প্রত্তত্ত্বের আলোচনা, কি ভাষাতত্ত্বের অনুশীলন, কি কাব্যবসের আস্থাদন কিছই স্থলবরূপে হইতে পারে না। খ্রীষ্টপূর্ব্দ পঞ্চম শতাব্দী হইতে খ্রীষ্টায় দশম শতাব্দী পর্য্যন্ত পঞ্চদশ শত বৎসরের ভারতেতিহাস ঘন-অন্ধকারাবৃত। দে কালের সামাজিক প্রথা, রাজনৈতিক অবস্থা, আচার ব্যবহার, রীতি নীতি. রাজকীর্ত্তি, লোককীর্ত্তি, কবিকীর্ত্তি, বিত্যাচর্চ্চা, ধর্মচর্চ্চা, সমরচর্চ্চা প্রভৃতি বিষয়ে অমুদন্ধান করিতে হইলে সর্বাগ্রে লুপ্তপ্রায় প্রাক্ত গ্রন্থ-গুলির উদ্ধার ও প্রচার একান্ত প্রয়োজনীয় হইয়াছে। প্রাক্তত ভাষা ভারতের আধুনিক ভাষা সমূহের জননী। স্কুতরাং ভাষাতত্ত্বের আলোচনা করিতে হইলে প্রাক্তরে জ্ঞান একান্ত আবশ্রক। আর ভাষাতত্ত্বের আলোচনা না করিয়াই যদি কেহ ভারতের আধুনিক ভাষাগুলি শিথিতে

চাহেন, তাহা হইলে এক প্রাকৃত ভাষা আয়ত কবিতে পারিলেই তাঁহাব পক্ষে সমস্ত ভাষাগুলিই সরল হইয়া পড়িবে। আবাব সংস্কৃত নাটকেব অবিকাংশ পাত্রেব উক্তিই প্রাকৃত ভাষায় লিথিত: স্কৃতরাং প্রাকৃত না জানিলে সেই উক্তিগুলিব মন্ম অবগত হওয়া যায় না। তাহা ছাড়া জৈন-দিগেব যাবতীয় ধর্ম্ম গ্রন্থগুলি প্রাকৃত ভাষায় লিপিবদ্ধ। অতএব প্রাকৃত না জানিলে জৈন সাহিত্যেব আলোচনা অসন্তব। পালি ভাষা ও প্রাচীন মাগধ প্রাকৃত অভিন্ন এবং বৌদ্ধদিগের ধর্ম্ম গ্রন্থগুলি এই পালি ভাষায় লিথিত স্কৃতরাং বৌদ্ধ সাহিত্যেব অকুশালন করিতে হইলেও প্রাকৃত্বে জ্ঞান আবশ্রক। এতদ্বির প্রাচীন খোদিত লিপিগুলি যে ভাষায় লিথিত তাহা বৃথিতে হইলেও প্রাকৃত জানা চাই। অতএব দেখা বাইতেছে যেকি প্রকৃতস্ববিৎ, কি ভাষাত্র্বজ্ঞ, কি সাহিত্যামোদী সকলেব নিকটেই প্রাকৃত ভাষার মূল্য আছে।

প্রাকৃত শব্দের ব্যুৎপত্তি।

প্রাক্কত শব্দের বিবিধ ব্যুৎপত্তি প্রাচীন কালেব পণ্ডিতগ্রণ কর্তৃক আবিষ্কৃত হইয়াছে। নিয়ে কয়েকটী প্রদুত্ত হইল।

১। প্রকৃতিঃ সংস্কৃতম্ তত আগতং তত্র ভবম্বা প্রাকৃতম্।

-(र्बठक ४।)।)

২। প্রকৃতিঃ সংস্কৃতম্ তত্র ভবস্বাৎ প্রাকৃতং স্মৃত্যু।

—প্রাক্ত চন্দ্রিকা

- ৩। প্রাকৃতস্ত তু সর্বমেব সংস্কৃত্য যোনি:।—প্রাকৃত সঞ্জীবনী।
- ৪। প্রকৃতিঃ সংস্কৃতম্ তদ্ বিকৃতিঃ প্রাকৃতম।
- ে। প্রক্নত্যা স্বভাবেন সিদ্ধমিতি প্রাক্নতম্।

- ৬। প্রাকৃত জনানাং ভাষা প্রাকৃতম।
- ৭। প্রকৃষ্টঃ অকৃতঃ অকার্য্যো যশ্মিন্ তৎ প্রাকৃত্য।—শব্দকর্মজ্ম।

 খীষ্টায় অষ্টম শতাব্দীর কবি বাক্পতি তদীয় গৌড়বধ নামক মহাকাব্যে
 প্রাকৃত ভাষাসম্বন্ধে নিম্লিখিত প্রচী লিখিয়াছেনঃ—

"সরলাও ইমং বারা বিসন্তি এতো র ণেন্তি বারাও। এতি সমুদ্রংচির ণেন্তি সারবাওচির জলাইং ॥৯৩॥" (১)

"এই প্রাক্কত ভাষাতেই সকল ভাষা নিবিষ্ট হয় এবং এই প্রাক্কত ভাষা হইতেই সকল ভাষা নির্গত হয়। জল (আসিয়া) সমুদ্রেই প্রবেশ কবে এবং সমুদ্র হইতেই (বাপ্সেরপে) নির্গত হইয়া বায়।" বাক্পতির শ্লোকেব অর্থ এইরূপ যে প্রাক্কত ভাষা অন্ত কোনও ভাষা হইতে উৎপন্ন হয় নাই; সংস্কৃত ভাষা প্রাক্কত হইতেই উদ্ভূত হইয়াছে এবং শেষে প্রাক্কতেই বিলীন হইয়াছে। অর্থাৎ পাণিনিশাসিত সংস্কৃত ভাষা তৎকাল প্রচলিত ক্থিত অপলংশ ভাষা হইতে উৎপন্ন হইয়াছে এবং পরে সেই সংস্কৃত ভাষা অপ্রক্রতানত হইলেও প্রাক্কত জীবিত ছিল। অতএব উল্লিখিত ব্যুৎপতি সপ্তকেব মধ্যে পঞ্চমটা তাহার মতেব অন্তক্ল।

বৈদিক যুগে কথিত ভাষা।

ভারতের প্রাচীন সাহিত্যের ভাষাকে হুইটী প্রধানভাগে বিভক্ত কবা যায়, বৈদিক ভাষা ও লৌকিক সংস্কৃত ভাষা। হোমরের ভাষার সহিত প্রাচীন গ্রীক্ভাষার যেরূপ সম্বন্ধ; সালিক মন্ত্রের লাটিনের সহিত বারোব লাটিনের যেরূপ সম্বন্ধ বৈদিক সাহিত্যের ভাষার সহিত লৌকিক সংস্কৃত

সকলা ইমং বাচে। বিশন্তি ইতশ্চ নির্যন্তি বাচঃ।
 আগচছন্তি সমৃক্তমিব নির্গছন্তি সাগরাদিব জলানি ॥৯৩॥

সাহিত্যের ভাষারও সেইরূপ সম্বন্ধ। অতি প্রাচীনকালের বৈদিকভাষা ও উত্তরকালের বৈদিক ভাষাতেও সামান্ত সামান্ত প্রভেদ পবিলক্ষিত হয়। কাবণ প্রাচীন ভাষার বিকাশেই পববর্ত্তী যুগের ভাষার উৎপত্তি হইয়াছে। প্রাচাবিচ্চাবিদ ইউরোপীয় পণ্ডিতগণের মতে বৈদিকযুগের যাজক. অধ্বর্যু ও পুরোহিতগণের কথিত ভাষা ও ছান্দোবদ্ধ বেদের ভাষার কিঞ্চিৎ পার্থক্য ছিল। আবার তাঁহাদের ভাষা ও তাৎকালিক অশিক্ষিত জনসাধারণের কথিত ভাষায়ও প্রভেদ ছিল। থাকিবারই কথা; সাহিত্যের ভাষা ও জনসাধারণের কথিত ভাষায় বর্তমান কালেও মহান্ প্রভেদ পরিলক্ষিত হয়। আবার চতুষ্পাঠীব অধ্যাপক ও পুরোহিত শ্রেণীর লোকের কথিত ভাষা জনসাধারণের ভাষা অপেক্ষা একটু পরিমার্জিত। প্রাচীন কালেও এইরূপ ছিল। বৈদিকযুগের কথিত ভাষার নাম ছিল "আর্য অপত্রংশ" বা "আর্য প্রাকৃত।" এই আর্য প্রাকৃতের জন্য হেমচক্র বিবিধ বিকল্প স্থতের প্রণায়ন করিয়াছেন। (১)

ভাষার প্রকৃতি-পরিবর্ত্তনশীলতা।

ভাষা একভাবে থাকে না—যুগে যুগে ভাষার পরিবর্ত্তন হইয়া থাকে।
শিশুর শরীর যেমন দিন দিন পুষ্টিলাভ করিয়া বৰ্দ্ধিত হইয়া থাকে, ভাষাও
তেমনই ব্যবহারের দ্বারা দিন দিন বিকাশ প্রাপ্ত হইয়া থাকে।

যাহারা ভাষার ব্যবহার করে তাহারই অবগু এই পরিবর্ত্তন সাধন করিয়া থাকে। কিন্তু সেই পরিবর্ত্তন তাহারা লক্ষ্য করিতে পারে না.—

⁽১) ছেমচন্দ্রের ব্যাকরণ দা ১ । ৩, ৮ । ১ । ৪৬, ৮ । ১ । ৫৭, ৮ । ১ । ৭৯, ৮ | ১ । ১৮, ৮ | ১ | ১২১, ৮ | ১ | ১৫১, ৮ | ১ | ১৭৭, ৮ | ১ | ২২৮, ৮ | ১ | ২৫৪, ৮ | ২ । ১৭, ৮ | ২ | ২১, ৮ | ২ | ১৭৪, ৮ | ২ | ১০৪, ৮ | ২ | ১০১, ৮ | ২ | ১৪৬, ৮ | ২ | ১৭৪ ও ৮ | ৩ | ১৬২ হলে নাইবা ।

পরিবর্ত্তন অজ্ঞাতসারেই হইয়া থাকে। জননী সম্নেহে শিশুর লালন পালন করিয়া থাকেন, মুহুর্ত্তের জন্মগুও তাহাকে চকুর অস্তরাল করিতে পারেন না। কিন্তু কথন শিশুর কোন্ অবয়বটী কতট্ কু বর্দ্ধিত হইল তাহা কি তিনি লক্ষ্য করিতে পারেন ? অবশু তুইবংসর অতীত হইলেই তিনি সস্তানের অবয়বে পরিবর্ত্তনের উপলব্ধি করিয়া থাকেন। ভাষার পরিবর্ত্তনও কতকটা এইরূপ। যথন পবিবর্ত্তন হয় তথন তাহা লক্ষিত হয় না। পরে পূর্ব্বকালের ভাষার সংরক্ষিত আদর্শের সহিত তুলনা করিলেই পরিবর্ত্তনের উপলব্ধি হয়। এই পরিবর্ত্তন আবহমান কাল হইতে চলিয়া আসিতেছে এবং শেষ মুহুর্ত্ত পর্যাস্ত চলিতে থাকিবে।

লোকিক সংস্কৃতের উদ্ভব।

বৈদিকযুগে সাহিত্যের ভাষা ও কথোপকথনের ভাষার মধ্যে একটা ব্যবধান ছিল, তাহা পূর্বেই উক্ত হইয়াছে। ক্রমে কথিত ভাষার প্রভাবে সাহিত্যের ভাষা অল্লে অল্লে পরিবর্ত্তিত হইতে লাগিল। উচ্চারণের সৌকর্য্য সাধিত হওয়ায় "প্রগল্ভ", "বল্ম্ মীক", "শল্কক," "গর্ভ" প্রভৃতি শব্দ যথাক্রমে "প্রগল্ভ," "বল্মীক", "শল্ক", "গর্ভ" প্রভৃতিরূপ প্রাপ্ত হইল। কথিত ভাষার বহু শব্দমালাও সাহিত্যে ব্যবহৃত হইতে লাগিল। ভাষার রীতি (Idiom) ও একটু পরিবর্ত্তিত হইল। এইরূপ বৈদিকভাষার বিকাশে ভাষান্তরের উদ্ভবের স্ত্রপাত হইল। পরে একে একে মাহেশ, যাস্ক, পাণিনি প্রভৃতি বৈষাকরণগণের শব্দাম্পাসনের প্রভাবে তাৎকালিক ভাষা "সংস্কৃত" অর্থাৎ মার্জিত হইল। অধ্যাপক মাকডোনেল বলেন যে এই সংস্কৃত শব্দের প্রথম প্রশ্নোগ বাল্মীকির রামায়ণে দৃষ্ট হয়। (১)

⁽³⁾ Macdonnell's History of Sanskrit Literature p 22.

স্থানভেদে লোকিক সংস্কৃতের রীতি-বিভিন্নতা।

যথন "সংস্কৃত" ভাষা পাণিনির ব্যাকবণেব গণ্ডীব মধ্যে অবরুদ্ধ হইল, তথন তাহা কথিতরূপে প্রচলিত ছিল এবং বিভিন্ন প্রদেশের ভাষাব রীতি বিভিন্ন প্রকারের ছিল। উত্তরদেশবাসী ও পূর্ব্বদেশবাসী আচার্য্য দিগের প্রতি সন্মান প্রদর্শনপূর্ব্বক পাণিনি তাঁহাদিগের প্রয়োগগুলি বিকরে শিষ্ট বলিয়া গ্রহণ করিয়াছেন। (১)

কথিত ভাষাব জন্মও তিনি বিধি প্রণয়ন করিয়াছেন। (২) যাস্ত্র (৩), বররুচি (৪), এবং পতঞ্জলিও (৫) পাণিনির ন্যায় প্রাদেশিকত্বের উল্লেৎ

বাকে। বাক্যমিতিহাস: পুরাণং বৈদ্যক্ষিত্যেতাবাঞ্কক্ত প্রয়োগ বিষয়: । এতা বস্তং শক্ত প্রয়োগ বিষয় মনুনিশম্য সন্ত্য প্রযুক্তা ইতি বচনং কেবলং সাহসমান্তমেব। এতি সিংশ্চাতি মহতি শক্ত প্রয়োগ বিষয়ে তে তে শক্তিত তত্র নিয়ত বিষয়া দৃগুতে। তদ্বধা। শবতি গতিকক্ষা কম্বোজেখেব ভাষিতো ভবতি। বিকার এন মার্য্যা ভাষত্তে শব ইতি। হয়তিঃ স্থাটেইনু। রংহতিঃ প্রাচ্য মধ্যেয়ু। গমিষেব তার্য্যাঃ প্রযুক্ততে। দাতি লবণার্থে প্রাচ্যেবু দাত্রমুদীচ্যেবু। যে চাপ্যেতে ভবতে।২প্রযুক্তা মতাঃ শক্ষা-বতেবামপি প্রয়োগাদৃগুতে॥

⁽১) আপ্টাব্যায়ী ১ ৷ ১ ৷ ৭৯, ২ ৷ ৪ ৷ ৬০, ৪ ৷ ১ ৷ ১৭, ৪ ৷ ১ ৷ ১৫০, ৪ ৷ ১ ৷ ১৫০, ৪ ৷ ১ ৷ ১৫০, ৪ ৷ ২ ৷ ১২০, ৪ ৷ ২ ৷ ১৩৯, ৭ ৷ ৩ ৷ ১৪, ৫ ৷ ৪ ৷ ১০১, ৭ ৷ ৩ ৷ ২৪, ৫ ৷ ৩ ৷ ৮০, ৫ ৷ ৩ ৷ ৯৮, ৩ ৷ ৪ ৷ ১৯, উত্যাধি হত্ত দুষ্টবা ৷

⁽२) अक्षेषाक्षी २।२। ७०, ७।२। २৮२, ७।२। २७ अङ्डि ऋत महेवा।

⁽७) निकल्ड २। २। २, ७ २। २। ८ महेवा।

⁽⁸⁾ मर्स्य (मनाश्चरत्र।

⁽e) প্রিয়তাদ্ধতা দাক্ষিণাত্যা:। লোকেবেদে চেতি প্রযোজব্যে যথা লৌকি ক বৈদিকেধিতি প্রযঞ্জতে।

⁻कोवानत्मत्र तःऋत्रव, २१ शृः ।

⁻⁻ कीवांनरमञ्ज मःऋत्रव ७১---७२ पुः।

করিয়াছেন। তাহা হইলেই দেখা যাইতেছে যে পাণিনির সময়ে সংস্ত ভাষা সাধারণ কথোপকথনে ব্যবহৃত হইত এবং সংস্ত ভাষায় স্থানভেদে রীতি বিভিন্নতা ছিল।

পাণিনি ও সংস্কৃত।

পাণিনির পরে সংস্কৃত ভাষায় আব বিশেষ কোন পরিবর্তন ঘটে নাই। তিনিই পরিবর্ত্তন বন্ধ করিয়া দিয়াছেন। উত্তরকালে কবিগণ অতিসাবধানে তাঁহার শক্ষানুশাসনের অন্তবর্ত্তন কবিয়াছেন। কাবণ অপাণিনীয় প্রয়োগ তথন অপপ্রয়োগ বলিয়া উপেক্ষিত ও উপহসিত হইত। নেদিনাকোষে সংস্কৃতশক্ষের অর্থ লিখিত হইয়াছে "লক্ষণোপেতম্" অর্থাৎ লক্ষণযুক্ত। কিরূপ লক্ষণযুক্ত ও তত্ত্ত্ত্বে অমর টীকায় ভরত লিখিয়াছেন—"পাণিক্যাদিক্বত ব্যাকরণ স্ত্রেণ উপেত উপগতো লক্ষণোপেতঃ সাধুশক্ষঃ" অর্থাৎ পাণিনি প্রভৃতি বৈয়াকরণদ্বের ব্যাকরণস্ত্রে ভাষার যেকপ লক্ষণ উক্ত হইয়াছে সেইরূপ লক্ষণযুক্ত। (১)

সংস্কৃত ভাষার গতিরোধ ও প্রাকৃত ভাষার অভ্যুত্থান।

সজীব ভাষা ব্যাকরণেব ক্লব্রিম নিম্নম মানিয়া চলিতে পারে না। ব্যাকরণই ভাষার অমুসরণ করিয়া থাকে, ভাষার রীতি ও প্রয়োগ লক্ষ্য করিয়া তাহা হইতে সাধারণ বিধি প্রণয়ন করে, আবার ভাষার রীতির পরিবর্ত্তন ঘটিলে উপবিধি প্রণয়নপূর্ব্বক বা পূর্ব্বপ্রশীত বিধির পরিবর্ত্তন-সাধন-পূর্ব্বক ভাষার সহিত ব্যাকরণের সামঞ্জন্ত রক্ষা করে। ব্যাকরণের

^{(&}gt;) अभव (कांव मः ऋड भक ऋहेवा ।

অধিকার .ইহা অপেক্ষা অধিক নহে। ভাষা স্বাধীন, ব্যাকরণ ভাষাব অধীন। ভাষাকে সংযত করিয়া ব্যাকরণের ক্লত্রিম নিয়মের অধীন করিতে যাইলে ভাষার নৈসর্গিক বিকাশ রুদ্ধ হইয়া যায় এবং ভাষা গতপ্রাণ হইয়া পড়ে। পাণিনির ব্যাকরণের প্রভাবে সংস্কৃত ভাষারও এই দশা হইল। রাজকীয় ধর্মাধিকরণ, অধ্যাপকের চতুম্পাঠী ও শিক্ষিত সমাজের মধ্যে সংস্কৃতের ব্যবহার সীমাবদ্ধ হইল, সাধারণ কথোপকথনে প্রাকৃতেব ব্যবহারই সমধিক প্রচলিত হইল, এবং তাহার প্রভাব ক্রমে ক্রমে বৃদ্ধি পাইয়া নাটকাদিতেও প্রাকৃতের প্রয়োগ অনুমোদিত হইল।

প্রাক্বতের উৎপত্তি—আর্য অপভ্রংশ হইতে—সংস্কৃত হইতে নহে।

বৈদিক যুগে যে ভাষা কথোপকথনে ব্যবহৃত হইত তাহাকে "আর্ষ অপলংশ" আথ্যা দেওয়া হইয়াছে। এই আর্ষ অপলংশ হইতে প্রাকৃত অপলংশের উৎপত্তি হইয়াছে এবং প্রাকৃত অপলংশ মর্জ্জিত হইয়া সাহিত্যের প্রাকৃত হইয়াছে। প্রাকৃত বৈয়াকরণগণ সাধাবণত সংস্কৃতের প্রতি অসাম ভক্তি প্রদর্শনপূর্বক তাহাকেই প্রাকৃতের প্রকৃতি বলিয়া নির্দেশ করিয়াছেন। কিন্তু প্রাচীন কালেও কেহ কেহ (১) ইহার প্রতিকৃল মত পোষণ করিতেন। লৌকিক সংস্কৃতে অপ্রচলিত বহু বৈদিক প্রয়োগ প্রাকৃতে সংরক্ষিত বহিয়াছে। সংস্কৃত হইতে প্রাকৃতেব উৎপত্তি হইলে সংস্কৃতের যুগে অপ্রচলিত ঐ প্রাচীন প্রয়োগগুলি প্রাকৃতে কি প্রকারে স্বাসিয়া থাকিতে পারে? এই জন্মই পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ (২) বলেন যে

⁽১) যথা বাক্পতি।

⁽२) यथ।--साक्रम्लद्ग. इष्ट्रिनि, (कालक्रक প्रकृति।

প্রাকৃত সংস্কৃত হইতে উদ্ভূত হয় নাই এবং তাহা সংস্কৃত অপেক্ষা মর্বাচীন নহে।

বৈদিক ভাষার সহিত প্রাক্ততের সাদৃশ্য।

- (১) প্রথমাব একবচনে বৈদিক ভাষায় ওকারের প্রয়োগ দেখিতে পাওয়া যায়। যথা—সংবৎসরো অজায়ত, সোচিৎ, ইত্যাদি। প্রাক্তেও প্রথমার একবচনেব চিহ্ন ওকাব। যথা—দেবো, বচ্ছো, ইত্যাদি।
- (২) তৃরীয়ার বছবচনে বৈদিক ভাষায় "পূর্ব্বেভিঃ", "দেবকর্ম্মেভিঃ", "দেবেভিঃ", "বেজেভিঃ", "রেজাঠ্চোভি", "স্বতেভিঃ", "গন্তীবেভিঃ", প্রভৃতি পদ দৃষ্ট হয়। প্রাক্ষতেও তৃতীয়াব বছবচনে এই প্রকার "পুর্বেহি", "দেবকন্মেহি", "দেবেহি", "জয়েহি". "জেট্ঠেহি", "স্থতেহি", "গন্তীরেহি", প্রভৃতি পদ হয়।
- (৩) পঞ্চমীর একবচনে বৈদিক ভাষায় "উচ্চা", "নীচা", "পশ্চা", প্রভৃতি পদ দৃষ্ট হয়; প্রাক্কত "দেবা". "বচ্চা", "পচ্ছা" প্রভৃতি পদ এই গুলিবই অমুরূপ।
- (ই) চতুথী বিভক্তির স্থানে বৈদিক ভাষায় বিকল্পে যন্ত্রী বিভক্তির প্রয়োগ হয়। পাণিনি—"চতুর্থার্থে বহুলং ছন্দসি ২। এ৬২।" প্রাক্তেও চতুর্থী স্থানে অবিকল্পে ষ্ঠার প্রয়োগ হয়।
- (৫) প্রাক্তত দ্বিচনের স্থানে বহুবচনের প্রয়োগ দৃষ্ট হয়। বৈদিক ভাষায়ও বহু স্থলে প্রথমার দ্বিচনে আকারান্ত প্রয়োগ দৃষ্ট হয়। যথা "ইন্দ্রা বরুণো" স্থানে "ইন্দ্রা বরুণা", "মিত্রা বরুণো" স্থানে "মিত্রা বরুণা", "থৌ স্করথো রথিতমৌ দিবিস্পূশাবশ্বিনৌ" স্থানে "যা স্করথারথীতমা দিবিস্পূশা অখিনা," "নরোহে" স্থানে "নরাহে", ইত্যাদি। এই

আকারকে বহুবচনের চিহ্ন ভিন্ন আব কি বলা যাইতে পারে ? এই আকাব হইতেই প্রাক্কতে প্রথমার বহুবচনের চিহ্ন আকারের উৎপত্তি হইয়াছে বলিয়া অমুমান হয়।

- (৬) বৈদিক ভাষায় বহুস্থানে সস্তাব্যঞ্জনেব লোপের উদাহবণ দৃষ্ট হয়। যথা—"পশ্চাং" স্থানে "পশ্চ" বা "পশ্চা" (পশ্চ পশ্চা চ্ছন্দি । পাঃ। এএএএ), "যুশ্মান্" স্থানে "যুশ্মা", "উচ্চাৎ" স্থানে "উচ্চা", "নীচাৎ" স্থানে "নীচা" ইত্যাদি। প্রাকৃতে সর্ব্রেই অস্তা ব্যঞ্জনের লোপ হয়। প্রাকৃত প্রকাশ ৪।৬ স্কু দ্রস্ত্রবা।
- (৭) সনিহিত স্ববদ্যেব সন্ধি বৈদিক ভাষায় ইচ্ছাধীন দেখা যায় এবং প্রায়শই সন্ধিব অভাব পবিদৃষ্ট হয়। যথা "তিরোজহান্" "দেবাসো অক্রহং", "মা শিবাসো অবক্রমুং", "তে নো অত্রত", "তে নো অবস্ত", "প্রাো অঙ্গে অঙ্গ অদীবাং", "পুরা অবিষ্টু", "স্কুজাতে অশ্বস্ত্ত", ইত্যাদি। প্রাক্তেও এইরূপ সন্ধিব অভাব পবিলক্ষিত হয়। যথা— চারিত্তেণ বিহীণো অঙ্টো বিঅ তুগ্গদো হোই"—মৃচ্ছকটিক। "কস্ম তুহুং তন্ত্মেজ্মে অহরেণ রদদট্ঠ ত্রিবণীদেণ"—মৃচ্ছকটিক। "জই মবই এথ অভিআ, ভোদি সিমাল সহস্ম পক্ষতিত্ত্তা"—মৃচ্ছকটিক।
- (৮) গো শব্দের ষষ্ঠীর বহুবচনে বৈদিক ভাষায় স্থানে স্থানে [®]গোনঅন্" পদ দৃষ্ট হয়। অস্থান্ত বহুশব্দেবও এই প্রকাব রূপ হইয়া থাকে যথা—"দেবানঅন্", "ঋষীনঅন্", "ঋতূনঅন্", ইত্যাদি। এই "নঅন্" হইতেই প্রাক্ত ষষ্ঠী বহুবচনের চিহ্ন "ণং" আসিয়াছে।

সংস্কৃতে অপ্রচলিত এইরূপ বহু বৈদিক প্রয়োগ প্রাকৃতে সংরক্ষিত হইয়াছে। গ্রন্থ বাহুল্য ভয়ে আর উদ্ধৃত করিলাম না। এই কারণে পণ্ডিতগ্য অমুমান করেন যে প্রাকৃত ভাষা সংস্কৃত ভাষা হইতে উদ্ধৃত হয় নাই।

প্রাকৃত ভাষায় সংস্কৃত শব্দমালা।

লৌকিক সংস্কৃত ভাষা ও প্রাক্কত ভাষা একই সময়ে প্রচলিত ছিল।
আমরা কালিদাসের নাটকে দেখিতে পাই যে উচ্চ শ্রেণীর পাত্রগণ সংস্কৃত
ভাষায় কণা কহিতেছেন; কিন্তু নিম্নশ্রেণীব পাত্রগণ প্রাক্কতভাষী হইলেও
সংস্কৃত বুঝিতে পাবে। এই সমসাময়িকতা বশতঃ প্রাক্কতভাষা যথন
সাহিত্যে প্রযুক্ত হইতে লাগিল, তথন তাহা সংস্কৃতেব সমৃদ্ধিতেই পবিপুষ্ট
হইতে লাগিল। সেইজ্যু আমরা বহু সংস্কৃত শক্ষ ও প্রয়োগ প্রাকৃতে
প্রচলিত দেখিতে পাই।

প্রাকৃত ও সংস্কৃত ভাষা।

প্রাক্ত ভাষা সবল ও মধুব, সংস্কৃত ভাষা জটিল ও আড়ম্বর পূর্ণ।
প্রাক্ত ভাষা সহজে উচ্চাবিত হয়, সংস্কৃত ভাষা উচ্চাবণ কবা অপেক্ষাকৃত
আয়াস-সাধ্য। প্রাকৃত স্বববহুল, সংস্কৃত ব্যঞ্জনের সংখ্যা অনেক অধিক।
প্রাকৃত প্রধানতঃ কথিত ভাষা, সংস্কৃত প্রধানতঃ সাহিত্যের ভাষা। প্রাকৃত
ব্যাক্রবণেব নিয়মেব অধীন ছিল না, সংস্কৃত ব্যাক্রবণেব নিয়ম উল্লেখন
কবিতে পারিত না। প্রাকৃত ও সংস্কৃতে এই কয়টী বিশেষত্ব লক্ষ্য করা
বাইতে পারে। স্থানাভাব বশতঃ উদাহ্বণ দিলাম না—গ্রন্থমধ্যেই উদাহ্বণ পাওয়া বাইবে। প্রাকৃত ভাষা বিষয়ে বাক্পতি লিখিয়াছেন:—

"ণবমখ-দংসণং সংণিবেস-সিসিরাও বন্ধ-রিদ্ধীও। অবিরলমিণমো আ-ভুবণ-বন্ধমিহ ণবর প্রয়শ্মি॥" (১)

⁽১) নবমর্থনর্শনং সন্ধিবেশলিশিরা বন্ধর্কিতঃ। অবিরলমেতদাভ্যনবন্ধ্যমিত কেবলং প্রাক্তে॥

জগতের স্ষ্টিকাল হইতে কেবল প্রাক্কতেই অভিনব বিষয় ও সন্নিবেশ-সৌষ্ঠবে-মধুর-প্রবন্ধ সম্পত্তি প্রচুর। তিনি আরও লিথিয়াছেনঃ—

"হরিদ-বিদেশে। বিয়দাবও র মউলাবও র অচ্ছীণ।

ইহ বহি-ছত্তো অস্তো-মুহো য় হিয়য়দ্স বিপ্ফুরই ॥" (১)

প্রাকৃত ভাষা অধ্যয়ন করিবার সময়ে হৃদয়ে এক অভ্তপূর্ব হর্ষ অন্তভ্ত হয়। চক্ষুর্য যুগপৎ মুদ্রিত ও প্রসারিত হয়। আনন্দ অভ্যস্তবে ও বহির্ভাগে ক্ষুরিত হয়।

কর্পূর মঞ্জরী প্রণেতা কবি রাজশেথব লিথিয়াছেন ;—

"পরুস। সক্তিঅবন্ধা পাউদবন্ধো বি হোই স্থউমারো।
পুরিসমহিলাণং জেতিঅমিহন্তরং তেতিঅমিমাণং ॥" (২)

মর্থাৎ সংস্কৃত ভাষা পরুষ এবং প্রাক্কত ভাষা স্থকুমাব ; পুক্ষ ও মহিলাব মধ্যে যে প্রভেদ, এই উভয় ভাষার মধ্যেও সেই প্রভেদ।

প্রাকুত ও পালি ভাষা।

পালি ভাষাও প্রাক্কতের ন্থায় সরল, মধুর ও কথিত ভাষা। কিন্দু প্রাক্কত অপেক্ষা তুই চারিটা অতিরিক্ত বর্ণের অন্তিত্ব পালিতে দেখিতে পাওয়া যায়। য ফলা(্য) বা র ফলার অন্তিত্ব প্রাক্কতে না থাকিলেও পালিতে আছে। যথা—ভাসেয়া, বিহিংসেয়া, ব্রাহ্মণো, ভদ্রং, ক্রমি, ইত্যাদি। পালি ভাষায় দস্তা ন কারেরও অস্তিত্ব আছে, কিন্তু প্রাক্কত

⁽১) হর্ষবিলেবে বিকাদকো মুকুলীকারকশচাকো:। ইহু বহিমুপোহত্তমুপশচ সদয়ত বিজুরতি॥

পক্ষবা: বংস্কৃতবন্ধা: প্রাকৃতবন্ধোহপি ভবতি সুকুমার: ।
 পুরুষমহিলয়েয়িবিদিহান্তরং তাবদনয়ো: ॥

ভাষায় তাহা নাই। (১) পালি ভাষা ব্যঞ্জনবহুল না হইলেও প্রাক্কতের স্থায় স্বববহুল নহে। পালি ও প্রাক্কত উভয় ভাষাতেই গৃইয়ের অধিক ব্যঞ্জন একত্র সংযুক্ত দৃষ্ট হয় না; এবং ঋ, ৯, ঐ, ঔ, ঋ, ম, এবং ঃ, এই কয়েকটা বর্ণের অন্তিম্ব নাই। পালি ও প্রাক্কতেব প্রভেদ প্রদর্শনের জন্ম নিমে গৃই একটা উদাহরণ প্রদন্ত হইল।

পালি—অপুত্তকং ঘরং স্কুঞ্ঞেং দেসং স্কুঞ্ঞং অরাজিকং। অপঞ ্ঞদ্স মুখং সুঞ ্ঞং দকা স্থ ঞ কং দলিদকং॥ প্রাক্বত—অউত্তঅং ঘরং স্থগং দেসো হুগ্নো অবাজও। অপ্রান্ন মুহং স্থাং সক্রস্থাং দারিদ্দ মং॥ সংস্ত — অপুত্রকং গৃহং শৃত্যং দেশঃ শৃত্যঃ অরাজকঃ। অপ্রাজ্ঞ মুখং শৃত্যং দর্মশৃতাং দারিদ্রকম্॥ পালি—যদা দয়েস্থ ধম্মেস্ক পারগৃ হোতি ব্রাহ্মণো। অপ্হস্স সক্ষে সংযোগা অত্যং গচ্ছন্তি জানতো॥ প্রাক্কত—জদা দোস্ক ধশ্মেস্ক পারও হোই বম্ হণো। অণ অদ্দ দক্ষে দংজোগা অত্যং গচ্ছন্তি জাণস্তদ্স ॥ সংস্কৃত-—যদা দ্বয়োধন্ময়োঃ পারগো ভবতি ব্রাহ্মণঃ। অথাস্ত দর্কে দংযোগা অন্তং গচ্চন্তি জানতঃ॥ পালি—ন জটাহি ন গোত্তেহি ন জচ্চা হোতি ব্রাহ্মণো। যম্হি সচ্চং চ ধন্মো চ সো স্কৃচী সো চ ব্রাহ্মণো॥ প্রাক্বত—ণ জড়াহিং ণ গোত্তেহিং ণ জাইএ হোই বম্ হণো। জহিং সচ্চং অ ধন্মো অ সো স্থলী সো অ বম্ হণো॥

⁽১) হত্তলি থিত জৈন ধর্মগ্রন্থ সমূহে দস্ত্য নকারের অন্তিত দেখা বায়। তদ্তির পৈশাচী ভাষার নকার ও মাগধী ভাষায় শ কার আছে।

সংস্ত — ন জটাভি র্ন গোতে ব'জাত্যা ভবতি ব্রাহ্মণ:। যশ্মিন সত্যং চ ধর্মণ্ড স শুচিঃ স চ ব্রাহ্মণঃ॥

উল্লিখিত উদাহরণগুলি হইতে সংস্কৃত, প্রাক্লত ও পালি বর্ণ ব্যত্যয় বিষয়ে নিম্নলিখিত হত্র বিধিবদ্ধ হইতে পাবে।

সংস্কৃত		পালি		প্রাকৃত
IJ	=	रोड रोड	=	ଞ
জ্ঞ	=	संद्र संद	==	13
শ্ব	==	ন্ম	=	ম্হ
ব্ৰ	=	ব্ৰ	==	র
ম, ধ, খ, ভ	=	ঘ, ধ, খ, ভ	==	इ
ক, গ, চ, জ, ত, দ, য, ব, প, }	= -	ক, গ, চ, জ, ত, দ, য, ব, প,	==	অ
ন	=	ন	=	ଜ
য	=	য	=	জ
অ:	=	ઉ	=	3

পালি ভাষা অপেক্ষাকৃত প্রাচীন।

পালি ভাষা অতি পূর্ব্বকাল (খ্রীষ্ট পূর্ব্ব ষষ্ঠ শতাকী) হইতে সাহিত্যে ব্যবহৃত হইয়া আদিতেছে। বৌদ্ধদিগের ধন্মগ্রন্থসমূহ নাকি বৃদ্ধদেবের আদেশে মাগধী ভাষায় লিখিত হইত। এ বিষয়ে অখবোষ একটী গল্প উদ্ধৃত করেন। বৌদ্ধ ধর্মে নব দীক্ষিত হুই জন ব্রাহ্মণ বৃদ্ধদেবের নিকট নিবেদন করেন, "ভগবন, প্রব্রজিত ভিক্ষুগণ নিজ ভাষায় বৃদ্ধ বচনগুলি

দ্যতি করিতেছেন। অনুমতি পাইলে আমবা তংসমূহ ছন্দে (সংস্কৃতে) আরোপিত (অনুবাদিত) করি"। বুদ্ধদেব বলিলেন, "না, আমার বচন ছন্দে আরোপিত করিও না. কবিলে গুদ্ধুত নামক পাপ হইবে। নিজ ভাষায় বদ্ধ বচন গ্রহণ কবিতে আমি অনুমোদন কবি"। (১) এই জন্ম ভগবান ব্দ্ধের যুগ হইতে প্রাচীন মাগধী ভাষা সাহিত্যে ব্যবহৃত হয় এবং উত্তৰকালে এই ভাষা "পালি" আখ্যা লাভ কৰে। অতি প্ৰাচীনকাল হইতে বৌদ্ধ সাহিত্যের উৎপত্তি বলিয়া এই ভাষায় বছ প্রাচীন জটিলরূপ বিভাষান আছে। সাহিত্যে ব্যবহৃত হওয়াব জন্ম ঐ জটিলরপগুলি পালিতে সতালাভ কবিয়াছিল, কিন্তু প্রাক্কত বহুকাল কথিত ভাষা ছিল বালয়া তাহাতে সরলরপগুলিই গৃহীত হইয়াছে। বুদ্ধদেব যথন উপদেশ প্রচার কবেন তথন বৌদ্ধ সাহিত্যের ভাষা পালি আখ্যা লাভ করে নাই. তিনি "সকায় নিরুত্তিয়া" শব্দেব প্রয়োগ কবিয়াছেন। এই "সকানিকুত্তি" বা নিজ ভাষা তাৎকালিক কথিত ভাষা.—সংস্কৃত হইতে বিভিন্ন। অশ্ব त्वाय हेशांक मांगंधी ভाषा विविद्याह्म (२)। त्वोक्षिप्रिंत मर्द्या अवान আছে যে এই মাগ্ধী ভাষাই জগতেব আদি ভাষা এবং যাহার কোনও ভাষাব জ্ঞান নাই এইরূপ স্তত্তপায়ী শিশু নির্জ্জন স্থানে নির্বাসিত হইলে মাগধী ভাষায় কথা বলিতে শিখিবে (৩)। এই মাগধী ভাষা প্রাচীন কালেব প্রাক্ত ভাষা ভিন্ন আর কিছুই নহে। অধ্যাপক চাইল্ডারসও বলেন যে ধর্মগ্রন্থ শ্রেণী বাচক পালি নামটী ভাষা অপেক্ষা অর্কাচীন (৪)।

⁽১) বিনয় পিটক, কুলবগ্গ, ৩।৩০। Rhys David's Vinaya Texts, Part III, pp. 149-150.

⁽²⁾ 图 (5)

⁽৩) মছামহোপাধ্যায় ডাব্জার সতীশচন্দ্র বিদ্যাভূষণ প্রণীত পালি ব্যাক্ষরণের উপক্রমণিকা ৩০-৩১ পৃঠা দ্রেষ্টব্য ।

⁽⁸⁾ Childer's Introduction to his Palı Dictionary

গাথাভাষা ৷

मर्क अथरम तोक्रगंग वृक्तरमत्वत्र जारमर्गं शिल वा मागधी ভाषाय তাহাদিগের ধর্মগ্রন্থগুলি লিখিতেন, জৈনগণ ধর্মাকার্য্যে ও সাহিত্যে প্রাকৃত ভাষার ব্যবহার করিতেন, এবং ব্রাহ্মণ্য ধর্ম্মিগণ এই উভয় ভাষার স্বোব বিদ্বেষী ছিলেন। বৌদ্ধদিগের ভাষা ছন্দে আবোপিত করিলে গুকট নামক পাতক হইত, (১) এবং ব্রাহ্মণা ধর্মিগণ পালি বা প্রাক্তবেব আলোচনা করিলে তাঁহাদিগকে অধোগামী হইতে হইত। (২) কিন্তু একস্থানের অধিবাদীগণের এইরূপ ধর্মবিদ্বেষ স্থায়ী হইতে পারে না। হিন্দু মুদলমানের ধর্মবিদ্বেষ উত্তরকালে প্রশমিত হইয়াছিল এবং অভাপি হিন্দুগণ সত্যপীবেব সিল্লি দিয়া থাকেন ও মুসলমানগণ কালী, মনসা প্রভৃতি হিন্দু দেবীর নিকট মানসিক করিয়া থাকেন। বৌদ্ধ জৈন ও ব্রাহ্মণ্য ধর্ম্মিগণের মধ্যেও উত্তবকালে এইরূপ সদ্ভাব সাস্থাপিত হইয়াছিল। সেই সময় হইতে ব্রাহ্মণা ধর্ম্মিগণ বৃদ্ধদেবকে ভগবানের অবতাব বলিয়া স্বীকার করিয়াছেন। এই সন্তাবের ফলে প্রাক্ততে ও সংস্কৃতে একটু মেশামেশি হইয়াছিল। সংস্কৃত ভাষাও কিয়ং পবিমাণে প্রাকৃত প্রভাব প্রাপ্ত হইরাছিল। বৌদ্ধ ও জৈনগণও সংস্কৃত শিথিয়াছিলেন, এবং সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যে ব্যবহাব করিয়াছিলেন। অনভিজ্ঞগণের সংস্কৃত শিক্ষার চেষ্টার ফলে গাথা নামক একটি মিশ্রভাষাব উৎপত্তি হইয়াছে। ললিত বিস্তর হইতে এই গাথা ভাষায় লিখিত ভগবান বৃদ্ধ ও তদীয় সার্থির কথোপ কথনের কিয়দংশ উদ্বত হইল।

⁽১) উপ'র দ্রপ্রা।

⁽२) "লোকায়তং কৃতৰ্ক প্ৰাকৃতং দ্লেচ্ছভাবিতম্। ন শ্ৰোত্ব্যং বিলেনেতদংখা নয়তি তদ্বিজম্" ॥—পরুড় পূরাণ, পূর্বধণ্ড, ৯৮।১৭।

কিং সার্থে পুরুষ তুর্বল অল স্থাম উদ্ধুষ্ক মাংস কৃধির ত্বচ স্নাযুনদ্ধঃ। খেত শিরো বিরল দম্ভ রুশাঞ্চরপ আলম্যদণ্ড ব্ৰহ্মতেই মুখং খলস্ত॥ এষোহি দেব পুরুষো জরয়া ভিভূত: कीर्णिक्षः स्वृह्मश्रेत्वा वनवीर्या शैनः। বন্ধুজনেন পরিভূত অনাথভূত: কার্য্যাসমর্থ অপবিদ্ধ বনেব দারু॥ কুলধর্ম এষ অয়মস্ত হি ত্বং ভণাহি অথবাপি দৰ্ব্ব জগতোহ স্তু ইয়ং হাবস্থা। শীঘং ভণাহি বচনং ষথভূত মেতৎ শ্রুতা তথার্থমিহ যোনি সঞ্চিন্তয়িয়ে॥ নৈতস্ত দেব কুলধর্ম ন রাষ্ট্র ধর্মঃ সর্বের জগস্ত জর যৌবন ধর্ষয়াতি। তুভাংপি মাতৃ পিতৃ বান্ধব জ্ঞাতি সঙ্খো জরয়া অমুক্তং নহি অন্তগতির্জনস্থ ॥ ধিক সার্থে অবধ বাল জনস্থ বদ্ধি र्यम (योवत्मन सम्बद्ध क्रताः न शत्म । আবর্ত্তর স্বিহ রথং পুনরহং প্রবেক্ষ্যে কিংমছ ক্রীড়রতিভি র্ম্বরা প্রিত্ত ॥ কিং সার্থে পুরুষরূপ বিবর্ণ গাত্র: সর্ব্বেক্সিয়েভি বিকলো গুরু প্রশাসন্ত:। সর্বাদ শুদ্ধ উদরাকুল প্রাপ্তকৃত্য মূত্রে পুরীষ স্বকি ডিঠতি কুৎস্মীরে॥

এষোহি দেব পুরুষ: পরমং গিলানো বাাধীভয়ং উপগতো মরণাস্ত প্রাপ্ত:। আরোগ্য তেজ রহিতো বল বিপ্রহীনো অত্রাণ বীপ্রশরণ হুপরায়ণ । আরোগ্যতা চ ভবতে যথ স্বপ্ন ক্রীড়া व्याधिर्ख्यक हम जेन्स शावक्रिया। का नाम विक পुरुषा हम मृष्टे वञ्चाः ক্রীডারতিঞ্চ জনয়ে শুভসং জ্রিতাংবা ॥ কিং সার্থে পুরুষ মঞ্চোপরি গৃহীতো উদ্ধৃত কেশ নথ পাংশু শিরে ক্ষিপস্তি। পরিচারয়িত্ব বিহরন্তর স্তাডয়ন্তো नाना विलाপ वहनानि উদীরয়ন্ত:॥ এষোহি দেব পুরুষো মৃতু জন্ম দ্বীপে নহি ভূম মাতৃ পিতৃ দ্রক্ষাতি পুত্রদারাম। অপহায় ভোগ গৃহ মাতৃ পিতৃ জ্ঞাতি সংঘং পরলোক প্রাপ্ত, নহি দ্রক্ষ্যতি ভূর জ্ঞাতিম্। ধিগ যৌবনেন জরয়া সমভিক্রতেন আরোগ্য ধিগ্ বিবিধ ব্যাধি পরাহতেন। ধিগ জীবিতেন পুরুষো ন চিরস্থিতেন ধিক্ পণ্ডিতশ্র পুরুষস্থ রতি প্রসক্ষৈ:॥ यि खत्र जित्रा तित वाधिन्यका खर्थानि ह महम : थः नक्षकः धतरखा। কিং পুন জর ব্যাধি মৃত্যু নিত্যাম্বদাঃ সাধু প্রতি নিবর্ত্ত্য চিন্তয়িয়ে প্রমোচন ॥

কিং সারথে পুরুষ শান্ত প্রশান্ত চিত্তো
নাং ক্ষিপ্ত চক্ষু ব্রজতে যুগমাত্র দশী।
কাষার বস্ত্র বসনো স্থপ্রশান্ত চারী
পাত্রং গৃহীত্ব ন চ উদ্ধত উন্নতো বা ॥
এযোহি দেব পুরুষ ইতি ভিক্ষুনামা
অপহার কামরতয়ঃ স্প্রিনীত চারী।
প্রব্রজা প্রাপ্তঃ সমমাত্মনো এষমাণো
সংরাগদ্বেষ বিগতো তিষ্ঠতি পিণ্ডচর্য্যা ॥
সাধু স্থভাষিত মিদং মম রোচতে তং
প্রব্রজানাম বিজ্ভিঃ সততং প্রশন্তা
হিতমাত্মনশ্চ প্রসত্ব হিতং চ যত্র
স্থপজীবিতং স্কমধুর মমৃতং ফলঞ্চ ॥—ললিত বিস্তর।

তৎসম, তদ্ভব, দেশী।

প্রাচীন কালের ভাষাবিদগণ প্রাক্ত ভাষার শব্দ সমূহকে তৎসম, তদ্ভব ও দেশী এই তিন শ্রেণীতে বিভক্ত করিয়াছেন। সংস্কৃতের সহিত যে সকল শব্দেব বর্ণগত কোনও প্রভেদ নাই সেই সকল শব্দ "তৎসম"। যথা, অঙ্ক, অন্ধ্র, অঙ্গ, অঞ্চল, অন্ত, অবসর, অবলা, অলক, অন্ধ্র, আগম, আভবণ, আমূল, ইচ্ছা, ইন্দু, উচ্চ, কাল, কারণ, কুগ্লুর, কুগ্ল, কুগুল, কুল, ক্ল, থণ্ড, খুর, গঙ্গা, গন্ধা, গন্তীর, গুণ, গুহা, ঘণ্টা, চঞ্চল, চঞ্চু, চারু, চির, ছল, ছবি, জঙ্ঘা, জন্ত, জন্মু, জল, ঝন্ধার, টক্ক, তন্মু, তমাল, তরু, তল, তারা, তাল, তালু, তিমির, তীর, ত্রঙ্গ, তোরণ, দণ্ড, দন্ত, দল, দব, দার, দারু, দারুণ, দাহু, দুর, দেব, দোলা, ধরা, ধবল,

ধারা, ধীর, ধূম, পঞ্জর, পট্ট, পর, পবম্পরা, পরিমল, পরিহার, পামর, পিচ্ছ, পিচ্ছল, পিঞ্জর, পুর্সব, পুঞ্জ, পুরা, ফণী, ফল ফুল্ল, বন্ধ, বন্ধু, বহু, বাল, বালা, বাছ, বিন্দু, বীর, ভঙ্গ, ভব ভার, ভিত্তি, মরণ, মরাল, মরু, मराणिति, मरौ, माला, मूख, तक्र, तमन, तिन, त्त्रन्, लड्जा, लतन, तल्लती, विमन, विज्ञन, विनाम, मःकून, मजन, मक्षाव, मनिन, माज, मिन्नू, स्नन्त, ख्र, इक्षात (रुप्त, हेलामि। मःऋष इहेटल (य मकल भक् छेर्पन इहेपाछ তাহাদিগকে "তদ্ভব" বলে। এই সকল শব্দে সংস্কৃত বর্ণ সমূহ ব্যত্যয় প্রাপ্ত পরল হইয়াছে। যথা, অরু (অর্ক), অগগ (অগ্র), অগগি (অগ্নি), অজ্জ (অগ্ন), অন্ন (অন্ন, বা অজ্ঞ), অহিল (অথিল), আহুই (আহুতি), ইট্ঠ (ইষ্ট), ইন্দ (ইন্দ্র), ঈদা (ঈর্ষা), উগ্গম (উলাম), উপ্পল (উৎপল), উম্ব্র (উৎম্বক), ওট্ঠ (ওঠ), কজ্জ (কার্য্য), কপ্পূর (কপূর্ব) কণ্ণ (কর্ণ), কোখ হ (কৌস্কভ), থজ্জুব (থজুর), গত্ত (গর্ভ), গব্ব ব্যর্ব), চক্ক (চক্র) চন্দ (চন্দ্র), ছত্ত (ছত্র), ছোহ (ক্ষোভ), জক্থ (যক্ষ), জোগ্গ (যোগ্য), ঝাণ (ধ্যান), ণাহ (নাথ), ণিদ্ধা (নিদ্রা), ণহান (স্নান), তহ (তথা), তিঅস (ত্রিদশ), দত্ত (দর্ভ), দপ্পণ (দর্পণ), দাবিদ্দ (দারিদ্রা), দিট্ঠি (দৃষ্টি), দিবৰ (দিব্য), তবৰল (তুৰ্বল), ধন্ম (ধর্মা), ধ্ব (ধ্বুব), পচ্ছা (পশ্চাৎ), পচ্ছিম (পশ্চিম), পড়িমা (প্রতিমা), পখণা (প্রার্থনা), পছ (প্রভূ), ফংস (স্পর্শ), বহু (বধু), বোর (বদর), ভত্ত (ভক্ত), ভূই (ভৃতি), মইন্দ (মৃগেক্স), মগ্গ (মার্গ), মল্মা (মধ্য), মহু (মধু), মেহ (মেখ), রগ্ন (অববা), রুছির (ক্ধির), লছ (লঘু), সল্ল (শল্য), সহী (স্থী), সাহা (শাথা), সীহ (সিংহ), হিজাঅ (হাদয়), ইত্যাদি। এই সকল তদ্ভব শব্দ যে সকল নিয়ম অফুদারে বর্ণব্যতায় প্রাপ্ত হইয়াছে তাহা এই ব্যাকরণে প্রদর্শিত হইয়াছে। স্থতরাং প্রাক্তব্যাকরণকে সাধারণত তত্ত্বে শব্দের ব্যাক্রণ বলা ঘাইতে পারে। সংস্কৃতের সহিত যে সকল শব্দের কোনও সাদৃশু নাই এবং যাহা সাধারণ জনমগুলীর কথিত ভাষাতেই ব্যবহৃত হইত তাহাদিগকে "দেশী" শব্দ বলে। যথা, অথক (জনবরত), আনুঙ্বণ (স্পর্শ), উঅহ (পশুত), উব্বাজ (শুক্ত), ওহুর (মবাধুথ), কসবর (কর্কশ), খুত্ত (নিমগ্র), খুপ্পই (নিমজ্জতি), চঙ্গ (স্থন্দর), চক্থই (আস্বাদয়তি), চূডুপ্প (ক্ষত), ছজ্জপ্তি (দীপাস্তে), ছিবই (স্পৃশতি), ঝপ্পর (তামুল), ঝিল্লী (লহরী), টিবিডিকিঅ (প্রসাধিত), ণিখাম (মন্দ), ণিশ্মহই (গছ্ছতি), নুমেই (আছ্ছাদয়তি), তগ্লায় (আর্দ্র), দুমেই (পরিতাপে), ণিঅহ (পশুত), পখার (সংহতি), পলহী (কার্পান), পলোট্ত (পর্যস্তা), পারত্ত্বী (পত্রিকা), পারা (দোহনপাত্র বিশেষ), পুনই (শুদ্রগতি), কুসন্তি (শুদ্রো), পেছণ (পক্ষ), মঙ্গুল (পাপ), মড়হ (অল্প), বিছ্ডে (সমূহ), বিডপ্প (রাহ), বিচন্ত (মর্জিত), সম্বরাহা (শীল্রম্), হীর (প্রাস্তা), হত্ত্ব (অভিমুথ), হেট্ঠ (অধঃস্থিত), ইত্যাদি। প্রাকৃত প্রকাশের ধাত্বাদেশ প্রকরণে (৮ম প্রিছেছেদে) বহু দেশী ক্রিয়ার উদাহরণ পাওয়া যাইবে।

প্রাকুতে উপবিভাগ।

বরক্ষচি কেবলমাত্র চতুবিধ প্রাক্তবের লক্ষণ লিথিরাছেন—মহারাষ্ট্রী, শৌরসেনী, মাগধী ও পৈশাচী। তন্মধ্যে মহারাষ্ট্রী প্রকৃষ্ট প্রাক্কত অর্থাৎ শিষ্ট বলিরা সাহিত্যাদিতে ব্যবহৃত হইবার উপযোগী প্রাকৃত। বরক্ষচি প্রথম নয়টী পরিচ্ছেদে এই মহারাষ্ট্রী প্রাকৃত ভাষার লক্ষণ লিথিরাছেন। এই ভাষা কোন্ প্রদেশে প্রচলিত ছিল তদ্বিরে পণ্ডিতগণের মতভেদ আছে। অধ্যাপক জ্যাকোবি বলেন "যে মহারাষ্ট্র দেশের রাজ্ঞখানী প্রতিস্থান, সেই মহারাষ্ট্র দেশে এই ভাষা প্রচলিত ছিল।" কিন্তু হোর্ন্লি বর্জ্মান মারাষ্ট্র ভাষার সহিত এই প্রাক্তবের সাদৃশ্য দেখিতে

পান নাই বলিয়া নির্দেশ করিয়াছেন যে ইহা সমগ্র আর্ঘ্যাবর্তেই শিষ্ট্র সমাজের মধ্যে প্রচলিত ছিল। এই মহাবাষ্ট্র প্রাক্তে সেতৃবন্ধ, গৌড়বধ, কুমারপালচরিত প্রভৃতি মহাকাব্যগুলি লিখিত হইয়াছে। শৌরসেনী ভাষা শ্রসেন অর্থাৎ মথুরা অঞ্চলে প্রচলিত ছিল। মনুসংহিতায় শ্বসেন শব্দেব নামান্তর "মথুবা" লিখিত হইয়াছে। পণ্ডিতগণের মতে শৌরসেনী সাধারণ কথোপকথনের ভাষা ছিল। নাটকাদিতে উচ্চশ্রেণীব রমণীগণ শৌবসেনীর ব্যবহার করিয়া থাকেন। কপূর্রমঞ্জরী নাটিকা এই শৌবসেনী ভাষায় লিখিত। মাগধী মগধ অর্থাৎ বিহার অঞ্চলের ভাষা, এই ভাষা হইতে বঙ্গভাষাব উৎপত্তি হইয়াছে। পেশাচী অনার্যাদিগের মুথে উচ্চারিত বিকৃত প্রাকৃত ভাষা। ইহা স্থান বিশেষের ভাষা নহে। ষড়্ ভাষা—চক্রিকার লেখক লক্ষ্মীধব পেশাচী ভাষাব জন্ম নিম্নর্বপ স্থান নির্দেশ কবিয়াছেন। যথা—

"পাণ্ড্য-কেকন্ম-বাহ্লীক-সহ্খ-নেপাল-কুন্তলা:। স্থদেশ-ভোট-গান্ধার-হৈব-কন্নোজনান্তথা।। এতে পিশাচ দেশাঃ স্থ্যঃ——।"

তন্মধ্যে পাণ্ডা ভাবতের অতি দক্ষিণে সমুদ্রতীরবর্তী বাজা বিশেষ। বর্ত্তমান মহরা ও কুমারী এই রাজ্যের অন্তর্গত। কেকয় কৈকেয়ীর জন্মভূমি পঞ্চনদ প্রদেশে। সহু দক্ষিণ ভারতের পশ্চিম উপকূল। কোল্হাপুর ও গোয়া এই প্রদেশের অন্তর্ভুক্ত। নেপাল অযোধ্যা ও ত্রিহুতের উত্তরম্ব পার্ববত্য প্রদেশ। কুন্তল নর্ম্মদার উৎপত্তিস্থান। বিদর্ভনগর ইহার রাজধানী ছিল। গান্ধার সিন্ধুনদীর পশ্চিমে কাব্ল ও পেশোবার অঞ্চল। ভোট আসামের উত্তরবর্ত্তী পার্ববত্য প্রদেশ। হৈব হিমালয়ের পাদদেশে পার্ববত্য অঞ্চল। নেপালের ও ভোটানের নিবিড় অরণ্যবাসী পার্ববত্য জ্ঞাতি বিশেষ হৈয়ু নামে বিদিত। করোজন—দক্ষিণ মহারাষ্ট্র দেশে

কুনজন নামে একটী জাতি আছে। ইহারা পূর্ব্বে মুসলমান ছিল, এক্ষণে হিলু দেবদেবীর অর্চনা করে ও হিলু বলিয়া নিজেদের পরিচয় দেয়। এই দক্ষিণ মহারাষ্ট্রের পার্বত্য অঞ্চলই সম্ভবতঃ কুনজন বা কয়োজন। বাহলীক প্রদেশ গান্ধার দেশের পশ্চিমে আফগানিস্থানের অন্তঃপাতী প্রদেশ বিশেষ। বর্ত্তমান বাল্থনগব এই প্রদেশের অন্তর্গত।

এত দ্বদেশবর্ত্তী বিভিন্ন স্থানের জাতিগণ যে এক ভাষায় কথোপকথন করিত তাহা বিশ্বাস করা অস্বাভাবিক। পৈশাচী ভাষা নামে বাস্তবিক একটা ভাষা ছিল কি না তদ্ বিষয়েও পণ্ডিতগণের সন্দেহ আছে। বাজকীয় আসিয়াটিক সোসাইটীর অনুবাদ তহবিল হইতে শ্রীযুক্ত গ্রিয়ার্সন প্রশীত "উত্তর পশ্চিম ভারতের পিশাচ ভাষা সমূহ" নামে একথানি গ্রন্থ ইংবাজী ভাষায় প্রকাশিত হইয়াছে। (২২) গ্রন্থেব প্রতিপান্ন বিষয় জানি না। কপূর্ব মঞ্জরী সম্পাদক Sten Konow অনুমান করেন উজ্জিমনী অঞ্চলে পৈশাচী ভাষা প্রচলিত ছিল; এবং তিনি ইহা প্রমাণ করিতে পাবিবেন বলিয়া বিশ্বাস করেন। '২৩)

ববক্চির পরে ষড়্ ভাষাচন্ত্রিকাকাব লক্ষ্মীধব প্রাক্কত ভাষাব ছয়টী উপবিভাগের উল্লেখ করিয়াছেন।

শব্দকল্পদ্রমে নিম্নলিখিত অষ্টাদশ ভাষার নাম উল্লিখিত হইয়াছে।
যথা:—

শাস্তীয়াষ্টাদশ ভাষা-

সংস্কৃতা, প্রাকৃতা, উদীচী, মহারাষ্ট্রী, মাগধী, মিশ্রার্দ্ধমাগধী, শকাভীরী, শ্রবন্তী, জাবিড়ী, ওড়ীয়া, পাশ্চাতাা, প্রাচ্যা, বাহ্লিকা, রম্ভিকা,

⁽२२) Grierson's Pis aca Languages of N. W. India.

⁽¹⁹⁾ Royal Asiatic Society's Journal 1909.

দাক্ষিণাত্যা, পৈশাচী, আবস্তী, শৌরসেনী। এতাসাং লক্ষণোদাহরণানি প্রাক্ষতলক্ষেবর্যাকরণে দ্রপ্রবানি॥

সাহিত্য দর্পণকার বিশ্বনাথ কবিরাজ বোধ হর এই অষ্টাদশ ভাষাবই উল্লেখ করিয়াছেন।

শ্রীযুক্ত নগেব্রুনাথ বস্থ প্রাচ্য-বিহ্যা-মহার্ণব মহাশন্ন পণ্ডিত শেষচন্দ্রের প্রাকৃত চন্দ্রিকা হইতে প্রাকৃতের সপ্রবিংশ উপবিভাগের কথা উদ্ভক্তিবিছেন। (২৪) বর্থা—

"নহারাষ্ট্রী তথাবস্ত্রী শৌরসেগুর্দ্ধ মাগধী। বাহলীকী মাগধী চৈব বড়ে তা দাক্ষিণাত্যজাঃ॥ ব্রাচণ্ড লাট বৈদর্ভাবুপনাগর নাগরৌ। বার্ব্বরাবস্ত্রা পাঞ্চাল টাক্ক মালব কৈকয়াঃ॥ গৌড়োড় দৈব পাশ্চাত্য পাণ্ডা কৌস্তল সিংহলাঃ। কালিঙ্গ প্রাচ্য কার্ণাট কাঞ্চ দ্রাবিড় গৌর্জ্জরাঃ॥ আভীরো মধ্যদেশীয়ঃ স্ক্রভেদব্যবস্থিতঃ। সপ্রবিংশত্যপত্রংশা বৈড়ালাদি প্রভেদতঃ॥

এইরূপ বছবিধ প্রাকৃত ভাষার উল্লেখ উত্তর কালের গ্রন্থে পাওয়া যায়। সবগুলিকে প্রাকৃত আথ্যা দিতে সঙ্গোচ বোধ হয়।

নাটকে পাত্রান্ত্যায়ী ভাষা নির্দেশ।
পুরুষানাম নীচানাং সংস্কৃতং স্থাৎ কৃতাত্মনাম্।
শৌরদেনী প্রয়োক্তব্যা তাদুশীনাঞ্চ যোষিতাম॥

⁽২৪) ৰন্ধীয়-সাহিত্য-পরিবৎ-পত্রিকা, ১৩১৭ ৷

আসামেব তু গাথান্ত মহারাষ্ট্রীং প্রয়োজয়েৎ। ষত্রোক্তা মাগধী ভাষা রাজান্তঃপুরচারিণাম ॥ চেটানাং রাজপুত্রাণাং শ্রেষ্ঠানাঞ্চার্দ্ধ মাগধী। প্রাচ্যা বিত্বকাদীনাং ধৃত্তানাং স্থাদবস্তিকা॥ যোধ নাগরিকাদীনাং দাক্ষিণাত্যাহি দীবাতাম। भकातानाः भकानीनाः भाकातीः मच्छाराज्यस्य ॥ বাহ্লীক ভাষা দিব্যানাং দ্রাবিড়ী দ্রবিড়াদিষু। আভারেষু তথাভীরী চাণ্ডালী পুরু সাদিষু॥ চেটী নামপানীচানা মপি স্থাৎ শৌর সেনিকা। বালানাং যগুকানাঞ্চ নীচগ্রহ বিচারিণাম । উন্মন্তানা মাতুরাণাং সৈব স্থাৎ সংস্কৃতং কচিৎ। ঐশ্বর্যোন প্রমত্তম্ম দারিদ্রোপস্কতম্মচ ॥ ভিক্ষবন্ধ ধরাদীনং প্রাকৃতং সম্প্রব্যেজয়েং। সংস্কৃতং সম্প্রয়োক্তব্যং লিঙ্গীনীষ্ ত্রমাস্ট ॥ দেবা মন্ত্রি স্থতাবেশ্যাস্বপি কৈশ্চিৎতথোদিতম। যদেশুং নীচ পাত্ৰন্ত তদেশুং তহ্ন ভাষিতম ॥ কাৰ্য্যতশ্চোত্তমাদীনাং কাৰ্য্যে ভাষা বিপ্ৰয়ায়:॥ যোষিৎ স্থী বাল বেখা কিত্বাপসরসাং তথা। रिवनभार्थिः श्रमाजवाः मःऋजः हास्रतास्रता ॥ माहिका मर्भन, ५ श्रे श्रीसटक्म।

আধুনিক ভাষা সমূহ।

প্রাচ্য ভাষা বিৎ পঞ্জিত হোরনলি আধুনিক ভাষা সমূহের উৎপত্তি

নিম্নলিখিতরূপে হইয়াছে বলেন। যথা "আভীরী হইতে দিন্ধী ও মারবারী; আবস্তী হইতে পূর্ব্ব রাজপুতানী; গুর্জরী হইতে গুজরাতী; বাহলীকী **इटें** पाक्षावी ; भौतरमनी इटें पिन्हम हिन्नी ; मांगधी वा श्राह्मा হইতে পূর্ব্ব হিন্দী (মৈথিশী); ওড়ীয়া হইতে উড়িয়া; গৌড়ী হইতে वाकाना: निकानाजा वा देवनजी इट्टेंट मात्राधी ववर देनश्रानी इट्टेंट নেপালী"। গৌড়ী ভাষা প্রাচীন বাঙ্গালা ভিন্ন আর কিছুই নহে। অধ্যাপক ম্যাগডোনেল বলেন মাগধী হইতে বঙ্গভাষাব উৎপত্তি হইয়াছে। আমরাও বিশ্বাস করি যে মাগধীভাষা হইতে বঙ্গভাষার উৎপত্তি হইয়াছে। হোরনলি যে গৌড়ীভাষাকে বঙ্গভাষার প্রকৃতি বলিয়া নির্দেশ কবিয়াছেন, সাহিত্যে সে গৌড়ী ভাষার কোনও বিবরণ পাওয়া যায় না। মার্কণ্ডেয় কবীক্র ক্বত প্রাকৃত সর্বাস্ব * নামক ব্যাকবণে গৌড়া ভাষার লক্ষণ লিথিত হইয়াছে—"সমাসাচ্যাগোড়ী"। অন্ত কোথাও গোড়ী ভাষার লক্ষণ পাই নাই। সাহিত্য দর্পণেও সমাস বহুল ও আড়ম্বর পূর্ণ রীতিকে গৌড়ী রীতি বলা হইয়াছে। যাহাই হউক এক্সপ লক্ষণ দারা একটা ভাষাকে লক্ষিত করা কেবল ভাষার সংখ্যা বুদ্ধি করা মাত্র। গৌড়ী ভাষা সংস্কৃত বহুল প্রাচীন বঙ্গভাষা মাত্র। তাহার প্রকৃতি মাগধী ভাষা। মাগধী ভাষার সহিত বঙ্গভাষার যে সাদৃশ্য আমরা অত্যাপি লক্ষ্য করিতে পারি তাহার কতিপয় উদাহরণ নিয়ে সংগৃহীত হইল।

- (১) মাগধী ভাষায় দক্তাস ও মূর্দ্ধগ্র স্থানে তালব্য শকাবের উচ্চারণ হইত। বঙ্গভাষায়ও আমবা কেবল মাত্র তালব্য শকাবের করিয়া থাকি।
- (২) প্রথমার এক বচনে মাগধী ভাষায় "ই" এবং "এ" প্রতায় প্রযুক্ত হইত। মহারাষ্ট্রী ভাষায় কিন্তু এস্থলে ও কারের প্রয়োগ হইত।

^{*} विकाश भिरम् त्र मःऋत्रम १२२ शृः।

বঙ্গভাষায় ইনি, উনি, তিনি, আমি, তুমি, তুই, মুই প্রভৃতি সর্বনাম শব্দে ই প্রত্যমের উদাহরণ পাই। এইরূপ আন্ধে, তোন্ধে, তোঁএ, কে, সে, যে, এ প্রভৃতি পদে এ প্রত্যমের উদাহরণ পাওয়া যায়। কথিত ভাষায়ও "লোকে বলে." "বাঘে থায়" প্রভৃতির প্রয়োগ আছে। প্রাচীন বঙ্গসাহিত্য অবেষণ করিলে এই এ প্রত্যমের ভূরি ভূরি উদাহরণ পাওয়া যায়। হিন্দী ভাষায় কিন্তু এই উভয় স্থলে ও প্রত্যমের প্রয়োগ হয়। যথা "জো হোগা সো হোগা", "উন্হোনে কহিন্", "ইন্ হোনে লিখিন্"; ইত্যাদি।

- (৩) মাগধী ভাষায় স্থবস্ত প্রত্যয়েব স্থানে স্থানে লোপ ও স্থানে স্থানে বিনিময় হইত। যথা—"পশুমাল কলেদি দালুণে।" 'পশুমাল' পদে দ্বিতীয়া বিভক্তির লোপ ও 'দালুণে' পদে দ্বিতীয়া বিভক্তির স্থানে প্রথমা বিভক্তির প্রত্যয় প্রযুক্ত হইয়াছে। প্রাচীন ও আধুনিক বঙ্গ-ভাষায় এই উভয় লক্ষণের উদাহরণ অবিবল।
- (৪) সংস্কৃত "ক্বৃ।" প্রত্যয়ের স্থানে মাগধী ও শৌরসেনী ভাষায় বিকল্পে 'ইঅ' প্রত্যয়ের ব্যবহার হইত; কিন্তু মহারাষ্ট্রী ভাষায় "তৃণ" বা "উণ" প্রত্যয়ের প্রয়োগ হইত। বঙ্গভাষায় সে স্থানে 'ইয়া' ও মারাঠী ভাষায় 'উন' ব্যবহৃত হয়। য়থা—বাঙ্গালা 'দেখিয়া', মারাঠী 'পাছ্ন'; বাং 'উঠিয়া', মাং 'উঠূন'; 'হইয়া', 'হোউন'; 'দিয়া', 'দেউন', 'বহিয়া', 'রাছ্ন'; 'কবিয়া', 'কর্মন'; 'আসিয়া', 'য়েউন'; 'ধরিয়া' 'ধর্মন'; 'লইয়া', "ঘেউন"; 'রিদারিয়া', 'বিদার্রম', 'বিদার্রম', 'ত্যজিয়া', 'টাক্ন'; 'মাগিয়া', মাগুন'; 'ছাড়য়া', 'সোজূন'; ইত্যাদি। এইরূপ মাগধী ভাষার বহু লক্ষণ বঙ্গভাষায় বর্তমান রহিয়াছে দেখা যায়। স্থানাভাব বশতঃ বিস্তৃত আলোচনা করিতে পারিলাম না।

প্রাকৃত সাহিত্য।

এই উপক্রমণিকার প্রথমাংশে প্রাক্ত ভাষার বিষয় সংক্রেপে বির্ত হইয়াছে। এক্ষণে প্রাক্ত সাহিত্যের বিষয় কিঞ্চিৎ লিখিত হইল। এই সঙ্কীর্ণ স্থানের মধ্যে আমরা প্রাক্ত সাহিত্যের ইতিহাস লিখিতে বিস্মাছি একথা যেন কেহ অনুমান না করেন। কারণ এক থানা ব্যাকরণের উপক্রমণিকায় সাহিত্যের ইতিহাস লেখা সম্ভবপর নহে। তবে যাহাতে প্রাক্ত সাহিত্যের অনুশীলনে সাধারণের আস্থা জন্মে সেই উদ্দেশ্যে অতি সংক্রেপে কৃতিপয় প্রাক্ত গ্রন্থের বিবরণ প্রদৃত হইল মাত্র।

প্রাক্ত সাহিত্যকে সাধারণতঃ তুই ভাগে বিভক্ত করা যায়। জৈনধর্ম সাহিত্য ও সাধারণ প্রাকৃত সাহিত্য। আমরা প্রথমে জৈনধর্ম গ্রন্থসমূহ ও পরে সাধারণ প্রাকৃত সাহিত্যের বিষয় লিথিব। বলা বাহুল্য প্রাকৃত সাহিত্যের বহু রত্ম এক্ষণে লোক চক্ষুর অস্তরালে নষ্ট হইতেছে। যেগুলি পাওয়া যায় তাহারই বিবরণ সংগৃহীত হইল।

জৈনধর্ম সূত্র।

জৈনধর্ম গ্রন্থগুলি বছ বিভাগে বিভক্ত। যথা (ক) একাদশ অঞ্চ, (খ) দ্বাদশ উপাঙ্গ, (গ) ষট ছেদ গ্রন্থ, (ঘ) চারি মূল গ্রন্থ এবং (ঙ) দশ প্রকার্ণক। দিগদ্ব জৈনদিগের ধর্মগ্রন্থগুলির বিষয় পরে উক্ত হইবে।

(क) একাদশ অঙ্গ।

১। আচারাঙ্গ হত্ত (আয়ারাঙ্গ হ্বয়ং)। জৈন সাধুও সন্ন্যাসিগণের কর্ত্তব্য, এবং জৈন তীর্থক্কর মহাবীর স্বামীর জীবন চরিত এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ

আছে। মূল গ্রন্থ অমুদ্রিত। প্রাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি ইহার ইংরাজী অনুবাদ করিয়াছেন।

Gaina Sutras, Part I, Sacred Books of the East.

- ২। হত্ত ক্লক (হয়গড় অক্সন্তব্যং)। জিন ধর্ম্মের অভ্যুদয় সময়ে বর্ত্তমান ধর্ম সমূহের (religions) বিবরণ, মানসিক শাস্তিও সংসারে আসক্তি নাশক তত্ত্বজ্ঞানের বিষয় এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ আছে। প্রাচ্চ পণ্ডিত জ্যাকোবি এই গ্রন্থেরও অনুবাদ করিয়াছেন। Gaina Sutras Part II. Vol 2, Sacred Books of the East.
- ৩। স্থানাঙ্গ (ঠাণাঙ্গ-স্কুরং)। বস্তুনিচয়ের স্থিতিসংখ্যা বিষয়ক সপূর্ব্ব গ্রন্থ। অমুদ্রিত গ্রন্থ।
- ৪। সমবারাঙ্গ (সমবারঙ্গ স্থারং)। এই গ্রন্থেও বস্তু নিচয়ের তুলনা আছে, যথা—সঞ্চালক গতি ও সংস্থাপক শক্তি। তুলনা চারি বিষয়ে;— আকাশ (Space), কাল ও বুদ্ধি। অমুদ্রিত গ্রন্থ।
- ে। ভগবতী জী বা বিবিহাপণ্ণতি। এই গ্রন্থ জৈনদিগের পরম প্রিয় মহাস্থত। এই গ্রন্থের প্রতি তাঁহাবা অত্যস্ত ভক্তি প্রদর্শন করিয়া থাকেন। এটা ধর্মতন্ত্ব-বিষয়ক গ্রন্থ। ধর্ম বিবয়ে গৌতমের প্রশ্ন ও মহাবীব স্বামীর উত্তর সমূহ এই গ্রন্থে নিবদ্ধ হইয়াছে। গ্রন্থ অমুদ্রিত।
- ৬। জ্ঞাতাধর্মকথা—(ণায়াধন্মকহঙ্গ)। বিশ্বাস, জ্ঞান ও আ্মারিবরে নীতিকাহিনী। একটী গল্পের সারাংশ উদ্ভূত হইল। হুইটীলোককে একটী করিয়া ময়ুর-অণ্ড প্রাদত্ত হইয়াছিল। তাহাদিগের মধ্যে একজনের বিশ্বাস আছে, একজনের নাই। বিশ্বাস হীন ব্যক্তি ডিম্ব হইতে কথন কি প্রাকারে শাবকোৎপত্তি হইবে তাহা দেখিবার জ্ঞাপ্ন: পুন: ডিম্ব ম্পর্শ করায় তাহা নন্ত হইয়া যায়। বিশ্বাসী ব্যক্তি শাবকোৎপত্তি পর্যন্ত পর্যন্ত ধীরভাবে প্রতীক্ষা করিয়া একটি ম্বন্দর ময়ুর-শাবক

পুরস্কার পাইরাছিল। লিপ্জিগ হইতে ষ্টাছল্ এই গ্রন্থ প্রাক্ত-সংস্কৃত শব্দ নির্ঘণ্ট সহ মুদ্রিত করিয়াছেন।

৭। উপাসকদশা (উবাসগদসাঙ্গ)। এই গ্রন্থে কতিপয় উপাসকের (lay-men) জীবনী ও মোক্ষার্থী উপাসকগণের অললম্বনীয় একাদশ উপায় লিপিবদ্ধ হইয়াছে। প্রাচ্য পণ্ডিত হোরনলি (Hoernle) ইংরাজী অমুবাদ সহ এই গ্রন্থের সম্পাদন করিয়াছেন। গুজরাতী অমুবাদ সহ একটী সংস্করণ বোম্বাই নগরে মুদ্রিত হইয়াছে।

৮। অন্তক্ত দশা (অন্তগড় দসা অঙ্গ)। সহিষ্ণুতার আদর্শভূত দশজন আচার্য্যের জীবনী এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ রহিয়াছে। তাঁহারা অষ্টবিধ কর্ম্ম হইতে নির্মূক্ত হইয়া মোক্ষলাভ কবিয়াছিলেন। অন্ত কতকগুলি কেবলীর জীবনীও এই গ্রন্থে আছে। গুজরাতী অন্তবাদের সহিত এই গ্রন্থ বোদাই নগরে মুদ্রিত হইয়াছে। পৃষ্ঠাসংখ্যা ১৪৩। Bombay, 1893.

৯। অন্বভরোপপাতিক দশা (অণুভরোববাঈদসাও)। যাঁহাবা ইহজীবনে অন্বভর বিমান (মোক্ষের অব্যবহিত পূর্ব্ব দশা) লাভ করিয়া-ছিলেন এরূপ দশজন আচার্য্যের জীবনী। গুজরাতী অন্ববাদ সহ বোম্বাই নগরে মুদ্রিত।—১৮৯৪ খ্রীঃ অন্ধ।

১০। প্রশ্নব্যাকরণ (পণহাবাগরণং)। কর্ম ও কর্মক্ষয়ের উপায়
এই অঙ্গের প্রতিপাছ বিষয়। এই গ্রন্থে ছয়টী লেশা বা বাগের উল্লেথ
পাওয়া যায়। লেশয়তি আত্মনা সংলিপ্তা ভবতি ইতি লেশা। এই
লেশা—আত্মার সহিত সংলিপ্ত হইয়া তাহাকে কর্মে প্রণোদিত করে।
ইহাদের নাম (১) ক্লফ্ষ লেশা, (২) নীল লেশা, (৩) কাপোত লেশা,
(৪) তেজো লেশা, (৫) পদ্ম লেশা (৬) শুক্ল লেশা। পূর্ব্ব পূর্ব্ব লেশা
অপেক্ষা পর পর লেশাগুলি অপেক্ষাকৃত উত্তম। ক্লফলেশা সর্বাপেক্ষা

নিক্রষ্ট ও শুক্ললেশা সর্বাপেক্ষা উৎক্রষ্ট। এই ছয়টী লেশায় অভিভূত ছয়জন লোকের কোনও বৃক্ষের ফল থাইতে ইচ্ছা হইয়াছিল। ক্ষমেলেশাক্রাপ্ত ব্যক্তির ইচ্ছা হইল বৃক্ষটী কাটিয়া ফেলে; নীল লেশায় অভিভূত ব্যক্তি শাথাচ্ছেদন করিতে ইচ্ছা করিল; কপোতলেশায় অভিভূত ব্যক্তি একটী মাত্র শাথাচ্ছেদন করিতে ইচ্ছা করিল; তেজাে লেশায় অভিভূত ব্যক্তি ফলের স্তবকগুলি ছিঁড়িয়া লইতে ইচ্ছা করিল; পদ্মলেশার প্রভাবে প্রভাবারিত ব্যক্তি কেবল স্থপক ফলগুলি পাড়িবার ইচ্ছা করিল, কিন্তু শুক্ললেশার প্রভাবে বঠি ব্যক্তি কেবল মাত্র ভূপতিত ফলগুলি কুড়াইয়া থাইয়াই পরম সম্যোধ লাভ করিল।

১১। বিপাক হত্ত্ব (বিবাগ স্থয়ং)। পাপ ও পুণ্য কি প্রকারে মজ্জিত হর এবং কি পাপের কি দশু ও কি পুণ্যেব কি পুরস্কার তাহা এই প্রন্থে লিপিবদ্ধ আছে। মন্তাদশ পাপ ও নব পুণ্যের কথা এই প্রস্থে বর্ণিত হইয়াছে। নব পুণ্য, য়থা—(১) মন পুণ্য, (২) পান পুণ্য, (৩) লয়ন পুণ্য, (৪) শয়ন পুণ্য (৫) বস্তু পুণ্য, (৬) মন পুণ্য, (৭) বচন পুণ্য (৮) শরীর পুণ্য ও (১) নমস্কার পুণ্য। মন্তাদশ পাপ য়থা—-(১) প্রাণাতিশাত পাপ (সর্ব্বাপেক্ষা নিক্নন্ত), (২) ম্বাবাদ, (৩) অদন্তাদান (অপহরণ), (৪) অব্রন্ধচর্য্য, (৫) পরিগ্রহ (অতি সঞ্চয়), (৬) ক্রোধ, (৭) মান, (৮) মায়া, (৯) লোভ, (১০) রাগ (আসক্তি), (১১) ক্রেম, (১২) ক্রেশ (কলহ), (১০) অভ্যাথ্যান (জনাপবাদ), (১৪) পৈণ্ডেয়, (১৫) পরপ্রবাদ নিন্দা (দোবাবেষণ), (১৬) রতি অরতি (আত্মসংষ্ট্রের অভাব) (১৭) মায়াম্বা, ও (১৮) মিথ্যাদর্শন শল্য (জিন ধর্ম্মে অবিশ্বাস)। বিবিধ পুণ্যের বিবিধ পুরস্কার ও বিবিধ পাপের বিবিধ দণ্ড।*

^{*} দৃষ্টিবাদ নামে খাদশ অক লুও হইরাছে বলিয়া প্রসিদ্ধা এই অকে চতুর্দিশ পূর্বে বা বিজ্ঞানের বিষয় লিখিত ছিল।

(থ) দ্বাদশ উপাঙ্গ।

- >। ঔপপাতিক হত্র বা উববাঈ। অঙ্গ গ্রন্থে নির্দিষ্ট বিবিধ অনুষ্ঠান ও বিবিধ স্থানের বিবরণ।
- ২। রায় পদেনা। পরদেশ নামক বাজার প্রশ্ন ও কেশী নামক সাধুব উত্তর এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ। অপ্রকাশিত গ্রন্থ।
- ৩। জীবাভিগম। আত্মা ও তৎসংশ্লিষ্ট পদার্থসমূহের আলোচনা এবং জৈনধর্ম্ম বিষয়ে বহু জ্ঞাতব্য বিষয়ের বর্ণনা। অপ্রকাশিত গ্রন্থ।
- ৫। জমুদীপ প্রক্রপ্তি (জমুদীব পগ্রাতি)। জমুদীপের বিবরণ মূলক ভৌগোলিক গ্রন্থ। অমুদ্রিত।
- ৬। (চন্দপগ্নতি) চন্দ্র প্রজ্ঞপ্তি ও ৭। (স্রপগ্নতি) স্থ্য প্রজ্ঞপ্তি। এই ছই থানি ফলিত ও গণিত জ্যোতিষ বিষয়ক গ্রন্থ। স্থ্য হইতে পৃথিবীর, ও পৃথিবী হইতে চন্দ্রের দ্রন্থ, চন্দ্রগ্রহণ, স্থ্যগ্রহণ প্রভৃতি বিষয় এই ছই গ্রন্থে বর্ণিত আছে। অমুদ্রিত।
- ৮। নিরাবলিতা। নবক ও নরকে গত কতিপয় ব্যক্তির বিবরণ। অমুদ্রিত।
- ৯। কল্পবাটী শ্ব্যা (কপ্পবাড়ী সেজ্জা)। স্বর্গেব অধোভাগ ও কল্পেব বিববণ ও তত্র গতকতিপয় ব্যক্তির বিবরণ। অমুদ্রিত।
- ১০। পুলিকা (পুফিরা)। অন্তরীক্ষ ও তত্রস্থ গ্রহগণের বিবরণ। স্বর্গগমনে উপযোগী রথের ও স্বর্গগমনে অধিকারিগণের বিবরণও এই গ্রন্থে আছে। অমুদ্রিত।
- ১>। প্ফচ্লীয়া। পৃষ্পচ্লা (পৃফচ্লা) নায়ী সয়্যাসিনীর গুণ প্রশংসা। অমৃদ্রিত।

১২। বণ্হিদসা (বহ্নিদশা)। বিষ্ণুবংশের ইতিহাস। তাঁহারা কি প্রকাবে দ্বারকা জয় করিয়াছিলেন তদ্বিরণও এই গ্রন্থে আছে। এই মতে শ্রীকৃষ্ণ জৈন ছিলেন, এবং ২২শ তীর্থন্ধর নেমিনাথের ভ্রাতা ছিলেন। প্রজন্মে তিনিও তীর্থন্ধর হইবেন। অমুদ্রিত।

(গ) ষট্ছেদ গ্ৰন্থ।

১। ব্যবহার স্থা, ২। বৃহৎ করা, ৩। দশাশ্রুতক্ষরা, ৪। নিশীথ। এই চাবিথানি গ্রন্থে পানা, ভোজনা, শরনা, বসন পাত্র প্রভৃতি বিষয়ে পালনীয় নিয়মাবলী এবং সেই নিয়ম অপালনের দণ্ড ইত্যাদি লিপিবদ্ধ আছে। গ্রন্থ অমুদ্রিত।

পঞ্চম ও ষষ্ঠছেদ গ্রন্থ স্থানকবাসী জৈনগণ প্রামাণিক বলিয়া স্বীকাব কবেন না, শ্বেতাম্বরগণের মতে সে হুই থানিও প্রামাণিক গ্রন্থ।

ে। মহানিশীথ, ও ৬। জিতকল্প।

(ঘ) চতুর্মুল গ্রন্থ।

- ১। দশবৈকালিক (দসবইকালিক)। জৈন সাধুগণের জন্ম কাল বিভাগ। হরিভদ্র স্থরির বৃহদ্ তিতে দশবৈলালিক স্থ্র ও দশবৈকালিক নির্যুক্তি প্রকাশিত হইয়াছে। আহমদাবাদ ১৮৯২ খ্রীঃ।
- ২। উত্তরাধ্যয়ন। কতিপয় খ্যাতনামা সাধুর জীবনী, মহাবীর স্বামীব উপদেশ এবং আত্মা ও পদার্থ বিষয়ক দর্শন। প্রাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি ইহার ইংরাজী অমুবাদ করিয়াছেন।
 - ৩। আবশুক। জৈনদিগের দৈনন্দিন ক্বতা। মুদ্রিত।
 - ৪। ওঘনির্যক্তি। এটীও কর্মকাণ্ডগ্রন্থ।

স্থানকবাসীগণ উল্লিখিত ৩ম ও ৪র্থ সংখ্যক গ্রন্থ ছাই থানির স্থানে নিম্নলিখিত গ্রন্থবয়ের প্রামাণ্য স্বীকার করেন।

- ০। নন্দীস্ত্র। ৮৪ থানি ধর্মগ্রন্থের ইতিহাস ও তাহাদের ধ্বংস-বিবরণ। অমুদ্রিত।
 - ৪। অনুযোগ দাব। তর্কগ্রন্থ। অমুদ্রিত।

(ঙ) দশপ্রকার্ণক—(দসপয়ধা)। (বিবিধ বিষয়ক গ্রন্থালা)।

কেবল শ্বেতাম্বরগণ দসপয়গ্রার প্রামাণ্য স্বীকার করেন।

- ১। চউসরণ (চতুঃশরণ)। অরিহস্ত, সিদ্ধ, দাধু, ধর্ম।
- ২। সন্থার পর্মনা (সংস্থার প্রকীর্ণক)। উপদেশগ্রন্থ।
- ত ন্দুল বেয়ালীয়া
 । গর্ভস্থ জ্ঞানের কিরূপে
 পরিবৃদ্ধি হয়, তাহা এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ।
- ৪। চন্দাবিজ্জা (চন্দ্রবিজ্ঞা)। চন্দ্রগ্রহণ, পৃথিবী হইতে চন্দ্রের দ্বত্ব
 ইত্যাদি বিষয়ক কথা।
 - ৫। গণীবিজ্জা (গণিত বিজ্ঞা)। পাটীগণিত।
 - ७। (मितन्मथु७ (त्मरतन्त्रख्य)। तम्रतितन्त्र छव।
 - ৭। বারপুও (বীরস্তব)। মহাবীর স্বামীর স্তোত্র।
 - ৮। গচ্ছাচার—চরিত্র বিষয়ে নীতিশাস্ত্র।
- ৯। জোতিকরও। জ্যোতিষ (ফলিত) বিষয়ক গ্রন্থ। শুভ, অশুভ, স্বপ্ন প্রভৃতি এই গ্রন্থের প্রতিপদ্ম বিষয়।
- > । স্বায়পদ্ধক্থাণ (স্বায়্প্রত্যাধ্যান)। মৃত্যুকালে "বাচিলে পালন করিব" বলিয়া ব্রতগ্রহণ ও স্বায় ভিক্ষার গ্রন্থ। হিন্দুগণের প্রায়শ্চিত্ত কতকটা এইরপ।

এই দশথানি প্রকার্ণক গ্রন্থ বেনারসে ১৮৮৬ খ্রীঃ অবেদ একত্র মুদ্রিত হইরাছে।

দিগম্বরদিগের ধর্ম্মগ্রন্ত।

- ১। প্রথমাস্থােগ। চতুর্বিংশ তীর্থক্করের জীবনী ও পুরাণ গ্রন্থ।
- ?। করণান্তযোগ।
- ৩। দ্ব্যামুযোগ। দর্শনগ্রন্থ।
- 8। চরণামুষোগ (আচার ও কর্মাকাণ্ড গ্রন্থ)।

সাধারণসাহিত্য।

প্রাকৃত মহাকাব্য।

১। হাল প্রণীত সপ্তশতী (সত সঈ)। দাম্পত্যপ্রণয় বিষয়ক সপ্তশত শ্লোকাত্মক মহাকাব্য। হাল শালিবাহনের নামান্তর। এই শালিবাহন (নাকি) প্রাক্কত ভাষার সর্ব্ব প্রথম কবি। "সংস্কৃতে হাত্মকবির্বালীকিঃ। প্রাকৃতে শালিবাহনঃ। ভাষা কাব্যে পিঙ্গলঃ॥"

[.] ––প্রাক্বতপৈঙ্গলে লক্ষ্মীনাথ ভট্ট।

২। দিতীয় প্রবরসেন প্রণীত সেতৃবন্ধ বা দশম্থ বধ কাব্য। বামায়ণের বিষয় অবলম্বনে রচিত মহাকাব্য; পঞ্চদশ আশ্বাসে বিভক্ত। প্রবর সেন বিভস্তা নদীতে একটা সেতৃ নির্দাণ করাইয়াছিলেন; সেই সেতৃর স্মৃতি স্থায়ী করিবার জন্ম এই মহাকাব্য। প্রবাদ এথানি নাকি কালিদাস রচিত। বিশুদ্ধ মহারাষ্ট্রী প্রাক্ততে এই মহাকাব্য লিথিত। দণ্ডী লিথিয়াছেন:—

"মহারাষ্ট্রাশ্রয়াং ভাষাং প্রকৃষ্টং প্রাকৃতং বিহুঃ। সাগরঃ স্থাক্তি রত্নানাং সেতু বন্ধাদি যন্ময়ম্॥" —কাব্যাদর্শ প্রথম পরিচ্ছেদ।

- ০। বাক্পতি রচিত গৌড়বধ (গউড় বহো) কাব্য। কান্তকুজাধিপতি যশোবর্দ্দ দেব তাৎকালিক গৌড়াধিপতিকে পরাঞ্জিত করার
 যশোবর্দ্দ দেবের সভাপণ্ডিত বাক্পতি এই মহাকাব্য রচনা করিয়াছিলেন।
 এই মহাকাব্যথানি দর্গ বা আখাদে বিভক্ত নহে। ইহাতে দর্বসমেত
 ১২০৯টী আর্য্যাজাতিতে লিথিত পদ্ম আছে। কথিত আছে এই মহাকাব্য
 লিথিয়া বাক্পতির কারা মুক্তি হইয়াছিল। বাক্পতির সময়ে ভাবতীয়
 নূপগণ কবিসম্বর্দ্ধনায় অভ্যন্ত ছিলেন। এইগ্রন্থে ইতিহাস বিষয়ক বহু
 জ্ঞাতব্য তথ্য লিপিবদ্ধ আছে। বাক্পতি ও যশোবর্দ্ম দেব খ্রীষ্টীয় সপ্তম
 শতাকীর লোক।
- ৪। মধুমথবিজয় (মহনহবিজয়ো)। কবি বাক্পতি মধুমথ বিজয় লামে আর এক থানি মহাকাব্য লিথিয়াছিলেন। তাহা তাঁহার গৌড়বধ কাব্য, প্রভাবক চবিত, বপ্পভট্ট স্থবিচবিত ও প্রবন্ধ কোষ নামক গ্রন্থ ইইতে অবগত হওয়া যায়। বাক্পতি লিথিয়াছেনঃ—

"মহমহ বিয়য় পউত্তা বায়া কহ ণাম মউলউ ইমন্মি।
পাঢ়ম কুস্থমাহি তলিণং পাছা কুপ্থমং বনলয়াণ॥" ৬৯॥
স্বৰ্থাং "মধুমথ বিজয়ে প্ৰযুক্ত ভাষা কি প্ৰকারে এই গ্রন্থে পুনমু কুলিত
হইবে ? বনলতার প্রথম কুস্থম অপেক্ষা পশ্চাৎ কুস্থম স্ক্ষাই হইয়া থাকে।"
এই মহাকাব্য সম্ভবতঃ লুপ্ত।

৫। কুমার পালচরিত। জৈন কবি হেমচক্র স্থরি বিরচিত দ্যাশ্রয় কাব্য। তদীয় সিদ্ধ হেমচক্র নামক ব্যাকরণের অষ্টম পাদ প্রাক্ত ভাষার ব্যাকরণ। এই প্রাক্ত ব্যাকরণের স্ত্রগুলির উদাহরণ দিবার জন্মই তিনি এই দ্বাশ্রর কাব্য লিথিয়াছিলেন। এই গ্রন্থের মুখ্য প্রতিপাপ্ত বিষয় অনহিল বারা পত্তনের অধিপতি তদীয় শিশ্য কুমার পালের জীবন চরিত; গৌণ ভাবে এথানি ব্যাকরণ স্থত্তের উদাহরণ। কুমার পাল চরিত আট সর্গে বিভক্ত। হেমচন্দ্র তাঁহার সংস্কৃত ব্যাকরণের উদাহবণ দিবাব জন্ম আরও একথানি মহাকাব্য লিথিয়া ছিলেন তাহা বিংশতি সর্গে বিভক্ত ছিল। হেমচন্দ্র ও কুমার পাল খ্রীষ্টায় একাদশ ও দ্বাদশ শতাব্দীর লোক।

- ৬। হন্মীর বিজয় মহাকাব্য। নয় চক্রস্থরি বিবচিত ঐতিহাসিক মহাকাব্য। বোম্বাই নির্ণয় সাগর প্রেসে মুদ্রিত।
 - ৭। ধন্মপদ। স্থপ্রতিষ্ঠিত বৌদ্ধগ্রহের প্রাকৃত সংস্করণ।

Journal Asiatique 1898 pp. 183-304, (Paris).

৮। হরিদাস কৃত বিক্রম চরিত। অস্টাদশ সর্গে বিভক্ত। বিক্রমাদিত্যের অন্তুত কার্য্যাবলী এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ আছে।

Translated into English by Ragoba Moroba, Bombay 1855.

প্রাকৃত খণ্ডকাব্য।

- >। জমুদীব সংঘয়নী (জমুদীপ সংগ্রহণী) বা লছসংঘয়নী (লঘু সংগ্রহণী)। ত্রিংশং শ্লোকাত্মক জমুদীপের বিবরণ। হবিভদ্র স্থরি প্রণীত। গুজরাতী অমুবাদের সহিত প্রকরণ মালায় প্রকাশিত। ৪৪-৫১ পৃষ্ঠা। এই প্রকরণ মালা শ্রীযুক্ত হেমশঙ্কর লক্ষ্মীশঙ্কর বর্দ্ধমানকব কর্ত্বক প্রকাশিত। আহমদাবাদ ১৯০১।
 - ২। নব তত্ত্ব (নবতত্ত্বং)। জিন ধর্মের নয়টী তত্ত্বের আলোচনা।

- ৬০ বা ৫০ বা ৭৯ শ্লোকাত্মক কাব্য। তিন সংস্করণে তিন প্রকার। গুজরাতী অমুবাদ সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত। গ্রন্থথানি জৈন সমাজে বিষেশরূপে সমাদৃত।
- ৩। চোবীস দগুকো (চতুবিংশ দগুকঃ)। জীবনের চতুবিংশতি অবস্থা বিষয়ে ৪৭ শ্লোকাত্মক কাব্য। ধবল চল্লের শিষ্য শ্রীযুক্ত গজসার প্রণীত। জিনহংসের তত্ত্বাবধানে লিখিত।—প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

8। চৈত্যবন্দন ভাষ্য ৬৩ শ্লোকাত্মক ৫। গুরুবন্দন ভাষ্য ৪১ শ্লো— প্রভা অমর দেবের শিষ্য ৬। পচ্চক্থান (প্রত্যাখ্যান—) ভাষ্য শ্লী দেবেক্স গণী বিরচিত। ৪৮ শ্লো— প্রকরণ মালা।

- প। অষ্টকুলক—(১) ঘনকুলক, (২) শীলকুলক, (৩) তপঃ কুলক, (৪) ভাবকুলক, (৫) পুণাকুলক, (৬) পুণাপাপকুলক, (৭) অভবা কুলক, (৮) পাপকুলক। জৈন দর্শন বিষয়ক কুদ্র কুদ্র পছ। গুজরাতী অনুবাদ সহ প্রকরণ মালার প্রকাশিত।
- ৮। ইন্দ্রির পরাজয় শতক। আত্মসংষম বিষয়ে শত লোকাত্মক পদ্ম। গুজরাতী অমুবাদ সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।
- ৯। পঞ্চস্থিত সংগ্রহ ফুত্র (পঞ্চখিয় সংগ্রহ স্বত্তং)। অস্তিত বিষয়ে ২৭৩ শ্লোকাত্মক জৈনগ্ৰন্থ। কুণ্ড কুণ্ড আচাৰ্য্য প্ৰণীত। Edited by P. E. Pavolini, Florence 1901.
- > । উপদেশ সিদ্ধান্ত রত্নমালা। খেতাম্বর, রক্তাম্বর, ও স্থানক বাসী জৈনের অপেক্ষা দিগম্বরের উৎকর্ষ জ্ঞাপক ১৬১ শ্লোকাত্মক কাব্য। **त्रिक्ट जा** जाती अभी छ। भागानान कर्ड़क हिन्ही अञ्चतान मह नागश्रुत হইতে প্রকাশিত। ১৮৯৮।
 - ১১। সমত সিত্রী। জৈন "সমাকত্ব" অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে ভগ্বৎ

প্রসাদ প্রাপ্তির অবস্থা বিষয়ে ৭০ শ্লোকাত্মক কাব্য। রত্বচন্দ্র গনী বিরচিত। জৈন কথা রত্নকোষ নামক গ্রন্তে প্রকাশিত। Vol. iii pp. 114-35.

>>। জীব বিচার (জীব বিয়ারো)। জৈন মনস্তন্ত্ব (Psychology) বিষয়ে ৫০ শ্লোকাত্মক কাব্য। শাস্তি হরি প্রণীত। প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

১৩। নির্বাণ কাণ্ড। সাধুগণের সংসার বন্ধন হইতে মুক্তি বিষয়ে ১৭ শ্লোকাত্মক কাব্য। হিন্দী অমুবাদ সহ লক্ষ্ণৌ হইতে ১৯০১ সালে প্রকাশিত।

১৪। বৈরাগ্য শতক। বৈরাগ্য বিষয়ে শত শ্লোকাত্মক কাব্য। গুজবাতী অনুবাদ সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

১৫। গাথা সহস্রী। সহস্র গাথাত্মক বিবিধ বিষয়ক সংগ্রহ।

১৬। বিচার সার প্রকরণ। ঐতিহাসিক কাব্য। প্রত্যন্ন স্থবি বিরচিত।

১৭। তীর্থকর। জিনপ্রভ স্থরি প্রণীত জৈনতীর্থ স্থানের বিবরণ মূলক কাব্য।

১৮। সমাধিশতক। সমাধি, ইন্দ্রির নিরোধ; তদ্বিরে শত

প্রাকৃতচ্ছন্দো গ্রন্থ।

১। প্রাকৃত পৈদ্বলম্। পিদ্বলাচার্য্য প্রণীত ছন্দোগ্রন্থ। এইখানি আদি ছন্দো গ্রন্থ। ইহার ভাষা প্রত্নতবাবেষীর আলোচ্য। বোদাই নির্ণয় সাগর প্রেসে মুদ্রিত।

- ২। বৃত্তদর্শন। প্রাকৃতচ্চনোগ্রন্থ।
- ৩। বৃত্ত মুক্তাবলী। সংস্কৃতে লিখিত প্রাকৃত ছন্দোগ্রন্থ।

প্রাকৃত কোষগ্রন্থ।

- ১। হেমচন্দ্র স্থবি প্রণীত দেশী-নাম-মালা। Edited by Bühler, Bombay, Central Book Depot.
 - ২। ধনপাল কৃত পয়য় লচ্ছী নামমালা। Edited by Bithler.

ভূগোল বিষয়ে।

- >। जम्बीन मःचय्रमी वा लघू मःचय्रमी। थछ कावा प्रष्टेवा।
- ২। সংঘয়নী রঅণং । সংসাবের বিবরণ। সমস্ত জগৎ এই গ্রন্থ
- । লোক ণাব হত্ত
 ऽ দয়ে স্থলরী রমণীরূপে কল্পিত।
- ৪। জমুদীপ প্রজ্ঞপি। জৈন দিগেব ৫ম উপাঙ্গ।

জ্যোতিষ বিষয়ে।

- ২। চন্দ পপ্লাতি। জৈন দিগের ষষ্ঠ উপাঙ্গ।
- ২। স্রপগ্নতি। জৈন দিগের ৭ম উপাঞ্চ।
- । চনদা বিজ্ঞা। চতুর্থ প্রকীর্ণক গ্রন্থ।

গণিত।

গণী বিজ্ঞা-পাটীগণিত। ধম প্রকার্ণক গ্রন্থ।

চিকিৎসা।

তন্দুল বেয়ালীআ। গর্ভস্থ ক্রণের বৃদ্ধি ও পুষ্টি বিষয়ক গ্রন্থ।

--- দদপর্মা।

বিবিধ গছাগ্ৰন্থ।

- >। ভদ্ৰ বাহু ক্বত কল্পস্ত্ৰ। জিন জীবনী ও তৎপ্ৰতিষ্ঠিত ধৰ্মান্ম্চানের বিস্তৃত বিবরণী। প্ৰাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি ইহার ইংবাজী অন্তবাদ করিয়াছেন। Sacred Books of the East Vol. XXII pp. 215-311
- २। প্রশোন্তর রত্নশালা। বিমলচন্দ্র স্থারি প্রণীত জৈন দর্শন বিষয়ক প্রশোন্তব। Edited with translation by P. E. Pavolini. Florence 1897 98, Sociata Italiana giornale Vol XI pp 153-263.
- ত। গোষম পুচ্ছা (গৌতম পুচ্ছা)। গুণধর গৌতম কৃত প্রশ্ন সমূহ ও তীর্থন্ধর মহাবীরস্বামী প্রদত্ত উত্তর মালা। গুজরাতী অমুবাদ সহ জৈন কথা রত্নকোষ নামক গ্রন্থে প্রকাশিত। Vol I pp. 221-306.
- 8। মাধবানল কথা (মাহবাণল কথা)। গল্পপুস্তক। Edited and translated by P. E. Pavolini. Florence 1893.
- বৃহৎ কথা। পৈশাচী ভাষায় লিখিত ঐতিহাসিক গ্লম পুস্তক।
 স্থবন্ধ কত। এই উপাদেয় গ্রন্থ থানি লুপ্ত বলিয়া কথিত। মহামহো
 পাধ্যায় শ্রীয়ৃক্ত হরপ্রসাদ শাস্ত্রী মহাশয় নেপাল হইতে সংস্কৃত ভাষায়
 লিখিত একথানি অসম্পূর্ণ বৃহৎ কথাব পুথির আবিদ্ধার করিয়াছের।
- ৬। রাজশেধর রুত কর্প্রমঞ্জরী নাটিকা। আমৃশাস্ত শৌরদেনী ভাষায় দিখিত।

৭। সমরাদিত্য কথা। ঐতিহাসিক কথা। জৈন যশোবিজয় গ্রন্থমালা।

সম-সংস্কৃত-প্রাকৃত (ভাষাসম)। *

- ১। ভট্টি কাব্যের ১৩শ দর্গ সম-সংস্কৃত-প্রাকৃত ভাষায় লিখিত।
- ২। সম-সংস্কৃত-প্রাকৃত-জৈন মহাবীর-স্বামী-স্তোত্র। কাব্যমালায় প্রকাশিত।

প্রাকৃত ব্যাকরণ।

প্রাচীন কালে ভারতেব ভাষায় ব্যাকরণ যেরূপ একাধিপত্য কবিয়াছিল, অন্ত কোনও দেশে সেরূপ হয় নাই। পাণিনিরশ্বদায় শাসনের
উর্লেখন কবিদিগেরও সাধ্যাতীত ছিল। ব্যাকরণ স্বয়ং ব্রহ্মার তপস্থার
সর্ব্বোৎকৃষ্ট ফল ও অপবর্গের হেতু স্বরূপ বলিয়া বিবেচিত হইত। + এই
ছন্ত সংস্কৃত ভাষায় অসংখ্য ব্যাকরণেব সৃষ্টি হইয়াছিল। মাহেশ, যায়,
চন্দ্র, ইন্দ্র, পাণিনি, পতপ্রলি, কাত্যায়ন, ভট্টোজি দীক্ষিত, নাগেশভট্ট
শাকলা, গার্গা, ভারদান্ত, গালবা, আপিশলি, চক্রবন্থা, শৌনক, ক্লোটায়ন,
ব্যাড়ি, শাকটায়ন, জিনেন্দ্র, কাশকুৎয়, হেমচন্দ্র, আর কভ নাম করিব মু

^{*} শকৈ রেকবিধৈরের ভাষাত্ম বিবিধা ক্ষপি।
বাক্যং যত্র ভবেৎ দোহরং ভাষানম ইতীয়াকে । সাহিত্যদর্পণ ১০ম পরিছেদ

কাদয়ং এক্ষণন্ত চা তপদামূত মং ৩ পং।
 প্রথ মং ছন্দা। মুসমাছ বা ক্রমণা বুখাং ।
 কদারমপর্গন্ত বাঙ্মলানাং চিকিৎসিতম্।
 পবিত্রং সর্কা বিজ্ঞানামধি বিজ্ঞাং প্রচক্ষতে । স্ক্রদর্শনসংগ্রহ।

সংস্কৃত ভাষার ন্যায় প্রাকৃত ভাষায়ও বহু ব্যাক্তরণ রচিত হইয়াছিল। কয়েকটির নাম নিয়ে প্রদত্ত হইল।

- >। প্রাক্ত রূপাবতার; সিংহরাজ প্রণীত। ইংল্ডীয় রয়েল্ এসিয়াটিক দোসাইটি কর্ত্তক প্রকাশিত।
 - ২। মহামু^নন বররুচি প্রণীত প্রাক্বত প্রকাশ।
 - ৩। প্রাক্ত লঙ্কেশ্বর ব্যাকরণ ক্রমদীশ্বর প্রণীত।
 - ৪। নাট্যশাস্ত্র প্রণেতা ভরতাচার্যোর প্রাকৃত ব্যাকরণ।
 - ৫। কোহল কত প্রাকৃত ব্যাকরণ।
 - ৬। শাকলা কত প্রাকৃত ব্যাকরণ।
 - ৭। প্রাকৃত কল্পলতিকা ব্যাকরণ।
 - ৮। হেমচক্র ক্বত প্রাক্ত ব্যাকরণ।
 - ৮। লক্ষীধর কৃত ষড় ভাষাচন্দ্রিকা।
 - ১০। বসন্তরাজ ক্বত প্রাক্বত সঞ্জীবনী।
 - ১১। চণ্ড কৃত প্রাকৃত লক্ষণ।
 - ১২। কৃষ্ণ পণ্ডিতের প্রাকৃত চক্রিকা।
 - ১৩। মার্কণ্ডেয় কবীক্ত ক্বত প্রাকৃত সর্বায়।
 - ১৪। শেষচন্দ্রের প্রাক্ত ব্যাকরণ।
 - ১৫। ভাষহ কৃত মনোবমা।
 - ১৬। কাত্যায়ন প্রণীত প্রাক্ত মঞ্জরী। ইত্যাদি, ইত্যাদি।

বররুচি, কাত্যায়ন ও ভামহ।

প্রাক্কত প্রকাশের রচয়িতা বরক্ষচি জনৈক প্রাচীন ঋষিও কবি। তিনি বহু কোষ, পাণিনীয় ব্যাকরণের বৃত্তি, ছন্দোগ্রন্থ, পত্র কৌমুদী ও বাক্যপদীয় রচনা করিয়াছিলেন। তদায় জাবনী অনৈতিহাসিকতার ঘন অন্ধকারে সমাচ্ছন। সাহিত্যাত্মসন্ধানেব ক্ষীণ আলোকে দেখা যায় যে খ্রীঃ পুঃ চতুর্থ শতাব্দীতে নবনন্দের রাজধানী পাটলিপুত্র নগবে এই মনস্বী আবিভূতি হইয়াছেলেন। কথাসরিৎ সাগরে লিখিত আছে— "পুষ্পদন্ত নামক মহাদেবের জনৈক অন্তুচর গৌরীর অভিশাপে মর্ত্তালোকে বংস রাজধানী কৌশাস্বানগরে সোমদত্ত নামক ব্রাহ্মণের ওরসে কাত্যায়ন ববক্চি-রূপে জন্মগ্রহণ করেন। তাহার জন্মকালে দৈব বানী হয়, 'এই বালক শ্রতিবর হইবে, ব্যাকরণ শাস্ত্রে বিশেষ ব্যুৎপন্ন হইবে এবং শ্রেষ্ঠ বিষয়ে কচি জন্মিবে বলিয়া ববর্কাচ নামে খ্যাত হইবে।' মনস্বা বালক একদিন নাটকের অভিনয় দেখিয়া আমূলান্ত আবৃত্তি করেন। ইনি উপনয়নের প্রেই ব্যাড়ির মুথে প্রাতি শাখ্য গুনিয়া সমস্ত কণ্ঠস্থ করিয়াছিলেন। ব্যের শিষ্যত্ব গ্রহণ করিয়া ইনি অশেষ শাস্ত্র পাবদশী হয়েন এবং পাণিনিকে পরাজিত কবেন। অবশেষে মহাদেবের অনুগ্রহে পাণিনির জয়লাভ ঘটে। মহাদেবের ক্রোধশান্তির নিমিত্র কাত্যায়ন পাণিনির ব্যাকরণ অধ্যয়ন করেন এবং তাহা সম্পূর্ণ ও সংশোধিত করেন। পরিশেষে তিনি মগধরাজ যোগানন্দের মন্ত্রী হয়েন।"

জৈন কবি হেমচন্দ্র পরি প্রণাত শ্ববিরাবলা চরিতে বরক্ষচির বিভৃত জাবনী প্রদন্ত হইয়াছে। কল্পক-পুত্র শাকটাল মগধরাজ নবম নন্দের মন্ত্রা ছিলেন। জৈন দিগের অক্সতম শ্রুতকেবলা স্থুলভদ্র এই শাকটালের জ্যেষ্ঠ পুত্র। দ্বিতীয় পুত্র শ্রায়ক। মহারাজ নবম নন্দের রাজত্বকালে পাটাল-পুত্র নগরে বরক্ষচি নামে জনৈক দরিদ্র কবি ছিলেন। দারিদ্র গ্রস্ত কবিবর প্রত্যহ ১০৮টি পছ্ম রচনা করিয়া আসিয়া রাজসভায় আবৃত্তি করিতেন। মন্ত্রিবর ক্রত প্রশংসার অভাবে দীন কবির ভাগ্যে পুরস্কার মিলিভ না। অলকাল মধ্যেই মনস্বী কবি বুঝিতে পারিলেন যে মূপতি

মন্ত্রীব হন্তে কার্চ-পুত্তলিকার ভার। মন্ত্রীর পরামর্শ ব্যতীত তিনি কোনও কর্মা করেন না। কাজেই তিনি মন্ত্রী পত্নীব নিকট গমন করিয়া কথা-বার্তার তাঁহাকে ভুলাইয়া ফেলিলেন। গৃহিণীর অমুরোধে শকটাল বাজসভার বররুচিব কবিতাব প্রশংসা করিলেন। সঙ্গে সঙ্গে নূপবর ও কাবাবসাম্বাদন করিলেন এবং কবিকে ১০৮ দীনার বা ম্বর্ণমূজা দানেব আদেশ করিলেন। এইরূপে বরক্চি প্রত্যহ ১০৮ পত্ন রচনা করিয়া ১০৮ দীনাব পুরস্কার পাইতে লাগিলেন।

উপযুক্ত তোষামোদেব অভাবে একদা শকটাল বরক্ষচিব উপর কৃষ্ট হুইলেন, এবং কিসে ববক্ষচিব অনিষ্ঠ করিবেন সেই চিস্তায় ব্যস্ত হুইয়া পড়িলেন। একদিন শাকটাল নন্দকে জিজ্ঞাসা করিলেন, "আপনি কেন প্রতাহ ববক্ষচিকে দীনার দান করেন ?" নন্দ উত্তর করিলেন "তুমি প্রশংসা কব বলিয়াই ত আমি পুরস্কাব দিয়া থাকি।" তহুত্তবে শকটাল বলেন, "ঐ সকল কবিতা পব-বচিত বলিয়াই আমি প্রশংসা কবিয়া থাকি, বরক্ষচিব কবিতা প্রশংসাহ নহে।" নন্দ জিজ্ঞাসা কবিলেন, "প্রতাহ ১০৮টি অভিনব কবিতাব আরুত্তি কি সম্ভবপর ?" শকটাল বলিলেন, "ও সকল কবিতাব একটিও অভিনব নহে; অনুমতি পাইলে আগামী কলাই তাহা প্রমাণ করিয়া দিতে পাবি।" শকটাল অনুমতি পাইলেন।

মস্ত্রী শাকটালের যক্ষা, যক্ষদত্তা, ভূতা, ভূতদত্তা, এণিকা ও বেণা নামে ছয় কলা ছিল। ইহারা যথাক্রমে একবার, তইবার, তিনবার: চারিবার পাঁচবাব ও ছয়বার শুনিলে যে কোনও পদ্যেব আর্ত্তি করিতে পারিত। প্রবিদন শকটাল ইহাদিগকে রাজসভায় লইয়া গেলেন। ববরুচি স্বর্রাচত প্রভুলি পাঠ করাব পর ইহারা একে একে পল্লগুলির পুনরার্ত্তি করিল। তথন শকটাল নন্দরাজকে বলিলেন, "দেখুন! এই কবিতাসমূহের একটিও অভিনব নহে, স্বগুলিই প্রসিদ্ধ। আমার কলাগুলি দৈবী শিক্ষা প্রভাবে

শুনিয়া সকল কবিতারই আবৃত্তি করিতে পারে। ববরুচিও সেইরূপ দৈববলসম্পন্ন হইতে পারে। এবং সেই শক্তি প্রভাবে প্রত্যহ ১০৮টা কবিতা কণ্ঠস্থ করিয়া আসে। স্থতরাং কবি-ভ্রমে তাঁহকে পুরস্কার দেওয়া যুক্তি-সঙ্গত নহে।" সেইদিন হইতে পুরস্কারদান বন্ধ হইল।

কুটিল ব্যক্তির সংসর্গে থাকিলে সরল ব্যক্তিও কুটিল হইয়া পড়ে। গ্রন্থ পকটালের কুটিলতার শান্তি দিবার জন্ম বরক্ষচিও কুটিলতা অবলম্বন করিলেন। এই সময়ে পুত্র প্রীয়কের বিবাহোপলক্ষে রাজাকে নিমন্ত্রণ করিবেন বলিয়া শকটাল স্বগৃহে রাজসভা, রাজসিংহাসন, বাজাভরণ ইত্যাদি রাজ-অভার্থনাব উপযোগী যাবতীয় দ্বোর গোপনে আয়োজন করিতেছিলেন। বররুচি গোপনে এই সমস্ত সংবাদ অবগত হইয়া প্রতি-হিংসাবৃত্তি চরিতার্থ করিবার একটা ভীষণ অভিপ্রায় ঠিক করিলেন। সহবের বালকবালিকাগণকে মিষ্টান্ন দারা বশীভূত করিয়া তাহাদিগকে একটা পত শিথাইয়াছিলেন। এই পদোর মর্ম্ম এই যে "শকটাল বাজদোহী: সে নন্দকে রাজ্যচ্যত কবিয়া স্বপুত্র শ্রীয়ককে বাজপদে প্রতিষ্ঠিত করিবার জন্ম গোপনে আয়োজন করিতেছে। বাজা যদি তাহা এখনও না বঝিয়া থাকে ত দে নিতান্ত বোকা।" বরক্ষচির পরামর্শমত তাহারা বাজার সন্মুথে রাজ-পথে এই ছডা গাহিয়া বেড়াইতে লাগিল। বালকগণকে জিজ্ঞাসা কবিয়া বাজা জানিলেন যে বরক্রচি তাহাদিগকে ঐ ছড়া শিথাইয়াছেন। গুপ্ত অনুসন্ধানের ফলে নন্দ যাহা জানিলেন তাহাতে তিনি শকটালের উপর অতাম্ভ বিরক্ত হইয়া পড়িলেন এবং শীঘ্রই তাহার প্রাণদণ্ডের ব্যবস্থা করিবেন স্থিব করিলেন। ফলে বরক্ষচি রাজসভায় সর্ব্বোচ্চ সম্মান লাভ করিলেন এবং পুরস্কৃত হইলেন।

শকটাল বিচক্ষণ মন্ত্রী, সমস্তই বুঝিলেন। নিজের জীবনের আশা নাই দেখিয়া শ্রীয়ককে ডাকিয়! পরামর্শ দিলেন। তিনি বলিলেন. শ্রীয়ক। তুমি বোগ্য পুত্র; বয়ঃপ্রাপ্ত হইয়ছ। আমার বে অবস্থা দাঁড়াইয়ছে
তুমি সকলই ব্ঝিতেছ। স্থতবাং এক্ষেত্রে বৃদ্ধের পরামর্শ শুন। রাজা
কুদ্ধ হইয়াছেন; তাহাতে আমাদের সপরিবারে প্রাণদণ্ড হইবে ইহা আমি
বেশ ব্ঝিতে পারিতেছি। তাঁহাকে ব্ঝাইবার চেষ্টায় কোনও ফল হইবে
না; কারণ রাজা নির্বোধ। দশজনের জীবন নাশ অপেক্ষা একজনের
মৃত্যু বাঞ্চনীয়। তোমরা বাঁচিয়া থাকিলে আমার বংশরক্ষা হইবে।
স্থতবাং তোমাব উপর পিত্রাদেশ এই যে আমি যথন রাজদরবারে উপস্থিত
থাকিব, তথন তুমি অকম্মাৎ তথায় যাইয়া আমার শিরচ্ছেদ করিবে, এবং
কৈফিয়ৎ-স্বরূপ রাজাকে বলিবে যে এরূপে রাজদ্রোহী ব্যক্তি পিতা হইলেও
বধ্য।' তাহা হইলেই তুমি বাজঅমুগ্রহ প্রাপ্ত হইবে।" অনেক অশ্রুমোচনেব
পর শ্রীয়ক পিত্রাদেশ পালন করিতে সম্মৃত হইল।

পিত্রাদেশ পালনেব পব শ্রীয়ক নন্দের মন্ত্রিপদে প্রতিষ্ঠিত হইল এবং
কি প্রকারে পিতৃযাতী ববকচির উচ্ছেদ সাধন কবিবে তাহাই চিন্তা করিতে
লাগিল। কিছুকাল পবে শ্রীয়ক বরক্রচিব সহিত মিশিয়া তাঁহাকে উপকোশা নান্নী বেশুার প্রণয়ে আবদ্ধ করিল। একদিন ঐ বেশুার সাহায়্যে
তাঁহাকে মন্তপান ক্বাইল। এবং তৎপবে রাজদরবারে প্রকাশ কবিয়া
দিল যে ব্রাহ্মণ বরক্রচি মন্তপায়ী। ফলে তাহার পরামর্শ মত রাজ-আদেশে
বরক্রচি রাজসভায় পুজ্পবিশেষের ঘাণ লইতে বাধ্য হইলেন। পুষ্পের
ঘাণ লওয়ায় তাঁহার বমন হইল ও বমনে মন্ত-গদ্ধ বাহির হইয়া পড়িল।
মন্তপানের প্রায়শ্চিত্ত স্বরূপ রাজআদেশে উষ্ণ-গলিত সীসক সেবনে বরক্রচি
প্রাণত্যাগ করিলেন। এইরূপে অযোগ্য রাজার অযোগ্য শাসনে কুচক্রী
মন্ত্রীর প্রবর্ত্তনায় বরক্রচির ত্যায় মনস্বী ব্রাহ্মণের প্রাণদণ্ড হইল। এই
ঘটনার অনতিকাল পরেই চাণক্যের ক্রোধ বহ্নিতে নন্দবংশ ধ্বংস হয় এবং

রাজ্যে অরাজকতা, দ্বাদশবর্ষব্যাপী অনাবৃষ্টি ইত্যাদি বিবিধ উৎপাত সংঘটিত হয়।

প্রাক্ত প্রকাশের টীকাকার তাম্ব প্রসিদ্ধ আলঙ্কারিক ছিলেন।
"কারালঙ্কার" নামক প্রসিদ্ধ অলঙ্কার গ্রন্থ তাঁহারই রচিত। সম্প্রতি
Indian Antiquary নামক পত্রিকায় তাঁহার বয়োনির্ণয় বিয়য়ে পুনঃ
পুনঃ আলোচনা হইয়াছে। এই আলোচনায় স্থিরীকৃত হইয়াছে য়ে তিনি
কাব্যাদর্শ প্রণেতা দণ্ড্যাচার্য্যের পূর্বয়্গবর্তী, অর্থাৎ দণ্ড্যাচার্য্য গ্রীষ্টীয় সপ্তম
শতান্দীর লোক হইলে ভামহ গ্রীষ্টায় ষষ্ঠ শতান্দীতে জীবিত ছিলেন।

প্রাক্ত প্রকাশের বৃত্তিকার ক্ষাক্ত শেস্থান খ্রীষ্টায় ষষ্ঠ শতাব্দীতে জীবিত ছিলেন। তিনি স্থপ্রসিদ্ধ বাসবদতা প্রণেতা স্থবন্ধুর মাতুল।
গ্রন্থবাহুল্য ভয়ে অধিক আলোচনা হইতে বিরত হইলাম।

प्राक्तत प्रकाशः।

प्रथमः परिच्छेदः।

--

প্রথম পরিচেছদের সারসঙ্কলন।

প্রাক্তে ঋ, ৠ, ১, ৣ, ঐ এবং ঔ, এই কয়টী স্বরের অস্তিত্ব নাই। তদ্ধিন যাবতীয় সংস্কৃত স্বরগুলিই প্রাকৃতে আছে।

যদি সংস্কৃত ঋকারের পূর্ব্বে ব্যঞ্জনবর্ণ না থাকে, তবে ঋকার স্থানে প্রাকৃতে রি হয়; এবং কথনও কথনও ঋকারের পূর্ব্বে ব্যঞ্জন থাকিলেও বি হয় ও ঐ ব্যঞ্জনের লোপ হয়। যথা ঋণ স্থানে রিণ; ঋদ, রিদ্ধ; কীদৃশ, কেরিস; ইত্যাদি।

যদি সংস্কৃত ঋকারের পূর্ব্বে ব্যঞ্জনবর্ণ থাকে, অর্থাৎ যদি ঋকাব ব্যঞ্জনবর্ণে যুক্ত থাকে, তাহা হইলে ঋকার স্থানে প্রাকৃতে অ, ই, বা উ হয়। যথা—ক্রন্ধ স্থানে কণ্ছ বা কসণ; ঘুণা, ঘণা; তুণ, তণ; মৃণাল, মুণাল; পৃথিবী, পুহবী; দৃষ্টি, দিট্ঠি; ইত্যাদি।

সংস্কৃত ঐকার স্থানে প্রাক্ততে এ অথবা অই হয়, এবং কখনও কথনও বা ই কিম্বা ঈ হয়। যথা—কৈনাস স্থানে কেনাস; তৈলোকা, তেলোক; দৈতা, দইচচ; সৈন্ধব, সিম্বাব; ধৈয়াম, ধীনং কেনামি।

সংস্কৃত ঔকার স্থানে প্রাক্ততে ও অথবা অউ হয়, এবং কদাচিৎ উ হয়। ষথা—কৌমুদী স্থানে কোমুস্ট; যৌবন, জোববণ; পৌর, পউর; সৌন্দর্য্য, স্থানের; ইত্যাদি।

প্রাক্তত স্বর সম্বন্ধে অধ্যাপক ল্যাসেন নিম্নলিথিত নিম্নমগুলি বিধিবদ্ধ ক্রিয়াছেন।

"যুক্ত ব্যঞ্জন পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী দীর্ঘন্তর প্রাক্ততে হ্রন্থ হয়। যথা—মার্গ স্থানে মগগ; দীর্ঘ, দিগ্ঘ; পূর্ব্ব, পূব্ব ; ইত্যাদি।

"এবং ষেথানে ঐ দীর্ঘস্বরের মাত্রা বজার রাথা হয়, সেথানে পরবর্ত্তী যুক্ত ব্যঞ্জনের একটা লুগু হয় ও তাহা অযুক্ত হইয়া যায়। যথা—ঈশবর হানে ঈসর বা ইস্সর; ইত্যাদি।

"এবং কথনও কখনও যুক্ত ব্যঞ্জনের পূর্ব্ববত্তী হ্রস্ব স্বর দীর্ঘ হয় এবং পরবর্ত্তী যুক্ত ব্যঞ্জন একক হয়। যথা—জিহ্বা স্থানে জীহা; ইত্যাদি।"

একার এবং ওকার সংস্কৃতে দীর্ঘস্বর ; কিন্তু প্রাক্ততে এই হুইটী স্বর হ্রম্ম ও দীর্ঘ উভয়ই হয়। প্রাক্ততে এই হুই স্বরের বিশেষ আদর থাকায় যুক্তবর্ণের পূর্ববর্ত্তী ইকার এবং উকার প্রায়ই একার এবং ওকারে পরিণত হুইত। যথা—তুগু স্থানে তোগু; পুস্তক, পোথগু; পিগু, পেগু; সিন্দুর, সেন্দুর; ইত্যাদি।

षादेशतः ॥१॥

भामद्रवृत्तिः— स्मान्यसम्बद्धाः

जयित सद सुदित सञ्जन सभुर बताकालन कृषितापाङ्गः। करविष्ठितगण्ड वण्डू विनोदसुखितो गणाधिपतिः॥ वरक्चि रचित प्राक्ततलच्चणस्त्राणि लच्चमार्गेण । बुद्धा चकार द्वत्तिं संचित्रां भामन्तः स्पष्टाम् ॥*

श्रादेरित । श्रिषकारोयम् । यदित जर्बमनुक्रमिष्याम श्रादेरतः स्थाने तद् भविष्यतीति विदितत्यम् । श्रादेरित्येतदा परिच्छेदसमाप्तेः । श्रत इति च श्रा श्रकारविधानात् । श्रत इति तकारग्रहणं सवर्णं निष्टस्थर्थम् ॥

कात्यायनवृत्ति:-

इदमन्धतमो भित्ता यज्जगितर्भासते परम्।
नमो भगवते तसौ सूर्याय परमालने ॥१॥
उदेतु भगवान् भानुक्दयाद्रेरिवालनः।
येन वाचः यथार्था नः स्मुरन्ति सगुणाः स्वयम् ॥२॥
प्रमीदन्तु च वाचस्ता यासां माध्य्यमुच्छितम्।
पाक्षतच्छद्मना चक्ने कात्यायनो महामुनिः॥३॥
व्याकत्तं प्राक्षतत्वेन गिरः परिणतिं गताः।
कोऽन्यः यक्तो भवेत् तस्य कवेः कात्यायनाद्दते ॥४॥
यहो तत् प्राक्षतं चाक् प्रियावक्रोन्दु सन्दरम्।
स्क्रायो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः॥५॥
वन्दे वरक्चिं तं च यत्प्रज्ञामश्वरीमधु।
यद्याप्यास्वादयन्येव हृद्यं विद्वन्यध्वताः॥६॥

^(*) পুরাকালে কোনও প্রন্থের আবৃত্তির পূর্ব্বে অভীষ্ট দেবতা ও প্রথম উপাধ্যার-গণের নাম যক্ষনার রীতি ছিল।

कात्यायनप्रणीतेऽस्मिन् प्राक्ततान्धी तितीर्षया।
ग्रप्रज्ञाप्रोततन्त्राय नमी मद्यं निमच्चते ॥१॥
यावत् प्राक्ततस्त्राणि व्याख्यास्यामो वयं पुनः।
न विद्यादर्पकण्डुत्या केवलं तिहिवित्सया ॥८॥
तत् प्रसन्नाग्रयाः सन्तो दद्युः श्रवणगोचराम्।
दमां वरक्चिप्रज्ञावत्थाः प्राक्ततमच्चरीम् ॥८॥
विवियन्तेऽत्र स्त्रार्था गम्यन्ते रूपसिषयः।
पञ्चन्ते च गणा स्तेते तत्र तच यथायथम् ॥१०॥
श्रादेरित्यधिकारोयमा परिच्छेदपूरणात्।
श्रत दत्यपि तस्मात् प्रागात दत्यपि यो विधिः॥
एकसिन्नेव ग्रन्दे स्यादेक एवादनेकग्रः।
श्रादेरिति तदादेः स्याच पदादेरिति स्मृतिः॥

অধিকাব। ইহার পরে আকার বিধির পূর্ব্ব পর্যান্ত যাহা বলা যাইবে তাহা পদের প্রথম অকার স্থানে প্রযোজ্য। এথানে 'আদি' শব্দের অর্থ পদাদি নহে। পদমধ্যে বহু অকার থাকিতে পারে,—তন্মধ্যে প্রথম অকারেই এই সকল বিধির প্রয়োগ হইবে। প্রথম পরিচ্ছেদের শেষ পর্যান্ত পরবর্ত্তী সমস্ত স্ত্রেই "আদেং" এই অমুবৃত্তি চলিবে। *

चा समृद्यादिषु वा ॥२॥

सस्धि इत्येवमादिषु ग्रन्देषु भादेरकारस्य भाकारी

^(*) २०व रूज खडेवा ।

भवित वा। सिमहो, सामिहो। पश्चलं, पाश्चलं। श्वालिन्जाई, श्वाल्जिजाई। मणंसिणो, माणंसिणो। पिव्या, पालिन्वश्चा। सिर्व्चलं, सारिच्च्छं। पित्र्प्पाही, पालिप्पाही। पित्र्नि, पालिप्पाही। पित्र्नि, पालिपाही। पस्ति, पासिहो। पस्ति, पासिहो। प्रसिहो। प्रसिहो। प्रसिहो। प्रसिहो। प्रसिहो। प्रतिसिहि। प्रसिहो। प्रतिसिहि। प्रसिहा। प्रसिहा।

श्रनेकेषामकाराणामकारस्यादिभाविनः ।
सम्ब्रादिषु प्रब्देषु स्यादाकारो विकल्पतः ॥
सम्ब्रिति सामिन्नी समिन्नी वा भवेत् पुनः ।
सम्ब्रिति सारिच्छं सिर्च्छं वा निगदाते ॥
प्रसुप्त इति पासुत्तो पसुत्तो वाभिधौयते ।
श्रोषेष्विप विम्रश्यन्तामेवं रूपविपर्ययाः ॥
सम्ब्रिस सम्बन्ध प्रसुप्तः प्रकटस्त्रया ।
प्रसिद्धिरभिजातिस प्रक्तिस मनस्विनौ ॥
प्रतिस्पद्गीति विज्ञेयः सम्बन्नादिर्यं गणः ।
लक्ष्येऽन्यवापि यक्षच्यं तदप्यन्तभेवं पदम् ॥

সমৃদ্ধি প্রভৃতি শব্দেব প্রথম অকাব স্থানে বিকল্পে আকার হয়। যথা—সমৃদ্ধি স্থানে সামিদ্ধী বা সমিদ্ধী। সমৃদ্ধ্যাদিগণ—সমৃদ্ধি, প্রকট,

^{*} গদ্ধ বৃত্তিগুলি ভামহবৃত্তি, এবং গদ্ধাবৃত্তিগুলি কাত্যাবনবৃত্তি। প্রত্যেক হতের নীচে প্রথমে ভামহবৃত্তি, তৎপরে কাত্যারনবৃত্তি ও তৎপরে বক্সামূবাদ প্রদত্ত হুইরাছে। প্রন্থের কলেবর বৃত্তিভারে সক্ষত্র ভামহ ও কাত্যায়নের সামোলেশ করা হয় নাই।

আভিনাতি, মনস্বিনী, প্রতিপং, সদৃক্ষ, প্রস্থুপ্ত, প্রসিদ্ধ, প্রতিস্পর্দ্ধী, প্রতিসিদ্ধি, প্রকৃতি, অশ্ব। আকৃতিগণ শব্দের অর্থ পরিশিষ্টে দ্রষ্টব্য।

द्रदोषत् पक खप्न वेतस व्यजन सदङ्गाङ्गारेषु ॥३॥

र्रेषदादि ग्रब्देषु ग्रादेरतः स्थाने इकारादेशो भवति । वेति निव्यत्तम् । इसि । पिक्षं । सिविणो । वेडिसो । वि-त्राणो । सुरंगो । इक्कालो ॥

> ईषत् पक्षं तथा खप्नो वेतसी व्यजनं पुनः । स्टद्भ्य तथाङ्गार एषु शब्देषु सप्तसु ॥ यत इद्दा भवेदीषदीसि वा पुनरीस वा । पक्षं पिक्षं च पक्षं च तथान्येष्विप दृष्यताम् ॥ इत्वमीषत् पदे केसिदीकारस्यापि चेष्यते । इसि चुम्बिश्रमित्यादि क्यं तेन हि सिध्यति ॥

ঈষৎ, পৰু, স্বপ্ন, বেতস, ব্যজন, মৃদঙ্গ ও অঙ্গার শন্দের প্রথম অকার স্থানে বিকল্পে ইকার হয়। যথা—ঈদি, ঈস, ইদি; পরুং, পিরুং। ভামহের মতে এথানে 'বা' এই অমুবৃত্তির নিবৃত্তি; কিন্তু কাত্যায়নের মতে ভাহা নহে।

लोपोऽरख्ये ॥४॥

श्ररण्य शब्दे श्रादेरती लीपो भवति ॥ रखं॥

प्रराखमिति ग्रब्देऽसिन्नकारस्यादिवर्त्तिनः । प्रविकत्येन लोपः स्यात्ततो 'रस्रं' भवेदिदम् ॥

অরণ্য শব্দের আদিস্থিত অকারের লোপ হয়। 'বা' অমুর্**ন্তির** এইথানে নিবৃত্তি। রধ্বং।

ए शयादिषु ॥५॥

श्रया इत्येवमादिषु श्रव्देषु श्रादेरत एकारी भवति। सिज्जा। सुन्देरं। तेरहा उक्केरो। श्रच्छेरं। पेरक्तं। विक्रो। श्रया। सौन्दर्थ। त्रयोदश। उत्कर। श्रास्थ्य। पर्यक्त। विक्रा॥

> प्रयादिषु भवेदेलं प्रया सेन्ना निगयते। ग्राम्थयं विदुरच्छेरं नयोदग्र च तेरह॥ प्रया त्रयोदगाम्थयं पर्यम्तोत्कर वक्षयः। सौन्दर्यञ्चेति प्रयादिगणः ग्रेषस्तु पूर्व्ववत्॥

শয়া প্রভৃতি শব্দের প্রথম অকার স্থানে একার হয়। যথা—শ্বা, সেজ্জা। শয়াদিগণ—শয়া, ত্রয়োদশ, আশ্চর্য্য, পর্যান্ত, উৎকর, বৃদ্ধি, সৌন্দর্য্য।

यां वहरे देन ॥६॥

वदरशब्दे दकारेण सन्न भादेरत भोखं भवति ॥ वोरं ॥ भादेर्वदरशब्देऽस्मिन्नत भोखं विधीयते । दकारेण सन्दैवातो वदरं वोरसुच्यते ॥ বদর শব্দের প্রথম অকার পরবর্তী দকারের সহিত মিলিয়া ওকার হয়॥ বোরং।

लवण नवमित्रकायोर्वेन ॥०॥ *

लवणनवमित्रक्षिकयोरादेरती वकारेण सह श्रोकारो भवति। लोणं। णोमित्रश्रा॥

> श्रीकारो वेन लवण नव मिल्लकयोरतः। लोणं णोमिल्लिएति स्थालवणं नवमिल्लका ॥

লবণ ও নবমল্লিকা শব্দের প্রথম অকার পরবর্তী বকারের সহিত মিলিয়া ওকার হয়। লোণং। গোমল্লিআ।

मयूर मयूखयो युांवा ॥८॥

मयूर मयूखयो यूंग्रब्देन सह ग्रादेरत ग्रोत्वं वा भवति। मोरो, मजरो। मोहो, मजहो॥

> यूकारेण सन्नीत्वं स्थादामयूर मयूखयो:। मोरो मजरो मोन्नो वा मजन्नो वा मताविमौ॥

মর্ব ও মর্থ শব্দের প্রথম অকার ও পরবর্ত্তী যুকাব মিলিত হইয়া বিকল্পে ওকার হয়। মোরো, মউরো; মোহো, মউরো।

^(*) शांशेखब्र- लवन नवमालिक शार्वन ॥१॥

चतुर्थी चतुर्द्धास्तुना ॥६॥

एतयोस्तुना सन्न त्रादेरत त्रोत्वं भवति वा। चोत्यी, चडत्यी। चोहन्नी, चडहन्ती॥

> वा चतुर्थी चतुर्देश्यो रत श्रोत्वं तुना सह। भवेचोस्यो चडस्यो च चोइही वा चडहही॥

চতুর্থী ও চতুর্দ্দশী শব্দের প্রথম অকার ও পরবর্ত্তী তুকার মিলিয়া বিকল্পে ওকার হয়। চোখী, চউখী; চোদ্দহী, চউদ্দহী।

ब्रहातो यथादिषु ॥१०॥

श्रत इति निश्चतं स्थान्यन्तरिन ईशात्। यथा इत्येवमादिषु श्रादेरातः स्थाने श्रकारादेशो वा भवति। जह, जहा। तह, तथा। पत्थरोः पत्थारो। पउश्चं, पाउश्चं। तलवेग्दश्चं तालवेग्दश्चं। उक्खश्चं, उक्खाश्चं। चमरं, चामरं । पहरो, पहारो। चडु, चाडु। दवगी, दावगी। खदश्चं, खादश्चं। सग्द्विश्चं, सग्द्वाविश्चं। हिलश्चो, हालिश्चो॥ यथा। तथा। प्रस्तार। प्राक्कत। तालहन्तक। उत्खात। चामर। प्रहार। चाटु। दावाग्नि। खादित। संस्थापित। हालिक॥

यथादिषु भवेदादेराकारस्य विकल्पतः। ग्रत्वं जञ्च जञ्चा वा स्थाचमरं वाथ चामरं॥

यया चामर दावाग्नि प्रश्वारोत्खात श्वालिकाः। तालद्वन्तं तथा चाटु यथादिः स्यादयं गणः॥

"আতঃ" এই পৃথক স্থানীর নির্দেশ হওয়াতে "অতঃ" এই অমুর্ভির নির্তি হইল। যথা প্রভৃতি শব্দের প্রথম আকার স্থানে বিকল্পে অকার হয়। যেমন যথা স্থানে জহ বা জহা। যথাদিগণ—যথা, তথা, প্রস্তাব, প্রাক্তত, তালবৃত্ত, উংখাত, চামব, প্রহার, চাটু, দাবাগ্নি, থাদিত, সংস্থাপিত, হালিক।

इत् सदादिषु ॥११॥ *

सदा इत्येवमादिषु ज्ञात इकारो भवति वा। सद्द, सज्ञा। तद्द, तज्ञा। जद्द, जज्ञा॥ सदा। तदा। यदा॥ ज्ञव्ययत्वात् सदेत्येतत् सप्तम्यन्तं पदं भवेत्। ज्ञातस्तत्न त्विकारो वा स्यात् सदा सद्द वा सज्ञा॥

সদা প্রভৃতি শব্দের প্রথম আকার স্থানে বিকল্পে ইকার হয়। যণ্-----সদা স্থানে সই, সআ। সদাদিগণ---সদা, তদা, যদা।

द्रत एत् पिग्डसमेषु ॥१२॥

पिण्ड इत्येवं समिषु इकारस्य एकारादेशो भवति वा। पेण्डं, पिण्डं। णेहा, णिहा। सेन्टूरं, सिन्टूरं। धिमान्नं,

^(*) পঠिखन- हे९ मना (मो ॥>>॥

धन्मेक्कं। चेन्धं, चिन्धं। वेण्झः, विण्झः। पेष्टं, पिष्टं॥ पिण्डः। निद्रा। सिन्दूरः। धिमाक्कः। चिक्कः। विण्डः। पिष्टः। समग्रहणं संयोगपरस्य उपलच्चणार्थम्॥

एतं पिण्ड समेष्वादेरिकारस्य विकल्पतः।
भवेत्, पिण्डं विदुः पेण्डं पिष्टं पेटं प्रचन्तते॥
पिण्डं पिष्टं सिन्दूरच्च धिमाक्को विण्णुरीदृशः।
द्रष्टव्याः समग्रन्दार्थाः संयुक्कोत्तरका भुवम्॥

"ইতঃ" এই পৃথক স্থানীর নির্দেশ হওয়ায় "আতঃ" এই অমুবৃত্তির নিবৃত্তি হইল। পিশু প্রভৃতি শব্দের প্রথম ইকার স্থানে বিকরে একার হয়। যথা পিশু স্থানে পেশু, পিশু। সম শব্দের গ্রহণে সংযুক্ত বর্ণের পূর্ববর্ত্তী ইকার মাত্রেই এই বিধি প্রযোজ্য ইহাই উপলক্ষিত হইতেছে।

अत् पथि इरिद्रा पृथिवौषु ॥१३॥

पथ्यादिषु प्रब्देषु इकारस्य प्रकारादेशो भवति। पन्नो। इनहा। पुच्ची॥

> श्रत्वं पिष्ट इरिद्रायां पृथिव्याश्व भवेदितः। पत्याः पद्यो इरिद्रापि इलद्दा पुष्टवी परा॥

পথিন্, হরিদ্রা, ও পৃথিবী শব্দের ইকার স্থানে অকার হয়। এখানে "বা" অমুবৃত্তি নাই। পহো, হলদা, পুহবী॥

द्रतेस्तः पदादेः ॥१४॥ *

पदादेशितिशब्दस्य यस्तकारस्तस्मात् परस्य इकारस्य श्रकारो भवति वा। इश्र उश्रह श्रसाहवश्रणं। इश्र विश्र-सन्तीउ चिरं। इति पश्यत श्रन्यथावचनम्। इति विक-सन्त्यः चिरम्। पदादेशिह न भवति। पिश्रोत्ति, प्रिय इति॥

> त्रादेरित्यत्र वाक्यादेरिति शब्दस्य यस्तु तः। इतस्तदु वर्तिनः प्रोक्तमत्वमित्युचर्तामित्र॥

বাক্যের আদিস্থিত ইতি শব্দেব ত বর্ণের পরবর্ত্তী ইকাবের স্থানে বিকল্পে অকার হয়। ভামহ এথানে মণ্ডুকল্প তি স্থায়ে বিকল্প আনিয়াছেন; কাত্যায়ন কিছুই বলেন নাই। ইঅ উঅহ অন্তবজ্ঞপং। ইতি পশ্যত অস্থথা বচনম্। "পদাদেং" এই বাক্যের গ্রহণে "পিওত্তি" এই স্থানে বর্ত্তমান বিধি প্রযুক্ত হইবে না। স্ত্রে "পদাদেং" এই বাক্যের গ্রহণ না করিলে অধিকারভূত "আদেং" পদের "বাক্যাদেং" এইরূপ অর্থ করিলেই হইবে। ২০ স্থ্রামুসারে তকাবের লোপ।

उदिनु वृश्चिकयोः ॥१५॥

इच्च हिंचिकयो रितः स्थाने उत्वं भवति॥ उच्चः । विच्छुत्रो॥

^(*) পঠিস্থির-ইতেন্তঃ ॥১৪॥

इतस्तावदुकारः स्थादिन्तु व्यस्तिमान्दयोः । इन्नु क्च्छ् भवत्यत्र व्यस्तिसापि विच्छ्मो ॥

ইক্ষু ও বৃশ্চিক শব্দের ইকাব স্থানে উকার হয়। যথা—ইক্ষু উচ্ছু। বৃশ্চিক, বিচ্ছুও।

यो च विधाक्तञः ॥१६॥

क्वज् धातु प्रयोगे दिधा शब्दस्य श्रादेरिकारस्य श्रोकारो भवति । चकारादुलं च । दिधाक्ततम् । दोहाद्दश्रं, दुहाद्दश्रं । दिधाक्रियर्त । दोहाद्रज्जद्र, दुहाद्रज्जद्र ॥

> क्षजोऽधस्ताहिधा शब्दे य इकारः प्रयुज्यते। तस्य स्थादोत्वमुत्वं च चकारेणिति दृश्यते॥ हिधाक्रियत इत्यच दोहाइज्जइ जायते। दृहाइज्जइ वापि स्थादेवं रूपान्तरेष्वपि॥

রু ধাতুর প্রয়োগ পরে থাকিলে পূর্ব্ববর্ত্তী বিধা **শব্দের ইকার স্থানে** ওকার ও চকাবেব প্রভাবে উকার হয়। বিধা ক্রিয়তে –দোহাইজ্জই, হুহাইজ্জই।

र्न्त् सिंह जिह्नयोस ॥१०॥

एतयोरादेरिकारस्य ईकारो भवति। सीहो। जीहा। चकारोऽनुक्त समुद्धयार्थः। तेन वीसत्यो वीसन्धो एत्वेवमादिषु ईत्वं भवति॥

^{*} नाठांखर - के जिल्ह किस्तर्वाः ॥) १॥

र्षकारः खादिकारस्य ग्रब्दयोः सिंह जिह्नयोः। सिंहो निगद्यते सीहो जिह्ना जीहा निगद्यते॥

সিংহ ও জিহ্বা শব্দের ইকার স্থানে ঈকার হয়। ষথা —সীহো, জীহা।
স্বত্রে চকারের গ্রহণে "এই প্রকার অন্তান্ত শব্দেও ইকার স্থানে ঈকার
হয়" ইহাই বুঝাইতেছে। সেই জন্ত বিশ্বস্ত স্থানে বীসখো, এবং বিশ্রস্ত স্থানে বীসস্তো প্রভৃতি পদ নিষ্পার হয়।

द्रवे लोप: ॥१९।क॥

इव शब्दे त्विकारस्य लोपोनित्यं भविष्यति । यथा राम्राव रुद्वीव कहं वेत्यादि सिध्यति ॥

ইব শব্দের ইকারের নিত্য লোপ হয়। যথা—রাজাব।

द्दौत: पानौयादिषु ॥१॥

पानीय इत्येवमादिषु आदेरीकारस्य इकारो भवति। पाणिश्रं। अलिश्रं। विलश्रं। तश्राणिं। करिसो। दुइश्रं। तइश्रं। गहिरं। पानीय। अलीक। व्यलीक। तदा-नीम्। करीष। दितीय। त्यतीय। गभीर॥ पानीयादिष्विकारः स्यादीकारस्यादिवर्त्तनः।

पानीयं पाणिषं विद्यादसीकमस्तिषं तथा॥

पानीय ब्रीड़ितालीक दिल्लतीयकरीषका: । गभीरश्व तदानीश्व पानीयादिरयं गणः॥

পানীয় প্রভৃতি শব্দের ঈকার স্থানে ইকার হয়। যথা—পানীয়, পাণিভাং, ইত্যাদি। পানীয়াদিগণ—পানীয়, অলীক, ব্যলীক, তদানীম্,
করীষ, দ্বিতীয়, তৃতীয়, গভীর, ব্রীড়িত।

एज्रीड़ापोड़ कौट्येट्येषु ॥१६॥

नीड़ादिषु ईकारस्य एकारो भवति। एडडं। त्रामेलो। केरिसो। एरिसो॥

> नीड़ापीड़े दृशेष्वीतः कीदृशेष्येत्वमिष्यते। तद्यया खेड़मामेलो एरिसो केरिसो क्रमात्॥

নীড়, আপীড়, কীদৃশ ও ঈদৃশ শব্দের ঈকার স্থানে একার হয়। ণেড়ং, ণেড্ডং। কেরিসো। এরিসো।

उत योत्तृगडक्षेषु ॥२०॥

तुण्ड इत्येवं रूपेषु ग्रादेशकारस्य ग्रीकारी भवति। तोण्डं। मोत्ता। पोक्खरी। पोत्यभी। लोडभी। कोष्टिमं॥ तुण्डः। सुक्ता। पुष्करः। पुस्तकः। सुख्यकः। कुष्टिमः। रूपग्रक्षां संयोगपरीपस्त्रक्षार्थम्॥ तुग्छक्पेषु वै ग्रब्दे व्वादेरोत्वसृतो भवेत्।
तुग्छं तोग्डं विदु: प्राज्ञालुव्यकं चापि लीष्डगं॥
तुग्छ लुव्यकसृग्डाय लुडिमस्रापि पृष्करम्।
ज्ञातव्या कृप ग्रब्दे न वुषै: संयुक्त पूर्व्वका:॥

তুত্ত প্রভৃতি শব্দে সংযুক্ত বর্ণের পূর্ববর্ত্তী উকার স্থানে ওকার হয়। যথা—তুত্ত স্থানে তোত্তং; মুত্ত, মোত্তং; পুস্তক, পোত্থও; ইত্যাদি।

उलूखलेल्वा वा ॥२१॥

उनुखनगर्वे नृगव्देन सह उकारस्य श्रोकारो भवति वा। श्रोक्वनम्। उनुहनम्॥

नूकारेण सह स्थाद्वा पुनरोत्वमुनुखले। श्रोहलं तद् विदुः सन्तः पचे विदुक्तूहलम्॥

উল্থল শব্দের উকার ও লুকার মিলিয়া বিকল্পে ওকার হয়। ওক্থলং, উল্হলং, ওহলং।

यन्मुकुटादिषु ॥२१॥

मुक्कुट द्रत्वेवमादिषु ग्रादेवकारस्य स्थाने भवारो भवति। मडड़ं। मडलं। गव्यं। गव्दं। जिह्निविको। सी-श्रमक्षं। श्रवरि। सुक्कुट। सुक्कुल। गुर्वे। गुर्वी। युधिष्ठिर। सीक्कमार्थ्य। उपरि॥ भादेवतो भवेदस्यं यदेषु सुसुटादिषु । सुसुटं मञ्ड्ं विश्वासुसुसं मड्सं तथा ॥ सुसुटं सुसुसं गुर्वी सुसुमारी दुधिष्टिरः । भगुरूपरियञ्दस सुसुटादिरयं गयः ॥

মুকুট প্রভৃতি শব্দের প্রথম উকার স্থানে অকার হয়। যথা—মুকুট, মউড়ং। মুকুটাদিগণ—মুকুট, মুকুল, গুরু, ফ্রব্মার, সৌকুমার্যা, অগুরু, উপরি।

दूत् पुरुष री: ॥२३॥

पुरुषभवदे यो रेफस्तस्य उकारस्य दकारी भवति । पुरिसी ॥

योऽमी पुरुष शब्दे ऽस्मिन् रेफस्तच स्थितस्य तु।
डकारस्य अविदिलं पुरुषः पुरिसो अवेत् ॥
चोबते ननु सुत्रोऽसिक्षचिकारो विद्ध्यते।
प्रतोतमपि यत् सुचमितस्त इति तत्र च॥
स्थादेतत् परिचर्तव्यं यत् सुचे त्वत्र चोष्यते।
"एकवारमनुषाद्यं स्वलितं चम्यतामिति॥"
इतस्त इति यचोद्यं त्वाभासी न बाध्यते।
स्वाचान्रस्य निर्देशो द्योनेद्वास्ति दूष्णम् ॥
स्वाचान्रस्य निर्देशो द्योनेद्वास्ति दूष्णम् ॥
स्वाचान्रस्य निर्देशो द्योनेद्वास्ति सुष्यम् ॥
स्वाचान्रस्य निर्देशो द्योनेद्वास्ति सुष्यम् ॥
स्वाचान्रस्य निर्देशो द्योनेद्वास्त्रम् सुन्यस्य ।

शांशिकत-देव श्रुक्तव दव । २०।

পুরুষ শব্দের রুকারস্থ উকার স্থানে ইকার হয়। পুরিসো। বর্ত্তমান স্বত্রে ও পূর্ব্ববর্ত্তী ১৪শ সংখ্যক স্বত্রে "আদেঃ" এই অমুবৃত্তি নাই। এই ছই স্থলে ওকারস্থ ইকার ও রুকারস্থ উকারেই বিধিদ্বয় যথাক্রমে প্রযোজ্য। *

उटूतो मधूकी ॥२४॥

सधूकशब्दख जकारस्य उकारो भवति । सङ्घं । योऽसौ सधूकशब्दे ऽस्मिन्नुकारः सम्प्रतिष्ठितः । उकारो विश्वितस्तस्य मधूको महुभो मतः ।

মধৃক শব্দের উকার স্থানে উকার হয়। মহুঅং।

षदुकूले वा लख दिलम् ॥२५॥

दुक्स ग्रन्थे जकारस्य त्रकारी भवति वा। तत् संयोगीन सकारस्य दित्वम्। दुभक्षं। दुजलं॥

^{*} বর্ত্তমান পরিচ্ছেদের প্রথম স্ক্রেম্ব "আদেং" এই অধিকার সমস্ত পরিচ্ছেদের আফ্র বিহিত হইরাছে। কিন্তু ১৪ল ও ২০ল স্ক্রে বথাক্রমে তকারের পরস্থিত ইকার ও ককারম্ব উকারে বিধিঘর প্রযোজ্য বলাতে অধিকার বিরোধ ঘটিতেছে। কিন্তু এ ছুইটা বিলেব স্ক্র বলিয়া ও এক একটা শব্দের জক্ষ্ণ বিহিত বলিয়া এবং পৃথক স্থানীর নির্দেশ হওরাতে বিরোধ কাটিয়া যাইতেছে। কাত্যারন ১৪ল স্ক্রের পাদটাকার প্রদন্ত পাঠান্তর গ্রহণ করিয়া আদি শব্দের "বাক্যাদি" এইরূপ অর্থ করিয়া সেম্বানের বিরোধ নট করিয়াহেন। অবগ্র এই ছুই স্ক্রে ভিন্ন, পরিচ্ছেদের সর্ক্রেই "আদেং" এই অধিকার আছে।

भत्तमूतो दुकूले वा स्थात्तदा सस्य च हिता। दुकूलं तु दुमक्षं वा दुकलं वा निगद्यते॥

তুকুল শব্দের উকার স্থানে বিকল্পে অকার হয়; এবং অকাব হইলে পরবর্ত্তী লকারের দ্বিত্ব হয়। তৃজ্ঞলং, তৃউলং।

एब्रूपुरे ॥२६॥

नूपुरशब्दे जकारस्य एकारो भवति । पोडरं ॥
जतो नूपुरशब्दे ऽस्मिनेकारस्य विधीयते ।
भादेशत्वेन तेनेस नूपुरो पोडरो मतः ॥
नूभूत भरकत केकात स्वाम এकात रहा। वा ब्रह्मतुन्ति नितृन्ति । शिकेतः ।

ऋतोऽत् ॥२०॥

भारे ऋ कारस्य भकारो भवति। तणं। घणा। सर्भः। कर्मः। वद्यो। वसको॥ दृगः। घृणाः। सृतः। स्रतः। स्रदः। द्वप्रभः॥

> ऋकारस्य त्वकारः स्थादुत्मर्गेण परे परे। इषं वषं, सृदु मज, क्षणः कण्हा सङ्गे मङ्गे॥

শব্দের প্রথম ঋকার স্থানে অকাব হয়।* যথা—ত্ণ, ত**ণং**; ঘূণা, ঘণা; মৃগ, মও; ইত্যাদি।

ক কিন্তু খনার বাঞ্লনের সহিত বুক্ত না থাকিলে হয় না। পরবন্ধী প্রেণ্ডবি

ফাইবা।

दृहष्यादिषु ॥२८॥

स्वि प्रश्रुतिगब्देषु घारे स्ट कारस्य इकारो भवति। इसी। विसी। गिष्ठी। दिशी। सिशी। संगारो। सिधाकी। भिष्णो। सिष्को। विद्यां। विद्यां। विद्यां। विद्यां। विद्यां। किसरो। किसा। विच्छुप्रो। सिपाली। किर्दा किसी। किवा॥ स्विषा। विष्णे। स्विष्टा। सृष्टि। सृष्टा। स्वाका। स्वाका।

स्वव्यादिषु परेष्वित्यस्कारस्य विधीयते।
तस्माद्देषितिमी वाच्यो दृष्टिदिशी क्यः किमी॥
स्वव्यदृष्टिः क्षयो घृष्टिः क्या सङ्कार स्विकाः।
स्वदः स्वर्यं सङ्कः सुगालकृति स्वष्ट्यः ॥
विस्वश्य सगस्तद्वद् सत्यय क्षसरस्तथा।
स्राकृतिः प्रकृतिसेव स्थाद्व्यादिरयं गणः॥

ঋষ্যাদি শব্দের প্রথম ঋকার স্থানে ইকার হয়। যথা—ঋষি স্থানে ইসী; বৃষী, বিসী; ভৃঙ্গ, ভিজ্ঞো; ইত্যাদি। ঋষ্যাদিগণ—ঋষি বৃষী, গৃষ্টি, দৃষ্টি, স্থাট্ট, শৃঙ্গার, মৃগাঙ্ক, ভৃঙ্গ, ভৃঙ্গার, হৃদয়, বিভৃষ্ণ, বৃংহিত, কৃশর, কৃত্যা, বৃশ্চিক, শৃগাল, কৃতি, কৃষি, কৃপা, কৃশ, ঘৃষ্টি, বিমৃষ্ট, আকৃতি, প্রকৃতি।

उद्यादिषु ॥२८॥

ऋतु रखेवमादिषु चादेक्टित डकारी भवति। उष्टू।

सुणाको । पुष्टवी । वृन्दावणं । पाउसो । पउसी । विद्रं । संबुदं । णिव्युदं । वृक्तको । पर्हु मो । माउत्रो । जामाइसो ॥ करतु । स्रणास । पृथिवी । वृन्दावन । प्राष्ट्रष् । प्रवृक्ति । विव्यत । संव्यत । निर्वृत । वृक्ताक्त । परस्रत । मास्यक । जामास्यक । इत्येवमाद्य: ॥

च्हत्वादिषु पदेषु स्थाहकाराणामुकारता।
भवेहतुष्ट्र हक्तं वुंटं प्राहट् च पावृनो॥
च्हतुवृंन्दावनं हक्तं हक्ताको विहतं धृतम्।
स्णाल पृथिवी प्राहट् तालहक्त प्रहक्तयः॥
हक्तिः परिहतस्रेति स्थाहत्वादिरयं गणः।
मृत्र स्थः किल केषाश्चिद् भावः-जामाद्ध-मातरः॥

ঋতু প্রভৃতি শব্দের প্রথম ঋকার স্থানে উকাব হয়। যথা—ঋতু স্থানে উদ্; মৃণাল, মৃণালো; পৃথিবী, পুহবী; ইত্যাদি। ঋত্বাদিগণ— ঋতু, মৃণাল, পৃথিবী, বৃন্দাবন, প্রাবৃষ, প্রবৃত্তি, বিবৃত, সংবৃত, নির্ত, বৃত্তান্ত, পরভৃত, বৃত্তি, পরিবৃত, বৃন্তু, মাতৃক, জামাতৃক, ভ্রাতৃক, প্রভৃতি।

चयुत्तस्य रि: ॥३०॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्य पादेन्हें कारस्य रिकारो भवति । रिणं। रिषो । रिच्छो ॥ ऋण । ऋष । ऋष ॥

> भयुत्तस्य एका रित्वस्कारस्य विधीयते। ऋजमादुर्वधा रिच्छं ऋषं रिषं ऋणं रिणं॥

পদাদিস্থিত ঋকার ব্যঞ্জনবর্ণে যুক্ত না হইলে তাহার স্থানে রি হয়। ঘথা—ঋণ, রিণং; ঋদ, রিদ্ধো; ঋক্ষ, রিচ্ছো; ইত্যাদি।

कचिद्युत्तस्यापि ॥३१॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि किचिद् ऋकारस्य रिकारी मवति । एरिमो। सरिमो। तारिसो॥ ईट्य। सहग्र। ताह्य॥

> युष्तस्यापि कचिदित्वं स्याहकारस्य तद् यथा। कोहमं केरिसं विद्यादोहमं पुनरिरसं॥ सहमो याहमस्तद्दिताहम इतीहमौ। माहमास्माहमी चेवं युक्ताहम भवाहमी॥ त्वाहमोऽन्याहमस्तद्दत् कोहमेहमताहमाः। प्रायमः कचिदित्युक्तं तथा लच्चेष् हस्यताम्॥

কথনও কথনও ব্যঞ্জনেব সহিত যুক্ত ঋকারের স্থানেও রিকার হয়।

ধথা—ঈদৃশ স্থানে এরিসো, তাদৃশ, তারিসো; সদৃশ, সরিসো; মাদৃশ,

মাবিসো; ইত্যাদি। এই সকল স্থানে ঋকার-স্পৃষ্ট ব্যঞ্জনের লোপ হয়।

ष्टचे वेन कर्वा ॥३२॥

क्षच्यावदे वकारिण सष्ठ च्यातारस्य स्थाने क्कारो भवति वा। कक्को। बच्छो। व्यवस्थित विभाषा ज्ञापनात् क्रस्य पत्ते न भवति। खत्व पत्ते तुनित्यमेव भवति॥

> बच्च ग्रन्दे वकारिण सष्ट कुत्वस्तः स्मृतम्। विकल्पेन विदुर्वृत्तं कुक्लं वा बच्च्हमैव वा॥

বৃক্ষ শব্দে বকারের সহিত ঋকারের স্থানে বিকল্পে রু হয়; এবং রুকার হইলে ক্ষ স্থানে 'ক্থ' হয়, অন্তথা চছ হয়। যথা—রুক্থো, বচ্ছো। ব্যবস্থিত বিভাষা।

खतः सप्त दृलिः ॥३३॥

क्कप्त ग्रब्दे ल्हकारस्य इलि इत्ययमादेशी भवति। किस्तिनं। तदेवमादेशान्तराविधानात् प्राक्षते ऋकार ल्हकारी न भवतः।

> केवनस्या प्रयुक्तत्वाद् स्ट्रनः क्रिप्ते स्थितस्य तु । इस्यादेशो भवेत् क्षप्तं किलित्तं कथ्यते नुधेः ॥

ক্লপ্ত শব্দের ৯কার স্থানে ইলি আদেশ হয়। কিলিতং। আদেশান্তর না থাকায় প্রাকৃতে ঋ ও ৯ বর্ণের অন্তিত্ব নাই ইহাই বুঝিতে হইবে।

एत दूढ् वेदना देवरयो: ॥३४॥

वेदमा देवरयोरिकारस्य इकारो भवति। विश्वणा। दि-परी। वा यक्षणाद् श्रनुक्षत्तेः क्षचिद् वेश्रणा, देशरी इत्यपि॥

> एत इट् वेटना शब्दे देवरे च विधीयते। वेदना विध्या तहहेवरो दिधारी मतः॥ वेद्यया देखरो चेति सच्चे भवति चेदिह। वेन वर्वेत्यतो वेति स्वाचाण्डू क्युति क्रमात्॥

বেদনা ও দেবর শব্দের একার স্থানে ইকার হয়। বিঅণা, দিঅবো। বেজ্বণা এবং দেঅরো পদেরও প্রয়োগ দৃষ্ট হয়। ৩২শ স্ত্রের বা অন্মৃত্তি মঞুক প্লৃতি স্থায়ে এথানে আনিয়া একাপ পদের সাধন করা যাইতে পাবে।

ऐत एत् ॥३५॥

भादेरैकारस्य एकारो भवति। सेस्तो। सेस्रं। एरा-वृष्पो। केसासो। तेस्नोक्षं॥ ग्रैस्त। ग्रैत्य। ऐरावत। कैसास। ब्रैसोक्य॥

> ऐकारस्य भवेदेत्वसृत्सर्गेण पदे पदे। येलो निगद्यते सेलो येवलं सेत्रलं मतम्॥

শব্দের প্রথম ঐকাব স্থানে একার হয়। যথা—শৈল স্থানে দেলো; শৈবল, সেজলং; শৈত্য, সেচচং; ইত্যাদি।

दैखादिष्वद्ग ॥३६॥

दैखादिषु शब्देषु ऐकारस्य भद्द स्वयमादेशो भवति। दद्यो। चद्रती। भद्रवी। सद्रं। वद्रं। वद्र-देसी। वद्देशो। कद्मवी। वद्दसाशो। वद्दस्थी। वद्दस्थी।

दैत्यादिषु परेषु स्थादद्दित्सक्षक्षरहयम्। दैत्यस्तेन दद्दको स्थात् स्वैरं च सद्दरं मतम्॥ दैत्यः स्वैरं चैत्यं कैटभवैदेहकी च वैशाखः। वैशिक भैरव वैशम्यायन वेदेशिकास देत्यादिः॥

দৈত্য প্রভৃতি শব্দের ঐকার স্থানে অই আদেশ হয়। যথা—দৈত্য, স্থানে দইচ্চো; ভৈরব, ভইরবো; ইত্যাদি। দৈত্যাদিগণ—দৈত্য, চৈত্র, চৈত্য, ভৈরব, স্থৈব, বৈর, বৈদেশ, বৈদেহ, কৈতব, বৈশাথ, বৈশিক, বৈশপায়ন, কৈটভ, ইত্যাদি। আক্ততিগণ।

दैवे वा ॥३०॥

दव ग्रब्दे ऐकारस्थ ग्रह ग्रादेशो वा भवति। दह्वं। देव्वं॥ ग्रनाद्य पत्ते नोड़ादिलाहिलम्॥ दैवग्रव्दे य ऐकारस्तस्य स्थादेहिकल्पतः। दैवं निगदाते देव्वं पत्ते दहव मुख्यते॥

দৈব শব্দের ঐকার স্থানে বিকল্পে অই হয়। দইবং, পক্ষে দেববং। যথন অই আদেশ না হয় তথন বকাবেব দিম্ব হয়।

इत् सैस्ववे ॥३८॥

सैन्धव शब्दे ऐकारस्य इकारो भवति। सिन्धवं ॥ सैन्धवे योऽयमैकारस्तस्येकारी विधीयते। ततः सैन्धव मित्येतत् सन्तः ग्रंसन्ति सिन्धवं॥ সৈশ্বব শব্দের ঐকার স্থানে ইকার হয়। সিন্ধবং।

र्द्रहेर्ये ॥३६॥

धेर्य प्रस्टे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं ॥ धैर्य प्रस्टे य ऐकार ईत्वं तस्य विधीयते । धैर्य प्रस्टं तती प्राक्ता धीरमित्यनुशासते ॥ देश्य भरक केवांत शास केवांत श्रा । धीतः ।

भीतोऽहा प्रकीष्ठे कस्य व: ॥४०॥ *

प्रकोष्ठ शब्दे श्रीकारस्य श्रकारी भवति वा। तत्संयोगिन श्र काकारस्य वत्वम्। पवहो, पश्रीहो॥ श्रत्वमोतः प्रकोष्ठे तत्सिवयोगिन कस्य च। वत्वं वास्थात, पवहं वापश्रीहं वानिगद्यति॥

প্রকোষ্ঠ শব্দের ওকার স্থানে বিকল্পে অকার হয়, এবং অকার হইলে পূর্ববর্ত্তী ককার স্থানে বকার হয়। প্রট্ঠং, পক্ষে পণ্ডট্ঠং।

चौत चोत् ॥४१॥

भीकारस्थादेरोकारो भवति। कोसुई। कोव्यणं। कोसुडो। कोसस्बी॥ कौसुदी। यीवन। कौस्तुभ। कौशास्वी।

^{*} পাঠান্তর-ওতোহবাপ্রকোঠে 18 • 1

भौकारस्य भवेदोत्वसृत्सर्गेण परे परे। कौसुदी कोसुई तहत् कीस्तुभवापि कोसुडो॥

প্রথম ঔকার স্থানে ওকার হয়। যথা—কৌমুদী স্থানে কোমুষ্ট, যৌবন, জোব্বনং; কৌস্তভ, কোখুহো; ইত্যাদি।

पौरादिष्वड ॥४२॥ 🕆

पौर इत्येवसादिषु ग्रब्देषु भीकारस्य भाउ इत्ययसादेशो भवति। पडरो। कडरभो। पडक्सो॥ पौर। कौरव। पौक्ष॥ श्राक्षतिगणीयम्। कौग्रले विकल्पः। कोसलो। कडसलो॥ कौग्रल॥

> पौराक्ततिषु ग्रब्दे षु श्रोकारस्य भवेदचः। पौरः स्थात् पचरो तद्दद् श्लेयमाक्ततिजे गणे॥ पौरस पौरवसेव पौक्षं कौरवस्तथा। रौद्रसेति विचेतस्यः पौराक्ततिगणोवुषैः॥

পৌর প্রভৃতি শব্দে ঔকার স্থানে অউ হয়। যথা—পৌর স্থানে পউরো; কৌরব, কউরবো; ইত্যাদি। পৌরাক্ততিগণ—পৌর, পৌরব, পৌরুষ, কৌরব, রৌদ্র, ইত্যাদি। কৌশল শব্দে ঔকার স্থানে বিকল্পে অউ হয়। পক্ষে ওকার। কউসলং, কোসলং।

[†] পাঠান্তর—পৌরাকৃতিঘট: ॥৪২॥

श्राच गौरवे ॥४३॥

गीरव श्रव्हे पीकारस्य भाकारी भवति। चकाराद् भन्नसं च॥ गारवं, राजरवं॥

> षौकारस्य भवेदात्वं गौरवे चादउस्तमा। तेन स्थाद गारविमिति चेयं गडरवं तथा॥

গৌরব শব্দে ঔকার স্থানে বিকল্পে আকার ও অউ হয়। গারবং, গউববং।

उत् सौन्दर्धादिषु ॥४४॥

सीन्दर्ध्य द्रत्येवमादिषु श्रीकारस्य उकारो भवति । सुन्देरं । सुद्धाश्रणो । सुण्डो । कुक्वेश्वश्रो । दुव्वादिश्रो ॥ सीन्दर्ध्य । मीद्धायन । श्रीण्ड । कीचेयक । दीवादिक ॥

> श्रीकारस्य भवेदुत्वं सौन्दर्थादिषु तद्यया। सीन्दर्थमपि सुन्देरं शीन्छः सुन्छोनिगदाते॥ सीन्दर्थ शीन्छ कौन्चेयास्त्रया मौन्नायनोपि वा। तथा दौवारिकश्चेति सीन्दर्थादिरयं गणः॥

সৌন্দর্য্য প্রভৃতি শব্দে ঔকার স্থানে উকার হয়। যথা—সৌন্দর্য্য স্থানে স্থানেরং; শৌগু, স্থগুো; দৌবারিক, ছব্বারিও; ইত্যাদি। সৌন্দর্য্যাদিগণ—সৌন্দর্য্য, মৌঞ্জায়ন, শৌগু, কৌক্ষেরক, দৌবারিক॥

इति वरविश्वति प्राञ्जत प्रकाशि यज्विधिनीम प्रथमः

परिच्छेटः।

षरुभीनगर्थ अभावनी।

>। নিম্নলিখিত পরিবর্তন গুলির উদাহরণ দাও।

ঋকার স্থানে অকার, উকাব, ইকার, ও রিকার; অকার স্থানে ইকার, আকার, ও একাব; আকার স্থানে অকার ও ইকার; ইকার স্থানে একার, অকার, উকার, ও ঈকার; ঈকার স্থানে ইকার ও একার; উকার স্থানে ওকার, অকার ও ইকাব; উকাব স্থানে উকার, অকাব ও একার; একাব স্থানে ইকার; ঐকাব স্থানে একাব, ইকার, ও ঈকার; ওকাব স্থানে অকার; ওকার স্থানে আকাব, ওকার ও উকার।

২। নিম্নলিথিত স্বরগুলি কোন্ কোন্ স্বরেব স্থানে আদেশগ্রপে বিহিত হয় ? উদাহরণ দাও।

ब, हे, छे, এ, ७, बा, है।

৩। নিম্নলিখিত প্রাক্কত পদগুলিব সংস্কৃত প্রতিরূপ লিখ।

चेन्धं, तद्द, सद्द, वोरं, माणंसिणो, पाड़िवद्या, पास्तं, द्दास, सन्देरं, पेरन्तं, धोरं, कोणं, चोत्यो, पहो, पृहवी, उक्खां, दवग्गी, मोरो, उच्छू, दोहाइक्जद, दुद्यं, पेडडं, पोत्यधो, महुयं, मउलं, गक्यं, मिब्रङ्को, तणं, घणा, पेडरं, किर्द, किवा, सुणालं, रिच्छो, तारिसो, दिग्ररो, तिक्कों कं, देव्वं, कोसुई, कोसब्बी, गारवं, सेन्द्रं, सुक्हों।

- ৪। প্রাক্তে কোন্ কোন্ স্বরের অস্তিত্ব নাই ? তাহাদের স্থানে কোন্ কোন্ স্বরের আদেশ হয় ? উদাহরণ দাও।
 - (। "संयोगपूर्वोच्चलः"—हेशत जेनाश्त्रन नाष्ठ। (२१ः)

षावः, सद्द्वः, प्रसिद्धः, सदद्वः, पक्षः, त्रयोदय, षाययेम्, मयूखः, पत्यः, दवाग्नः, सदा, चिक्कम्, प्रथिवो, विधाक्रियते, प्रयद्दति, सिंदः, गभीरम्, गुरुकः, सृत्ता, मधूकम्, नृपुरम्, सत्या, पुरुषसृष्टः, ऋषिष्कद्यम्, तैलोक्यनायक्रतम्, वैदेहो देवरेण सह घरण्यं गता।

दितौयः परिच्छेदः।

দ্বিতীয় পরিচ্ছেদের সারসঙ্কলন।

অযুক্ত ব্যঞ্জন। প্রাক্তে শ বা য নাই; ইহাদের স্থানে সর্বাত্র স হয়।

ঐক্তিপ নকার * স্থানে সর্বাত্র ণকার হয়। এতয়তীত যাবতীয় সংস্কৃত
ব্যঞ্জনগুলি প্রাকৃতে আছে। যথা— শৈল, সেলো; ব্যভ, বসহো;
বদন, বজাণ; ইত্যাদি।

পদের আদিস্থিত যকার স্থানে জকার হয়। যথা—যৌবন, জোব্বণং। পদাদিস্থিত অন্ম অযুক্ত ব্যঞ্জনের কোনও পরিবর্ত্তন হয় না।

পদান্তন্থিত অযুক্ত ব্যঞ্জনগুলি প্রায়ই লুপ্ত হয়। পদান্তন্থিত মকার ও নকার স্থানে অফুস্থার হয়। ব্যঞ্জনান্তশন্দে অকারের যোগ করিয়া কথনও কথনও তাহাকে স্বরাস্ত করা হয়। যথা—তৎ, তং; ভবান, ভবং; কিম্, কিং; আশিষ্, আসিসা; দিশ্, দিসা; গচ্ছৎ, গচ্ছন্তো; ইত্যাদি।

পদ মধ্যস্থিত ক, গ, চ, জ, ত, দ, প, ব, ও যকারের প্রায়ই লোপ হয়। কিন্তু তকার ও পকার লুপ্ত না হইলে (বিশেষত: শৌরসেনী ভাষায়) দকার ও বকারে পরিণত হয়। যথা—মুকুল, মউলং; বদন, বঅণং; রুত, কঅং; স্থপুরুষ, স্থউরিসো; রুপা, কিবা; এতেন, এদিণা; বায়ুনা, বাউণা; আয়ুষা, আউসা; ইত্যাদি।

"প্রতি" উপদর্গ স্থানে "পড়ি" হয়। প্রতিমা, পড়িমা; প্রতিচ্ছল, পড়িচ্ছল; ইত্যাদি।

^{*} ভবর্গীর বর্ণের পূর্বের যুক্ত নকার দেখিতে পাওরা যার। দম্ভ, মন্দ, ইভ্যাদি।

টকার স্থানে ডকার, ঠকার স্থানে ঢকার, এবং রকার ও ডকার স্থানে কথনও কথনও লকার হয়। যথা—মুকুট, মউড়ো; কঠোর, কঢোরং; হরিদ্রা, হলদা; দাড়িম্ব, দালিমং; ইত্যাদি।

খ, ঘ, থ, ধ, ভ,—ইহাদের স্থানে প্রায়ই হকার হয়; আর হকার না হইলে কথনও কথনও ধকার হয়। যথা—মুথ, মুহং; মেঘ, মেহো; গাথা, গাহা; বধির, বহিরো; বাষভ, রাসহো; ইত্যাদি। ফকার স্থানে কথনও কথনও ভকাব হয়। যথা—শফবী, সভবী; শেফালি, সেভালী; ইত্যাদি।

त्रयुक्तस्यानादौ ॥१॥

स्थिकारोऽयम्। इत उत्तरं यहस्थामस्तद्युक्तस्य स्थलन-स्थानादी वर्त्तमानस्य कार्यं भवति इत्येवं वेदितस्यम्। वस्थिति कादीमां कीयः। मउड़ं। स्युक्तस्येतिकिम्। प्रश्वो। प्रको। समादाविति किम्। कमलं॥ स्युक्तस्येति स्था परिस्केद समाप्तेः, समादाविति च स्था जकार विभानात्॥

> श्विकारस्वयुक्तस्रेत्याविरच्छेद पूरणात्। श्वनादाविति चादे यौज इत्यस्माहिधेः पुरा॥ श्रयुक्तस्य इलान्येन स्वेन वा विधिवत्तरः। श्वनादी वर्त्तमानस्य पदेष्वित्यवगम्यताम्॥

অধিকার হত্ত। ইহার পরে এই পরিচ্ছেদে যে সকল বিধি বিছিত হইবে তাহা অনাদিস্থিত অযুক্ত বর্ণের কার্য্য। "অযুক্তস্ত" এই অমুবৃত্তি পরিচ্ছেদের শেষ পর্য্যস্ত চলিবে; এবং "অনাদৌ" এই অমুবৃত্তি ৩০শ হত্ত পর্য্যস্ত চলিবে।

का ग च ज त द प य वां प्रायो लोप: ॥२॥

काटीनां नवानां वर्णानामयन्नानामनाटी वर्त्तमानानां प्रायो सोपो भवति॥ अस्य तावत्। मडसी। ग्रंडसं॥ गस्य। माश्ररो। गश्ररं॥ चस्य। वश्रगं। सुई॥ अस्य। गश्रो। रम्रदं । तस्य । कम्रं । विद्याणं ॥ दस्य । गम्रा । मम्रो । पस्य । कई। विउनं। सुउरिसी॥ सुपुरुष इति यदापि उत्तरपद्ध पुरुष ग्रव्हस्थादि स्तथापि लोपो भवति इत्वनेन जापयति व्यक्तिकारी यथा उत्तरपटाटि रनाटिरिवेति ॥ यस्य । वाउणा । यश्रमं ॥ वस्य । जीग्रं। दिश्रहो ॥ सुकुल । मकुल । सागर । नगर। वचन। सुची। गज। रजत। क्षत। वितान। गदा। मद। कपि। विपुन्। सुपुरुष। वायुना। नयन। जीव। दिवस ॥ प्रायोग्रहणाद् यत्र स्त्रुति-सुखमस्ति तत न भवत्येव। सुक्समं। पिश्रगमणं। सचावं। अवजलं। अतुलं। श्रादरो। त्रपारो । पजसो । सबहुमाणं ॥ सुकुसुम । प्रियगमन । सचाप । श्रपजल। श्रतुल। श्रादर। श्रपार। श्रयशः। सबहुमान॥ श्रयुक्तस्यैव। मको। मगो॥ श्रकः। मार्गः॥ श्रनादाविखेव। कालो । गस्वो ॥ काल । गस्व ॥

कगचानां जकारस्य तदपानां यवोरिप ।
नवानाञ्च इलासुक्तः प्रायो लोपः पदे पदे ॥
बहुलं प्रायद्रस्मुक्तं प्रायः कात्यायनेन वे ।
यथा चिक्रादि चो लोपे न प्रतिका विक्ध्यताम् ॥
कस्यलोपे भवेत् काकः काच्यो गस्य नगो गम्यो ।

चस्य काचो भवेत् काभो जस्थापि च भुजो भुभो ॥
तस्य भूतं भवेद् भूभं दस्य तहत् पदं पश्रं।
पस्य पापं विदुः पाश्रं यस्य कोपे स्वयं सश्रं॥
वस्य सेवा भवेत् सभा प्रायोक्षोप निदर्भेनम्।
प्राय इत्यस्य यन्दस्य बहुकार्थेल विभ्रमात्॥
श्रुति स्वारस्य वैरस्ये लोपालोप नियामके।
श्रंसुजलं सतरंगं पलश्रजलं वणगश्रो च बहुललात्।
भक्षत प्रायो लोपाः श्रुतिवैरस्थात् किलीयन्ते॥

অনাদি অযুক্ত ক, গ, চ, জ, ত, দ, প, য ও ব এর প্রায় লোপ হয়।
যথা—মুকুল স্থানে মউলং; সাগর, সাঅরো; ইত্যাদি। স্থপুরুষ শব্দ
স্থানে স্থউরিসো করিয়া ভামহ জানাইতেছেন যে সমাসের-উত্তর-পদের
আদি বর্ণকেও অনাদি বর্ণ বলিয়া ধরিতে হইবে। স্থত্রে প্রায়ঃ শব্দের
গ্রহণে এই জানা যাইতেছে যে যেখানে শ্রুতিস্থপত্ব আছে সেখানে লোপ
হয় না। যথা স্থকুস্কমং, সচাবং, ইত্যাদি। কাত্যায়ন বলেন প্রায়ঃ শব্দ
এখানে বহুলার্থক।

यमुनायां मस्य च ॥३॥

यसुना शब्दे मकारस्य लोपो भवति । अउणा ॥ यसुनायां मकारस्य सोपः सोऽयं विधीयते । पूर्व्व सुब्राधिकारिण यसुना अउणा मता ॥

ষমুনা শব্দে মকারের লোপ হয়। জউণা।

स्फिटिक निकाष चिकुरेषु कस्य इ: ॥४॥*

चिनादाविति वर्त्तते। एषु ककारखा इकारो अवति। सोपापवादः। फलिको। चिक्करो ॥ स्फटिके निकषे तद्वचिकुरे श्रीकरेऽपि च। इत्वं विधीयते कस्य क एव प्रक्षतौ यतः॥ स्फटिकं फलिक्षं प्राइर्निकषं चिक्करं तथा। चिकुरं चिक्करं भूयः श्रीकरखापि सीक्टरं॥

ক্ষটিক, নিকষ ও চিকুর শব্দের ককার স্থানে হকার হয়। ফ্লিহো, ণিহসো, চিহুরো।

शीकरे भः ॥५॥

মীক্ষবেশন্থ ককাব আনে ভকাব হয়। সীভরো। কাত্যায়নের মতে সীহরো।

चन्द्रिकायां मः ॥६॥

चिन्द्रकाश्रव्दे ककारस्य मकारो भवति। चिन्द्रमा ॥ चिन्द्रकायां ककारस्य मकारादेश उच्यते। तेनेच चिन्द्रकाशब्दे क्रयं सिध्यति चिन्द्रमा ॥ ठक्किकां भरकत ककात कारन मकात हम् । ठिन्ममा ।

^{*} পাঠान्তत-पाँठेक विकय हिसूत नीकरत्र क्र हः । ६ ।

ऋत्वाषु तो दः ॥०॥

ऋतु इत्येवमादिषु ग्रब्देषु तकारस्य दकारो भवति ॥ उद्गा रचदं। चाचदो। पिव्युदो। चाचदो। संवुदो। सुद्दी। चाइदी। इदो। संजदो। विउदं। संजादो। संपदि। पिड्वद्दो॥ ऋतु। चागत। निर्वृति। चाष्ठति। संवृति। सुक्तति। चाक्तति। इत। संयत। विष्ठतः संयात। संप्रति। प्रतिपत्ति॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्थात्तकारस्य दकारता। भवेदृतुरुदू रत्वं रदणं च इतं इदं॥ ऋतु संयत रजतागतइतास्मुदुस्मद्भ्य उत्तरस्व कृतम्। संव्यादिभ्यस्व कृतं प्रतिपत्तीरत्वसृत्वादिः॥

ঋতু প্রভৃতি শব্দের তকার স্থানে দকার হয়। যথা, ঋতু স্থানে উদ্; রক্ষত, রব্দং; ইত্যাদি। ঋত্বাদি গণ—ঋতু, রক্ষত্র, আগত, নির্বৃতি, আর্বতি, সংবৃতি, স্ক্রুতি, আরুতি, হত, সংযত, বিরুত, সংযাত, সম্প্রতি, প্রতিপত্তি, ত্রন্ধ্বতি, সংকৃতি, রত্ন।

प्रति वेतस पताकासु डुः ॥८॥*

एषु ग्रब्देषु तकारस्य ड्कारी भवति। कीपापवाद:। पिंडसरी। वेडिसी। पड़ाश्रा॥

পাঠান্তর—প্রতিসর বেতস পতাকাম ড: ॥ ৮ ॥

प्रतिवेतसयोख्तस्य पताकायाच को भवेत्। पड्ज्लिस्टो वेडिसो च पड़ामा चेति तन्नयम्॥

প্রতি, বেতস, এবং পতাকা শব্দের তকার স্থানে ভূকার হয়। ২য় স্ত্ত্ত স্ম্মসারে তকারের লোপ হইতে পারিত। এইটী সেই লোপের অপবাদ-বিধি। পড়িসরো, পড়িচ্ছলো, বেড়িসো, পড়াআ।

वसति भरतयो ई: ॥६॥

एतयोख्तकारस्य इकारो भवति वसही। भरही॥ इत्वं वसति ग्रब्दे स्थाद् भरते तस्य तद् यथा। वसति वसहिं विद्याद्वरतं भरहं तथा॥

বসতি ও ভরত শব্দের তকার স্থানে হকার হয়। বসহী, ভরহো।

गर्भित गः ॥१०॥

गर्भित शब्दे तकारस्य णकारो भवति । गव्भिणं ॥ शब्दे गर्भितमित्यस्मिन् चकारादेश इत्यते । तकारस्य ततो कृपं गर्भितस्य तु गव्भिणं ॥ গর্ভিত শব্দের তকার স্থানে গকার হয়। গত্তিগং।

ऐरावत च ॥११॥

ऐरावतग्रब्दे तकारस्य चकारी अवति ॥ एरावची ॥

ঐরাবত শব্দেও তকার স্থানে ণকার হয়। এরাবণো।

प्रदीप्त कादम्ब दोइदेषु दो लः ॥१२॥*

एषु शब्देषु दकारस्य लकारी भवति। पिलन्तं। कलस्बी। दोश्यो॥

तस्य सत्यं प्रदीप्ते स्थात् कदम्बे दोश्वदेपि च। तत् क्रमेण पतिश्तं च कसम्बं दोश्वलं विदुः॥

প্রদীপ্ত, কদম্ব ও দোহদ শব্দের দকার স্থানে লকার হয়। পলিজং, কলমো, দোহলো।

गद्गदे रः ॥१३॥

गर्गद शब्दे दकारस्य रेफारेशो भवति । गमारो ॥ शब्दे गर्गद इत्यस्मिन् यो दकारोऽस्ति तस्य तु । विषीयते चि रेफार्लं गर्गदो गमारो भवेत् ॥ গদ্গদ भक्ति स्नांति स्रोहित क्रांत हात तकात हत । शंशादा ।

संख्यायाञ्च ॥१४॥

संस्थावाचिनि ग्रब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति। एपारसः। वारसः। तेरसः॥ प्रयुक्तस्येत्येवः। चउद्दशः॥ एकादशः। सादगः। स्रयोदशः। चतुर्देशः॥

^{*} शांडीखब-अमीख कन्य पांड्प पां न: 1 >२ ॥

संख्यायां सत्सु शब्देषु स्वाइकारस्य रेफता। श्रष्टादमाहारच स्थात् तथा द्वादम बारच॥

সংখ্যাবাচক শব্দের অনাদি অযুক্ত দকার স্থানে রকার হয়। যথা একাদশ স্থানে এআরহ; দাদশ, বারহ; ত্রয়োদশ, তেরহ; পঞ্চদশ, পারহ; সপ্তদশ, সত্তরহ; অষ্টাদশ, অট্ঠারহ; ইত্যাদি।

पो वः ॥१५॥

पकारस्यायुक्तस्यानादि वर्तिनो वकारादेशो भवति। सावो । सवद्यो । उन्नवो । उवसम्मो ॥ शाप । श्रपथ । उन्नप । उपसर्भ ॥ प्रायोग्रहणाद् यव लोपो न भवति तनायं विधिः॥

पकारस्य वकारः स्थाच्छव्दे यव्दे विधानतः।
कपालं तत् कवालंस्थात् कोपः कोवो वपा ववा॥
ननु चोद्यते किं न्वेतत् प्रायो लोपविधौ पुनः।
पकारः पठितस्तेषां मध्यतः स्थानिनामिति॥
उच्यते बहुलत्वेन पस्य वत्वं न दूषगम्।
प्रायोलोपश्च दृश्येत वापौ वाई किपःकई॥

অনাদি অযুক্ত পকারের স্থানে বকার হয়। যেথানে ২য় স্ত্র অমুসারে পকারের লোপ না হয় সেইথানেই এই বিধি প্রযোজ্য। বৃত্তিকার্ত্বর ২য় স্ত্রেই বলিয়াছেন যে যেথানে শ্রুতিস্থেত্ব আছে সেথানে লোপ হইবে না। যথা কপাল স্থানে কবালং; কোপ, কোবো; কিন্তু কপি, কন্ট।

षापीड़े मः ॥१६॥

षापौड़ शब्दे पकारस्य मकारो भवति । पामेको ॥ पापौड़े वर्त्तमानस्य पूर्व्वस्य वापवादतः । पस्य स्थानस्य मापौड़मामेलं वाग्विदो विदुः ॥

আপীড় শব্দের পকার স্থানে মকার হয়। পূর্ব্বোক্ত ২য় ও ১৫শ স্ত্রের অপবাদ। আমেলো।

उत्तरीयानोययोर्ज्जीवा ॥१०॥*

उत्तरीय ग्रब्दे अनीय प्रत्ययान्ते च यस्य ज्ञो भवति वा। इत्तरीयं, इत्तरिक्तं। रमणीयं, रमणिक्तं। भरणीयं, भरणिक्तं॥ उत्तरीय। रमणीय। भरणीय॥ इत्तरीय पदे यस्य जकारः स्थाहिकक्तिमान्। यनीय प्रत्यये चैवं विक्रस्पेन विधीयते॥ इत्तरीयं विदुः प्राच्चा उत्तरिक्तं यथा तथा। करणीयमिति प्राष्टुः करणिक्तं पुरेव वा॥

উত্তরীয় শব্দ এবং অনীয় প্রত্যয়ান্ত শব্দের যকার স্থানে বিকল্পে "জ্জ" হয়। পক্ষে ২য় সূত্র প্রযোজা। যথা উত্তরীঅং, উত্তরিজ্জং; করণীঅং, কর্মণিজ্জং; ইত্যাদি।

क्रायायां इः ॥१८॥

कायागब्दे यकारस्य इकारो भवति। काशा ॥

ছান্না শব্দের যকার স্থানে হকার হয়। ছাহা। কাত্যায়ন এ স্ত্রের উল্লেখ করেন নাই।

वाबन्धे बो यः ॥१६॥ *

कावस्थान्दे बकारस्य यकारादेशो भवति । कायस्यो ॥ कावस्थे वर्त्तमानस्य इस्तो यत्विमिष्टेष्यते । श्रिषकाराद् बकारस्य कायस्यं तं विदुर्वेधाः॥

কবন্ধ শব্দের বকার স্থানে যকাব হয়। কয়ন্ধো।

टो डः ॥२०॥

टच्यानादिवर्त्तिनी डकारी भवति । गड़ी । विड्वी ॥ नट । विटप ॥

टकारस्य डकारः स्थात् सामान्येन परे परे। खेटः खेड़ो कटुः कडू कूटः कूड़ो कटः कड़ो॥

অনাদি অযুক্ত টকারের স্থানে ডকার হয়। যথা—নট স্থানে গড়ো; বিটপ, বিড়বো; কটু, কড়ু; ইত্যাদি।

পাঠান্তর—কবজে বঃ ॥১৯॥

सटा शकट कैटभेषु ढः ॥२१॥

एतेषु टकारस्य टकारादेशो भवति । सदा । सम्रहो । केटवो ॥

टस्य ढलं मटायां स्थाच्छकटे कैटभेऽपि च । सढा च सचढो चैव तथा कहढवो मतः॥

সটা, শকট এবং কৈটভ শব্দের টকার স্থানে ঢকার হয়। সঢা, সন্ধাঢো, কেচবো বা কইচবো।

स्फटिको लः ॥२२॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य सकारो भवति । फलिहो ॥ स्फटिके टस्य स स्तस्मात् स्फटिको फसिहो मतः ॥

ক্ষটিক শব্দের টকার স্থানে লকার হয়। ৪র্থ স্ত্র অনুসারে ককার স্থানে হকার। ফলিহো।

डस्य च ॥२३॥

डकारस्थायुक्तस्थानादिभूतस्य बकारो भवति। दाबिमं। तक्षाचं। वस्तृष्टो ॥ दाङ्ग्बा। तड़ाग। वड़भी ॥ प्राय इत्येवम् ॥ डकारस्य बकारःस्थादेति वक्तस्यमत्रतु। दाङ्मी दासिमी पचे दाङ्मी तद्दिष्यताम्॥

অনাদি অযুক্ত ডকার স্থানে বিকল্পে লকার হয়। যথা দাড়িম্ব স্থানে দালিমং বা দাড়িমং।

हो हः ॥२॥

उकारस्य त्रयुक्तस्यानादि भूतस्य उकारो भवति । सढ़ं। जढरो । कढोरं ॥ मठ । जठर । कठोर ॥ उकारस्य उकारः स्यादुत्सर्गेण पदे पदे । पौठी पौढ़ी मता माठी माढ़ी तहकाठी मढ़ो ॥ जनांत्रि ज्युक्त ठेकांत श्वारन एकांत इत्र । यथा—मर्ठ श्वारन माढ़ा ।

श्रंकोठ छ: ॥२५॥

श्रक्कोठ शब्दे ठकारस्य क्षकारी भवति । श्रंकोक्को ॥ इतरेतर संक्षिष्ट सकार द्वितयं भवेत् । ठस्यांकोठे तटंकोठमंकोक्कं तद्विदो विदुः ॥ अरक्कांठ भटकत ठकात श्रान झकात रहा। अरकात्वा ।

फो भः ॥२६॥

फकारस्यायुक्तस्थानादिभूतस्य भकारो भवति । सिभा। सेभालिसा । सभरी । सभलं ॥ श्रिफा । श्रेफालिका । सफरी । सफल ॥

प्रकारस्य भकारत्वं प्रायेणाच परे परे।

श्रेपाको तेन सेभाको रेफो रेभो कफः कभो॥

प्रनामि प्रवृक्त करुनि श्रांत श्रीत छकात इत्र। यथा ट्यांनी श्रांत ट्यांनी।

यथादिषु इः ॥२६का॥

यथादिषु धकारस्य चत्वभुतं यथा जहा।
धादि ग्रन्दे न वोषया सम्यथेतरथादयः ॥
यथादिषु इ दत्यस्मिन् थस्येति परिभिष्यते।
न सस्प्रवित केषाश्चित् पत्ते स्वामिदं स्नतम् ॥
एखित प्रवत्ते स्त्रे पुनक्ति प्रसङ्गतः।
नेतत् साधु किमर्थायं स्त्र भेदस्तदेतिचेत्॥
इतस्य नियमार्थीऽयं वाष्ट्रस्थार्थं परत्र च॥

যথা, অন্তথা, ইতরথা প্রভৃতি শব্দে থকার স্থানে হকার হয়। পববর্ত্তী স্থ্রেই একথা উক্ত হইতেছে। সেই জন্ম বৃত্তিকার কাত্যায়নকে এই স্থ্রেটী রক্ষা করিবার জন্ম আত্ম-সমর্থন করিতে হইয়াছে। ভামহ এ স্থ্রের উল্লেখ করেন নাই। এই স্থ্রের সার্থক্য এই যে যথাদি শব্দে নিয়ত হকার হয়, অন্তর্ত্ত বিকল্পে।

ख घ घ भां इ: ॥२०॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादी वर्त्तमानानां इकारी
भवति॥ खस्य तावत्। सृष्टं। मेण्डला॥ घस्य। मेण्डो।
जल्लां॥ घस्य। नाष्टा। सवष्टो॥ धस्य। राष्टा। विषयो॥
भस्य। सञ्चा। रासप्टो ॥ सृख्य। मेख्यता। मेघ। जवन। गाथा।
ग्राप्य। राधा। विधिर। सभा। राष्ट्रभ ॥ प्रायप्रत्वेव॥ पखलो।
पसंच्यो। प्रधीरो। प्रथयो। जवसप्रभावो॥ प्रखर। प्रस्कृत।
प्रधीर। प्रथम। उपस्क्षभाव॥

ख घ यानां धकारस्य भकारस्यापि हो भवेत्।
मेखना विघतो नायो विधिः योभनमीद्यम्॥
मेहना विहतो पाहो विही सोहण मुच्यते॥
पखनो पनप्रघणो पायेश्रं धणसभा क्रमेण पुनः।
पञ्चसेषु न हतं प्रायोहत्ति प्रसङ्गेन॥

অনাদি অযুক্ত থ, ঘ, থ, ধ, ও ভকার স্থানে হকার হয়। ভামহের মতে কোনও কোনও স্থানে হয়, কোনও কোনও স্থানে হয় না। কাত্যায়নেব মতে পথলো, পল্অঘণো, পাথেঅং, ধণ সভা এই কয়টী স্থান ব্যতীত সর্বত্রই অবিকল্পে হকার হয়।

प्रथम शिथिल निषधेषु ढः ॥२८॥

एतेषु य धयोर्डकारो भवति। पढ़मो। सिढ़िलो। णिसढो ॥ प्रथमे प्रिथिले चैव निषधेऽपि च ढो भवेत्। य धयो: पढमं तेन सिढिलो णिसढो क्रमात॥

প্রথম, শিথিল ও নিষধ শব্দে থ ও ধ স্থানে ঢ হয়। পঢ়মো, সিঢ়িলো, ণিসঢো।

कैंटमे भो वः ॥२६॥

कैटभ ग्रब्दे भकारस्य वकारी भवति । केढवी ॥ कैटभे तु भकारस्य वकारादेश द्रष्यते । ततः कैटभ द्रत्येष वाष्यः कदढवी बुधैः ॥ কৈটভ শব্দে ভকার স্থানে বকার হয়। কেচবো, কইচবো।

हरिद्रादीनां रो लः ॥३०॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति। हलद्दा। चलपो। सुहलो। लिहिंडिलो। सोमालो। कलुपं। अंगुली। इंगालो। चिलादो। फिलिहा। फिलिहो॥ हरिद्रा। चरपा। सुखर। युधिष्ठिर। सुकुमार। करुण्। अङ्ग्री। अङ्गर। किरात। परिखा। परिघ। इत्येवमादाय:॥

इरिद्रादि पदानां यो रेफस्तस्य नकारता। इरिद्रा तु इन्नहा स्थात् कर्षण कन्नुणामता॥ इरिद्रा कर्षणाङ्गार सुनुमार युधिष्ठिराः। कारणं चरणं चैव परिष्ठः परिखा तथा॥

হরিদ্রা প্রভৃতি শব্দের রকার স্থানে লকার হয়। যথা,—হরিদ্রা স্থানে হলদা; অঙ্গার, ইংগালো; স্বকুমার, সোমালো; ইত্যাদি। হরিদ্রাদি-গণ—হরিদ্রা, করুণা, অঙ্গার, স্বকুমার, যুধিষ্ঠির, কারণ, চরণ, পরিঘ, পরিধা, কিরাত, মুধর, অঙ্কুরী, মরণ, গরুড়, ইত্যাদি। আরুতিগণ।

बादेयीं जः ॥३१॥

चनादेरिति निष्ठत्तम्। चादिभूतस्य यकारस्य जकारो अवति। जद्ठो। जक्षो। जक्षो॥ यष्टि। यद्यः। यज्ञ॥ श्रनादाविति सुक्तं तदादेरिति पदे पदे। श्रिषकारोऽयमा "नोणः सर्व्वत्रे" त्यमुतः पुरा ॥ पदस्यादेर्थकारस्य जकारत्वं विधीयते। यश्रो जस्मो भवेदभूयो यात्रा जत्ता यमो जमो॥

পদের আদিস্থিত যকার স্থানে জকার হয়। যথা—যম স্থানে জমো; যশঃ, জসো; যক্ষ, জক্থো; ইত্যাদি। এথান হইতে ণকার বিধির পূর্ব্ব পর্য্যস্ত "আদেঃ" এই অধিকার চলিবে। "অনাদেঃ" এই অমুবৃত্তির এই স্থানে নিবৃত্তি হইল।

यष्ट्यां लः ॥३२॥

यष्टि शब्दे यकारस्य लकारी भवति । लही ॥
यां प्र शब्दे भवेदादेर्थकारस्य लकारता ।
यष्टिस्तेत भवेज्ञही पूर्व्य सूचापवादतः ॥
यष्टि भक्ति आपि यकाव द्यान नकाव इत्र । नर्हेशे । कालाग्रस्तव
भक्ति शर्वि एक्वि अभवात ।

किरात च: ।।३३।।

निरात ग्रन्ट चारिवेर्णस्य चकारो भवति । चिलाहो ॥ चारिः किरात ग्रन्टस्य ककारस्य चकारता । विधोयते, किरातच चिलाचो कय्यते बुधैः ॥ कित्राठ भरकत्र जानि ककात द्वारा ठकात द्वा । जिना ७ ।

कुने खः ॥३४॥*

कुछ शब्दे चादेवेर्णस्य खकारो भवति । खुळ्णो ॥ विघीयते कुछ शब्दे ककारस्य खकारता । चनेन विधिना सन्तः कुछं खुळ्जं प्रचच्चते ॥ कुक भक्ति ककात श्रांत थकात श्रा । थुर्ड्डा।

दोला दग्ड दशनेषु डः ॥३५॥

एषु प्रादेविणेच्य डकारो भवति । डोला । डगडो । डमणो ।
दोलाधां दगडगच्दे च दशने च डकारता ।
प्रादे: स्थात् क्रमशो डोला डगडो च डमणो मतः ॥

দোলা, দণ্ড ও দশন শব্দের দকাব স্থানে ডকাব হয়। ডোলা, ডপ্রো, ডসগো।

पक्ष परिघ परिखासु फः ।।३६।।

एतेषु ग्रादेवेर्पस्य प्रकारो भवति। प्रक्सो। प्रलिहो। फलिहा॥

पत्रधे परिघे चैव परिखायां च फो भवेत्।

फत्तसो फलिष्टो तद्दत् फिलिष्टा च स्रयः क्रमात्॥

शक्रस, शविष ७ शिवशंभरकत आिरिष्टिण शकात शांत क्रकात हत्र।

क्रम्रता. क्रिलिटा, क्रिलिटा।

পাঠান্তর—কুঞ্জে ব: ॥৩৪॥

पनसेऽपि ॥३०॥

पनसिऽपि श्रादे: पकारस्य फकारी भवति । फणसी ॥ পনস শব্দের পকার স্থানে ও ফকাব হয়। ফণসো।

विसिन्यां भः ॥३८॥%

विसिनी शब्दे श्रादेवेणंस्य भकारी भवति। भिसिनी॥
स्त्रीलक्किनिर्देशादिष्ठ न भवति। विसं॥
श्रमुस्मिन् विसिनी शब्दे बकारस्थादि वर्क्तिनः।
विधीयते भकारत्वं विसिनी भिसिनी मता॥

বিসিনী শব্দের বকার স্থানে ভকার হয়। ভিসিনী। স্ত্রীলিঙ্গের নির্ক্তেশ থাকায় "বিদ" শব্দেব বকাব স্থানে ভকাব হইবে নাণ বিদং।

लोइले गः ॥३८॥

सोश्वसम्बद्धे श्रादेर्लकारस्य गकारो भवति । गोश्वसो ॥ लोश्न भरमत जामि नकार श्रात नकात हम् । लोश्नो ।

सन्मधि व: ॥४०॥ सन्मध्यन्दे सकारस्य वकारी भवति । वन्मन्ते ॥

পাঠান্তর—বিশিক্তাং ভ: ॥৬৮॥

यब्दे सन्मय इत्यस्मिन् वकारादेश इत्यते। सकारस्थादिभूतस्य सन्मयो वनाहो सतः॥

মন্মথ শব্দের আদি মকার স্থানে বকার হয়। বন্মহো।

श्राट्यावक सप्तपर्णानां कः ॥४१॥ *

एषामादेविर्णस्य क्रकारो भवति । क्रहो । क्रमा हो । क्रावभो । क्रित्वसो ॥ षष्ठो । षमा ख । यावक । सप्तपर्ण ॥ षट्शब्दे शातशब्दे च सप्तपर्णपदेऽपि च । स्थाच्कत्वं क्रप्यशो क्राभो क्रिक्षवसो मतः समात् ॥

ষট্, শাবক, সপ্তপর্ণ (এবং শাত) শব্দের আদিবর্ণ স্থানে ছকার হয়। যথা ষষ্টী স্থানে ছটুঠী।

नो गः सर्व्वच ॥४२॥

श्रादेशित निव्ञत्तम्। सर्व्यत्र नकारस्य पाकारी भवति। पाई। कपाश्रं। वश्रणं। साणुसो॥ नदी। कनका। वचन। सानुषा॥

> निव्यत्तादिरयुक्तस्येत्यधिकारस्ततः परम् । सर्वेत्र नस्य णत्वं स्थात् पानं पाणं नदी णई ॥

সর্বত্র নকার স্থানে একার হয়। যথা নদী স্থানে এক ; কনক, কণত্রং ; ইত্যাদি। "আদেং" এই অমুবৃত্তি এ স্থানে নাই॥

পাঠান্তর—বট্ শাত সপ্তপর্ণেষ্ ছঃ ॥৪১॥

शषीः सः ॥४३॥

सर्वेच यकार षकारयोः सकारो अवित । यस्य तावत्। महो। णिसा। ऋंकुसो। षस्य । सग्छो। वसहो। कसार्था। शब्द । निशा। ऋङ्ग । षण्ड । द्वषभ । कषाय॥

> श्रषयोविहितं सत्वं सर्व्वेतापि शिवं सिवं।' पन्नाश्रय पलासी स्थात् षष्ठी सट्ठी सूषा सूसा॥

সর্ব্বত্র শকার ও ষকার স্থানে সকাব হয়। যথা—শব্দ স্থানে সন্দো; বষভ, বসহো; ইত্যাদি।

दशादिषु हः ॥४४॥

दश द्रत्येवसादिषु शकारस्य इकारो भवति। दश्व। एम्रारहा वारहा तेरहा चल्हहा पस्परहा सील्हा मत्तरहा म्रद्वारहा दशा एकादशा दादशा त्रयो-दशा चतुर्दशा पञ्चदशा मोड़शा सप्तदशा म्रष्टादशा

दमादिषु स्मृतं इत्वं मस्येत्यर्थोहिभिषते । मध्योः प्रकातित्वेन दममस्यो भवेहह ॥ स्रयं षड्भ्यो लुगित्यन क्षतकोपविधिभैवेत् । स्रमाष्टादमपर्थम्या दमाद्याः स्पृदेगादयः ॥

দশ, একাদশ, ঘাদশ, ত্রোদশ, চতুর্দশ, পঞ্চদশ, ষোড়শ, সপ্তদশ, এবং অষ্টাদশ শব্দের শকার স্থানে হকার হয়॥

संज्ञायां वा ॥ १५॥

संज्ञायां गम्यमानायां वा दग्रगब्दे गस्य इत्वं भवति।
दश्गुष्ठो, दसमुद्यो। दश्वको, दसबलो। दश्रुष्ठो,
दसर्ष्ठो॥ दग्रमुख। दग्रबल। दग्रय॥
संज्ञायां गम्यमानायां इत्वं वा स्याह्गादिषु।
दग्रास्थस्त दहस्रो वा दसस्रो वा भवेदिष्ठ॥

সংজ্ঞা বুঝাইলে দশ শব্দের শকার স্থানে বিকল্পে হকার হয়। বথা— দশাস্ত স্থানে দসস্সো, দহস্সো।

दिवसे सस्य ॥४६॥

दिवसग्रब्दे सकारस्य इकारः स्थात्। दिश्वहो॥ इत्वं दिवसग्रब्दे वा सकारस्य विधीयते। दिवसो दिश्वहो वाच्यः पत्ते स्थाहिश्वसो पुनः॥ मियम भरकत मकात क्षांत विकल्ल स्कांत स्त्र। मिष्यस्त्र। मिष्यस्त्र।

सुषायां ग्इः ॥४०॥

खुषाग्रव्हे षकारस्य गृष्टाकारी भवति । सीग्ष्टा॥ खुषाग्रव्हे त्वयुक्तस्य षकारस्य विकल्पतः। गृष्टत्वसुक्तं स्रवा सोग्ष्टा भवेत् पचे ग्षुसा सता॥ युक्तादेशो चियुक्तस्थेत्या चुः के चिदसाधु तत्।

इत व णो त्यादि सम्प्राप्ते गच्चत्वे युक्तस्य को विधिः॥

श्रयुक्तस्थेत्यगत्थेतत् कथमन्ते स्वलेत् कविः।

उत्तीर्थ्य दुस्तरं सिन्धुं कोनु पारे निमक्तति॥

स्रया भरकत्र यकात ज्ञारन विकल्ल "ग्र" रहा। त्राग्रा, ग्रमा।

द्रति वरक्चिकते प्राक्षतप्रकाश्चे त्रयुक्तवर्णविधिनीम दितीयः परिच्छेदः॥

जरूभीलनार्थ अभावली।

- ১। নিম্নলিখিত বর্ণগুলিব লোপেব উদাহরণ দাও। ক, গ, চ, জ, ত, দ, প, য, ব।
- ২। উপরি লিখিত বর্ণগুলি ব্যতীত অস্ত কোনও বর্ণের কি কোনও অবস্থায় লোপ হয় ? ঐগুলিরই বা কিন্দপ অবস্থায় লোপ হয় ?
- ৩। "বর্গীয় দ্বিতীয় ও চতুর্থ বর্ণস্থানে হকাব হয়"—ইকার যতগুলি পার উদাহরণ দাও। ওরূপ কোন্ বর্ণস্থানে হকার আদেশ হয় না ? উদাহরণ দাও। উদাহরণ দারা সপ্রমাণ কর যে উপরিলিখিত বিধিটী বৈকল্পিক। আর কোন্ কোন্ বর্ণ স্থানে হকাব হয় ? উদাহরণ দাও।
- ৪। প্রাক্তে কোন্কোন্ ব্যঞ্জনেব অন্তিত্ব নাই ? উদাহরণ দাও। দন্ত্যনকারের অন্তিত্বের উদাহরণ দিতে পার ?
 - নিমলিথিত পবিবর্ত্তনগুলির উদাহরণ দাও।
 ককার স্থানে হকার, ভকার, মকার ও চকার;
 তকার স্থানে দকার, হকার, ড়কার ও ণকার;

দকার স্থানে লকার ও রকার;
পকার স্থানে বকার, মকার ও ফকার;
টকার স্থানে ড়কার, লকার ও ঢকার;
ঠকার স্থানে ঢকার ও লকার;
ফকার স্থানে ভকার; ভকার স্থানে বকার;
রকার স্থানে লকার; যকার স্থানে লকার;
মকার স্থানে বকার; যকার স্থানে ছকার।
৬। নিম্নলিখিত সংস্কৃতগুলি প্রাক্তের অনুবাদ কর।

परिचः, स्फटिकः, परिखा, सुषा, इषभगावकः, सप्तपी-गाखा, एतस्मिन् हेमकूटिशिखरे, चतुईश्रदिवसकालः, सम्प्रति वसम्तन्दतुरागतः, वायुना कम्पमाना वेतसस्ता पृथिव्याः (पृक्षवीए) पताका दव प्रतिभाति (-भाद्), पनसङ्खस्य विटपे कपिकुलं निगायापनं करोति (करोद्)।

৭। সংস্কৃতে অনুবাদ কর।

श्रीमणं खु दे वश्यं (विक्र)। सिष्टि! श्रीमकूड़ सिष्टि लदाविड्पे लगां वेजश्रीक्षश्रं मोश्राविश्वित्त मए भणिदा (विक्र)। देरिसं जीश्रलोश्रस परिष्ट्वं श्रणु भविदं—(उत्तर)।

अथ हतीयः परिच्छेदः।

তৃতীয় পরিচ্ছেদ—সংযুক্তবর্ণ।

প্রাক্ত সংযুক্ত বর্ণেই সংস্কৃত শব্দের বিকৃতি বিশেষ ভাবে পরিলক্ষিত হয়। পৃথক পৃথক সংযুক্ত বর্ণ প্রাকৃতে অভিন্ন আকার ধারণ করে বিলিয়া সময়ে সময়ে ছয়বেশী সংযুক্ত বর্ণ টীকে চিনিয়া উঠা দায় হয়। বিভিন্ন স্থানীয় ব্যঞ্জন যুক্ত হইলে এক সঙ্গে তাহাদের উচ্চারণ করা একটু কঠিন। সংস্কৃতে যেরূপ সংযুক্ত বর্ণের উচ্চারণে জটিলতা আছে প্রাকৃতে সেরূপ সংযুক্ত বর্ণ নাই। সাধারণতঃ প্রাকৃতে বিভিন্ন স্থানীয় ব্যঞ্জনদ্বয়ের একটীর লোপ ও অবশিষ্ঠটীর দিঘ হয়। উচ্চারণের জটিলতা এইরূপে সরলতা প্রাপ্ত হয়। যেমন "ক" স্থলে "ক," "ভ্র" স্থানে "গ্য," "ক্র" স্থানে "ক্জ," ইত্যাদি।

বর্গেব প্রথম বর্ণের সহিত কোনও উন্নবর্ণেব (Sibilantএর) সংশ্রব থাকিলে সেই উন্নবর্ণ টীর লোপ হয়, এবং শেষভূত প্রথম বর্ণটী মহাপ্রাণতা প্রাপ্ত (aspirated) হয়। যথা মুক্ষ স্থানে মুক্থো; স্কন্দ, খন্দো; ক্ষত, খনো; বৃশ্চিক, বিচ্ছুও; যষ্টি, লট্ঠী; হস্ত, হথো; পুষ্প, পুপ্ফো; ইত্যাদি।

সংক্রত সংযুক্ত বর্ণে র, ব, শ, ষ, বা স থাকিলে প্রাক্তে কথনও কথনও একটা অনুস্বারের (ং) আগম হয় এবং ঐ অনুস্বার পূর্বের বা পরে বসে। যেমন বক্র স্থানে বংকো; অশ্রু, অংসু; দর্শন, দংসণং; ইত্যাদি। কথনও কথনও যুক্ত ব্যঞ্জন দ্বরের মধ্যে একটী স্বরের আগম হয়। যেমন হর্ষ স্থানে হরিসো।

যুক্তবর্ণে অন্তঃস্থ বর্ণ থাকিলে সর্বাত্যে সেই অন্তাস্থ বর্ণটীর লোপ হয়। যেমন, মংশু স্থানে মচ্ছো; বিন্ধা, বিঞ্চো; অর্দ্ধ, অন্ধো; পক, পন্ধো; ইত্যাদি।

এক একটা প্রাকৃত যুক্তবর্ণ কতগুলি সংস্কৃত যুক্ত বর্ণেব স্থানে আদেশ ব্যবহৃত বৃহতে পারে তাহার একটা তালিকা নিম্নে প্রদত্ত হইল।

প্রাক্বত যুক্তবর্ণ

সংস্কৃত স্বরূপ।

क = त्वा, प्वा, वय, क्रा, वर्त, स्ता, स्वा।

वल = त्या, प्या, खा, चा, चा, चा, चा, चा, चा, चा, चा, चा,

ग्ग = इ, इ, ग्न, ग्य, य, में, ला, ग्म।

ग्व=ड्घ, ह्व, घ्न, घ्र, घ्रं, घ्रं।

इन् = इन्, इन्म।

म=च, त्य, दू, चै।

च्छ = एथ, कें, क्, च, तृष्ठ, त्स, त्य, प, स।

का = ज, ज, जंज, ज्व, य, यं या।

ज्ञा = ध्य, हा।

न्त्र = ज्ञ, न्य, य्य।

इ= ए, छ, स्त, स्थ।

डड = तं, दं।

ड्ट = ट्य, ड, धं।

गट = न्स ।

1 = 天 |

स = ग्न, ज्ञ, म्न, म्न, एय, न्य, र्थ, एव, न्व।

प्ह=स्प, ग्र, था, ख, ह्व, न्ह।

त्त = क्ष, प्त, त्व, त्व, ते। त्य = कथ, पथ, त. थे स्त, स्थ। इ= ग्ट, ब्ट, द्य, द्र, दे, द। ष = ग्ध, व्य, ध, ध्व। स= इ (चिसं)। पा = क्प, त्प, प्य, प्र, स्, ल्प, का, तम। प्फ = क्फ, त्फ, घ्फ, :फ, स्फ, घ्प, स्य। ब्ब = ग्व. ड्व, इ, व, ब्र, ब्र, व्य। वभ = ग्रम, डम, इ, भ्य, भ, भ, ख, हा। मा = इम, राम, ना, स्य, में, ला। मह= पा. च्या, सा. हा। रिस. रिच = श्रे, र्ष, है। $\mathbf{m} = \mathbf{e}\mathbf{u}, \mathbf{e}, \mathbf{e}\mathbf{u}, \mathbf{u}$ । लह = हा। व्य = इ, व्य, व्र, वं। ंस=ग्रं य. ख. स्व। स्त = स्म, स्य, ष्य, षा, स्य, प्र, र्घ, रव, र्घ, ष्य, स्न, स्त ।

उपरि लोप: का ग ड त द प ष साम् ॥१॥

कादोनामष्टानामुपरि स्थितानां सोपो भवति। कस्य तावत्। भत्तं। सित्यग्रं। गस्य। सुद्यो। सिणिद्यो। इस्य। खगो। सक्तो। तस्य। उपालं। उपान्नो। दस्य। सुगो। सुगारो। पस्य। सुनो। पक्ता। वस्य। गोही। णिहुरो। सस्य। खिल्यं। पेहो॥ भन्ना। सिक्यका। सुग्ध। सिन्ध। खड्ग। वर्षा। उत्पात। सुद्गासुर्गर। सुन्। पर्यात। गोही। निहुर। स्वलित। सोह॥

क ग डानां तकारस्य दपषाणां च सस्य च।
पदेषू परिक्षोप: स्थादष्टानामन्ययोगिनाम्॥
उपरीत्यत्र संयुक्तेषूपरिस्थो इनुच्यते।
तस्येत्युपरिकोपोऽयं सिद्धः समिभगम्यते॥
उपरीत्यव्ययत्वेन षष्ठान्तं स्थादिदं पदम्।
तिद्द्शोपरि कोपोयं लच्चो लच्चेषु तद्यथा॥
युक्तं ज्ञतं ककोपोयं सुग्धं सुद्धमिदं गनुक्।
षड्गः सग्गो डकोपोऽयं तनुगृत्पनमुप्पनं॥
सुन्नो सुग्गो दलोपोयं सुग्धं सुक्तमयं पनुक्।
पष्ठं पिद्धं षकोपोयं सुग्धं तम्बमयं पनुक्॥

যুক্তবর্ণের উপরিস্থিত (অর্থাৎ প্রথম স্থানে স্থিত) ক, গ, ড, ত, দ, প, ষ ও সকারের লোপ হয়। যথা— যুক্ত স্থানে জুড়ো; মুগ্ধ, মুদ্ধো; থড়্গ, খগ্গো; উৎপাত, উপ্পাও; মুদগ, মুগ্গো; স্থপ্ত, স্থাড়ো; গোষ্ঠী; গোট্ঠী; স্নেহ, ণেহো; ইত্যাদি।

अधो मनयाम् ॥२॥

सकार नकार यकाराणां युक्तस्याधः स्थितानां स्रोपो अवति। सस्य तावत्। तिगां। रस्ती। जुगां। वग्गी। नस्य। णगो। यस्य। सोम्प्रो। जोगो॥ तिग्म। रश्मि। युग्म। वाग्मिन्। नग्न। सीग्य। योग्य॥

श्रधः स्थितो इतुक्तोऽस्मिवधः ग्रब्दे न पूर्व्ववत् । मनयानामधः स्थानां संयुक्तेषु लुगुच्यते ॥ तिग्मं तिग्गं मसीपोऽयं लग्नं लगामयं नलुक्। ग्राज्यमञ्जं यलोपोऽय मधोलोप इतीहमः॥ ननु चोपरि लोपेऽस्मिन् लुप्यते इलधः स्थितः। उपरिष्यस्वधोलोपे कुतस्तदिति चोद्यते॥ उपपन्नमिवापाते हैलाभासवशादिदम । निक्पिते तु निस्मारं शास्त्रं शौबदनेरिव॥ उपरीत्य्पचारेण युक्तेषुक्तः पुरीगमः। तत् प्राथम्यं तयोर्गम्यं प्रत्युताध इतो इत्॥ पौरोगस्यं च शब्दानां पूर्वसृचारणं ननु । श्रनुगत्वं च यत्तेषां पूर्व्वमुश्चारणं विना ॥ पूर्वमुचार्यमाणस्य पश्चादिप लुकाविमौ। तस्माद्वपरिलोपोऽयभधोसोपस युज्यते॥ श्वनयोर्युगपत् प्राप्ती कोलुक् प्रभवतीति चेत्। भतोबोपस्तथादृष्ट्या युग्मं जुग्गं तदाभवेत्॥

যুক্তবর্ণের নিমন্থিত মকার, নকার ও যকারের লোপ হয়। যথা তিগা স্থানে তিগ্গং; নগ্ন, ণগ্গো; সৌম্য, সোম্মো; ইত্যাদি। তিগা, নগ্ধ, যোগ্য প্রভৃতি শব্দে ১ম স্থ্র অনুসারে গকারের লোপ হইতে পারিত; তাহা না হওয়াতে ইহাই বুঝাইতেছে যে ২য় স্থ্রই বলবত্তর, অর্থাৎ যেখানে র্এক**কালে** উভয় স্থত্তেব প্রাপ্তি হইবে সেখানে ২য় স্থত্তেরই কার্য্য হইবে, ১ম স্থত্তের কার্য্য হইবে না।

सर्व्व लवराम् ॥३॥ *

लकार वकार रेफाणां युक्तस्य उपर्थयः स्थितानां लोपो भवति। लस्य तावत्। उकाः वक्तलं। विक्तवो। वस्य। स्रोद्धमो। पिकां। रस्य। त्रको। सको॥ उल्ला। वल्लाल। विक्तव। लुस्थक। पक्त। त्रके। यक्ता॥

सर्वेत्र लवराणां स्थादेष युक्तेषु लुग्विधिः। एषास्परि चाधस सतां शब्दे सु तद्यथा ॥ प्रव: कल्प: पवी कप्पी पक्षं पिक स्वयं सर्व। भ्रमस्तीर्थं भमो तिस्यं चवराणां लुकः क्रमात्॥ अन्योन्यीपगमे तेषां लुप्येतोत्तर उत्तरः। पल्वलं पक्षलं व्री हिमेती वीही यथा भवेत्॥ त्रतः सर्वेत्र लोपोऽयं लवयोः किन्तु भिद्यते । श्रधीलोपो यथा कलं कवं स्थात् कल्यकाव्ययोः॥ श्रतएव श्वधोलोपः प्रावत्यं महदश्रते। अधीलोपविधा त्वेवं प्रमध्यापि विज्ञासते॥ सर्वेति च न ग्लानिरधोकोप विधेवेलात्। व्याप्ति प्रदर्भनार्थाय सर्व्वेशब्दोऽयमत्र हि॥ तथा च दृश्यते लोके सर्व्वग्रक्ता सरस्वती। इत्यते सति तारादि कार्षांत्र तस्या न वाधते॥

^{*} পাঠান্তর-সর্বত্ত লবরাণাম্ ॥ ৩ ॥

যুক্ত বর্ণের উপরি ও অধঃস্থিত ল, ব, ও রকাবেব প্রায় লোপ হয়।
যথা—প্রব, স্থানে পবো, কল্পস্থানে কপ্নো, পক্সপ্থানে পিকঃ স্বয়ম্ স্থানে সঅং,
ভ্রম স্থানে ভমো, তীর্থ স্থানে তিখং, ইত্যাদি। ল, ব, ও র এই তিন বর্ণের
মধ্যে পরবর্ত্তী কোনওটাব লুপ্তিসম্ভাবনা থাকিলে, পূর্ব্ব বর্ত্তীটা বাঁচিয়া
যাইবে; অর্থাৎ লকার ও বকারেব যুগপৎ লুপ্তি সম্ভাবনা ঘটিলে বকাবেবই
লোপ হইবে, লকাবের হইবে না; সেইরূপ বকাব ও বকাবের যুগপৎ লুপ্তি
সম্ভাবনা ঘটিলে রকারেরই লোপ হইবে বকারের হইবে না। যথা—পল্পল
স্থানে পল্ললং, সর্ব্ব স্থানে সব্বো, ইত্যাদি। আবাব লকাব ও বকাবেব
মধ্যে যেটা নিমে থাকিবে তাহাবই লোপ হইবে। যথা পল্পল স্থানে পল্ললং।
সমস্ত লোপবিধির মধ্যে অধোলোপ বিধিই প্রবল। বর্ত্তমান স্ত্রে সর্ব্বত্র শক্ষ
বাাপ্তি প্রদর্শনের নিমিত্ত গৃহীত হইয়াছে।

द्रे रो वा ॥॥॥

द्रग्रन्दे रेफस्य वा लोपो भवति। दोहो। दोहो। चंदो। चंद्रो। बहो। बद्रो॥ द्रोह। चन्द्र। बद्र॥

> द्र शब्दस्य तु रेफस्य विभाषा स्रोप द्रश्यते। चन्द्रस्तेन भवेचन्द्रो पचे चन्द्रो निगद्यते॥

যুক্তবর্ণ দ্রকারস্থিত রকারেব লোপ বিকল্পে হয়। যথা চক্র স্থানে চন্দো ও চক্রো।

सर्वन्न तुल्ये षु ञः ॥५॥#

सर्व्यत्र तुत्थेषु शब्देषु अकारस्य कोषो अविति। सब्बक्तो। सर्व्यत्र । जानातिर्थेष एवं रूपस्तव अकोषः॥

सर्वेश्व सद्यव्यस्य जकारस्य तुगुच्चते । सर्वेश्वस्तेन सव्यक्तो सादृश्यं श्वतमन्ततः॥

দর্বজ্ঞ, ইঙ্গিতজ্ঞ প্রভৃতি যে সকল শব্দের অস্তে "জ্ঞ" আছে সেই সকল শব্দের জ্ঞ-কাব স্থিত ঞ-বর্ণের লোপ হয়। যথা দর্বজ্ঞ স্থানে দব্বজ্ঞো; ইঙ্গিতজ্ঞ, ইংগিঅজ্ঞো; ইত্যাদি।

समयु समशानयो रादेः ॥६॥

श्मश्र श्मशानयोः शब्दयोरादेवेर्णस्य लोपो भवति । संस् । ससाणं। श्मश्रु। श्रमशान ॥

समञ्ज समग्रानयोरादेखींपो वर्णस्य कथ्यते। समञ्जर्भे स्त्र समग्रानं च मसाणं वाग्विदो विदुः॥ भाक्ष ७ भागान भटकव जानि गकादत्रत त्नाश व्या। मः स्ट्र, ममागः।

मध्याच्चे इस्य ॥०॥

मध्वाक्रगब्दे हकारस्य लोगो भवति । मज्भसो ॥ मध्याक्र इति गब्दे यो हकार इह दृख्यते । लोगः स्थातस्य मध्याक्रो मज्भसो कथ्यते बुधैः ॥

মধ্যাক্ত শব্দে হকারের লোপ হয়। মন্ত্রাগো।

इ ह्वा बा नलमां स्थितिक र्ह्वम् ॥८॥

इ द्वा इत्येतेष्वधः स्थितानां नकार लकार सकाराणां स्थितिकर्द्वमुपरिष्टाञ्चवति । इस्य । पुव्यण्हो । धवरण्हो स्य। कल्हारं। प्रल्हारो। द्वास्य। वम्हणो॥ पूर्विकः। प्रपराकः। कल्लारः। प्राल्लारः। ब्राह्मणः॥

> इस्य द्वस्थापि च ह्वस्य सम्बद्धानामिष् स्थिति:। नसमानां भवेटूर्द्वं सुपरीत्यवगम्यताम्। विक्विंग्ष्डीति कन्नारं कल्हारमभिधीयते॥

হু, হল, ক্ল, এই তিনটা যুক্ত বর্ণে স্থিত ন, ল ও মকাবের উদ্ধৃষ্থিতি হয়। যথা—পূর্বাহ্ন স্থানে পুরবণ্ছো, আহলাদ স্থানে অন্হাদো, ব্রহ্মা স্থানে বম্হা ইত্যাদি।

युत्तस्य ॥६॥

ग्रिकारोऽयम्। ग्रापरिच्छेदसमाप्तेः। यदित जर्ड्डमनु क्रिक्यामी युक्तस्येत्येवं वेदितस्यम्। वच्चति ग्रस्थिनि ग्रही। युक्तग्रहणं इनोऽन्यस्य मा भूत्॥

युक्तस्येत्वधिकारोऽयमा परिच्छेदपूरणात्। यदितोऽनुक्रमाद् वद्यत्यूर्डं युक्तस्य तद्भवेत्॥

এই পরিচ্ছেদেব শেষ পর্য্যন্ত যে সকল বিধি সংকলিত হইবে তাহা যুক্তবর্নে প্রযোজ্য ইহাই বৃঝিতে হইবে।

ष्टस्य ठः ॥१०॥

ष्ट इत्यस्य ठकारो भवति । सही । दिही ॥ यष्टि । दृष्टि ॥ षयुक्तस्य टकारस्य ठकारः स्थात् पदे पदे । यष्टिर्निगदाते सही विष्टरं विदुरं विदुः ॥ ষ্টকাব স্থানে সর্ব্বত্র ঠকার হয়। যথা—যষ্টি স্থানে লট্ঠী।

अस्थिनि ॥११॥ *

श्रास्थि शब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । श्रही ॥ श्रस्थीति यः स्थितः शब्दः तस्य युक्तस्य ठो भवेत् । श्रातदेशेन तेनास्थि मद्भिरद्ठी निगद्यते ॥ श्रह्म भटक युक्तर्व श्रांत्म ठकाव । श्रेष्ठी ।

स्तस्य थः ॥१२॥

स्त गन्दस्य थकारो भवति । उपरिक्षोपावादः । इत्यो । समत्यो । युर्द्र । थबग्रो । कोत्युष्टो ॥ इस्त । समस्त । स्तुति । स्तबक । कोस्तुभ ॥

स-युक्तस्य तकारस्य यत्वमुक्तं परे परे। इस्ती इत्यो मतः स्वस्ति सित्य स्वाद् वस्तु वस्तु च ॥

ন্তকার স্থানে থকাব হয়। যথা হস্ত স্থানে হথো। প্রথম ফ্ত্রে যুক্তবর্ণের উপবিস্থিত সকাব ও ধকাবের লোপ বিহিত হইয়াছে। ১০ম ও ১২শ স্থ্র তাহার অপবাদ বিধি। (পরিশিষ্ট দ্রষ্টবা)।

न स्तस्वे ॥१३॥ स्तस्वयन्दे स्तकारस्य यकारो न भवति । तस्वो ॥

পাঠান্তর—অন্তনি ॥১১॥

स्तम्बगन्दे स्त इत्यस्य यादेगः प्रतिविध्यते । तत्र तूपरिलोपेन स्तम्बं तम्बं विदुर्ब्धाः ॥

স্তম্ম শব্দে স্তকাব স্থানে থকাব হয় না। স্কৃতবাং এথানে প্রথম সূত্র অনুসাবে সকাব লোপ হইবে। তথো।

स्तमो खः ॥१४॥

स्तन्ध गब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खन्धो । स्तन्ध गब्दे स्त इत्यस्य खकारादेग इत्यते । यकारस्थापवादेन स्तन्धं खन्धं प्रचन्तते ॥

স্তম্ভ শব্দেব স্তকাব স্থানে থকাব হয। থম্ভো।

स्थागावहरे ॥१५॥

स्थाणु शब्दे युक्तस्य खकारी भवति । श्रहरे । हराभि-धेये न भवति । खाणु । श्रहर इति किम् १ थाणू । हर ॥ स्थाणु शब्दे तुयुक्तस्य खः स्थाद् वा ये त्वनोष्वरे । स्थाणुः खाणू हरे वाच्ये स्थाणुं थाणुं प्रचन्नते ॥

স্থাণু শব্দের যুক্তবর্ণ স্থানে থ হয়, কিন্ত হর অর্থে হয় না। খাণু। হব অর্থে থাণু।

स्फोटकी च । |१६|| स्फोटकी चयुक्तस्य खनारी भवति । खोडुणी॥ स्कोटके चापि युक्तस्य खकारत्वं विधीयते । पतः स्कोटक इत्येष विदग्धैः खोड्ग्रो मतः ॥ १ काठिक भरक युक्तवर्ग स्वात थकात इत्र । १ थाएँ ।

य-शय्याभिमन्युषु जः ॥१०॥

ये इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोस युक्तस्य जकारो भवति।
कार्जा। सिज्जा। सिहमज्जू॥ कार्य्य। शय्या। सिमन्यु॥
रेफ युक्त यकारस्य जकारादेश इष्यते।
स्या शब्देऽभिमन्यौ च युक्तयोरय तद् यथा॥
यस्य रेफ युजस्तावत् कार्य्यं कर्जा विदुर्वेधाः।
स्या सिज्जाऽभिन्युः स्थादिहमज्जू विधेरतः॥

রেফযুক্ত যকার স্থানে এবং শয়া ও অভিমন্তা শব্দের যুক্তবর্ণ স্থানে জকার হয়। যথা—কার্যা স্থানে কজ্জং, শধ্যা স্থানে সেজ্জা, অভিমন্তা স্থানে অহিমজ্জু, ইত্যাদি।

तूर्व्य धेर्च्य सौन्दर्याश्चर्य पर्य्यन्तेषु रः ॥१८॥

एतेषु ग्रब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं। धोरं। सुम्हेरं। भ्रम्केरं। पेरम्तं॥

रेफयुक्तस्य यस्येह तूर्ये रेफोविधीयते। धेर्ये सीम्हर्ये श्राखर्ये पर्यम्तेऽपि च तद् यथा। तूरं धीरं च सुन्हरं तद्वदच्छेरमेव च। पेरक्तो वेति विश्वेयो स्तूर्यायाः पश्च स्र्रिभः॥ ভূর্যা, ধৈর্যা, সৌন্দর্যা, আশ্চর্যা, ও পর্যান্ত শন্দে র্য-ভাগ স্থানে রকাব হর। তুবং, ধীরং, স্থানেবং, অচ্ছেবং, পেরস্তং।

सूर्ये वा ॥१८॥

मूर्थ्य भन्दे र्यकारस्य रकारी वा भवति। सूरी। मुज्जो॥

> स्रथ्ये प्रब्दे विकल्पेन र्यस्य रेफलसुच्यते। स्रथ्यस्तेन भवेत् स्र्रो पत्ते सुच्जो निगद्यते॥

र्श्या भरक र्यकाव श्वास्त विकल्ल वकाव इस । स्ट्रा । स्ट्रा

चौर्ध्य समेषु रिश्रं ॥२०॥*

चीर्थ्य समेषु शब्दे षु र्यस्य रिश्रं भवति । चोरिश्रं । सोरिश्रं । वीरिश्रं । चौर्थ्य । शौर्थ्य । वीर्थ्य । समग्रहणाद् श्राक्ततिगणोऽयम् ॥

> रिग्रमित्ययमादेश: स्थाचीय्य सहग्रेष्टिष्ठ। चौर्यं चोरिग्रमीकारादुत्तरः सहगः स्मृतः॥

চৌর্য্য, শৌর্য্য, প্রাভৃতি শব্দেষ ব্য স্থানে "রিজ্ঞ" হয়। যথা— চোবিজ্ঞং, সোরিজ্ঞং, বীরিজ্ঞং। আক্কৃতিগণ। কাত্যায়নের মতে ঔকাবেষ প্রবর্ত্তী ব্যভাগ মাত্রেই বর্ত্তমান বিধি প্রযোজ্য।

पर्ध्यस पर्ध्याण सीकुमार्थ्येषु लः ॥२१॥

एषु र्यस्य लकारो भवति । पक्षत्यं । पक्षाणं । सोश्रमक्षं ॥ स्वत्व पर्य्यस्त पर्य्याण सीकुमार्य्येषु कथ्यते । पक्षत्यमपि पक्षाणं सोश्रमक्षं त्रयः क्रमात्॥

পর্যান্ত, পর্যাণ ও সৌকুমার্যা শব্দেব র্যাভাগ স্থানে ল হয়। পল্লখং, পলাণং, সোঅমলং।

तस्य टः ।।२२।।

ते इत्यस्य स्थाने टकारो भवति॥ केवद्दभी गृहस्रो।
गृहर्द ॥ केवर्त्तक । नर्त्तक । नर्त्तको ॥
विद्या रेफयुक्तस्य तकारस्य टकारता।
केवर्तस्तेन केवद्दी नर्त्तकसापि गृहस्रो॥
ज शांति हे इस । यथा—रेकवर्त्त शांति क्वरहो।

पत्तने ॥२३॥

पत्तन शब्दे युक्तस्य टकारो भवति । प्रदणं ॥
पत्तने चापि युक्तस्य तकारस्य टकारता ।
तत उक्तं पत्तनं द्वि प्रदणं वाग्विटो विदुः ॥
भञ्जन भरकत श्रुक्तर्व श्रांत हेकात दश । भ्रुवेशः ।

न धूर्त्तादिषु ॥२४॥

धूर्तं इत्येवमादिषु र्तस्य टकारो न भवति । धुत्तो । कित्तो । वत्तमाणं । वत्ता । ग्रावत्तो । संवत्तग्रो । णिवसभी । वत्तिग्रा । ग्रतो । कत्तरी । मुत्ती ॥ धूर्त्त । कीर्त्ति । वर्त्तमान । वात्तो । ग्रावर्त्त । संवर्त्तक । वर्त्तिका । ग्रार्त्त । कर्त्तरी । मूर्ति ॥

धूर्तीदिषु र्त द्रत्यस्य टादेशः प्रतिषिध्यते । धूर्ती निगद्यते धुत्तो कर्त्तरो चापि कत्तरो ॥ धूर्तीः कीर्त्तिं संवत्तीं मूर्त्तिं वार्त्तिक पूर्त्तयः । वार्त्तानर्त्तं वर्त्तकस्य कर्त्तरीवत्तिंकार्त्तयः ॥ कर्त्तनं कार्त्तिकयस्य इत्ती कर्त्तां च कीर्त्तनम् । मातैण्डो वर्त्तनं चेति धूर्त्तीदः स्थादयंगणः ॥

ধ্র্তাদি শব্দে ত স্থানে ট হয় না। যথা—ধুত্তো। ধ্র্তাদিগণ—ধ্র্ত্ত, কার্ত্তি, সংবর্ত্ত, মৃর্ত্তি, বার্ত্তিক, পূর্ত্তি, বার্ত্তা, আর্ত্তি, বর্ত্তক, কর্ত্তরী, বর্ত্তিকা, আর্ত্তি, আর্ত্ত, কর্ত্তন, কার্তিকেয়, হর্ত্তা, কর্ত্তা, কার্ত্তন, মার্ত্তত্ত, বর্ত্তন, আবর্ত্ত, নিবর্ত্তক।

गर्ते डः ॥२५॥

गर्स शब्दे त्तं ख डकारी भवति । गड्डो ॥
गर्स शब्दे तं इत्यस्य पूर्वेस् वापवादतः ।
विधीयते डकारत्वं गर्ते गड्डं विदुर्बेधाः ॥
शर्ड भट्न र्ड श्वाटन ए रहा । शट्छा । २२म शट्यत अश्वाम ।

गर्देभ संमद्दे वितर्दि बिच्छर्दि षु देख ॥२६॥*

एतेषु र्दस्य डकारो भवति । गड्डहो । संमङ्डो । विश्वड्डो । विश्वड्डो ॥

गहेंभे च संमहें च वितहीं च खकारता।
विक्रहेंऽपि सरेफस्य दकारस्य विधोयते॥
गड्डहो चैव संमड्डो विषड्डो च तथा पुनः।
विक्रड्डो चेति विज्ञेयास्वारो गईभादयः॥

গৰ্দভ, সংমৰ্দ, বিতৰ্দি, ও বিচ্ছদি শব্দে দ স্থানে ড হয়। যথা—গডডহো, সংমড্ডো, বিজ্ঞী, বিছ্ডী।

त्यध्यदानां च क जाः ॥ २०॥

त्या थ्या द्वा दत्येतेषां चक्र ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति। त्यस्य। णिचं। पच्चक्रं। थ्यस्य। रच्छा। मिच्छा। पच्छं। यास्य। विज्ञा। वेजां। नित्य। प्रत्यचा। रथ्या। मिथ्या। पथ्य। विद्या। वेद्य।

त्यथ्यदानां तुयुक्तानां च क जा विहिताः क्रामात्। सत्यं सम्रं मतं रथ्या रच्छा विद्यम्ब विज्ञ्ला॥

ত্য, থ্য ও ছ স্থানে বথাক্রমে চ, ছ, ও জ হয়। যথা—নিত্য স্থানে পিচেং, মিথ্যা স্থানে মিচ্ছা, বিন্তা স্থানে বিজ্ঞা, ইত্যাদি।

^{*} शाठाखन-नर्पछमःवर्पाव डिप्पिविष्टर्पम् ॥२७॥

ध्यद्योर्भः ॥ २८ ॥ *

ध्य द्वा इत्येतयोः स्थाने भकारो भवति । ध्यकारस्य । मज्भां । धज्भाषो । ह्यस्य । वज्भको । गुज्भको ॥ मध्य । धध्याय । वाद्यक । गुद्धक ॥

> ध्यश्चयोक्ष्यते भावं सामान्येन परे परे। मध्यमो मज्भामो तदत् सन्धं सज्भं निगद्यते॥

ধ্যকার ও হুকার স্থানে ঝকাব হয়। যথা—মধ্য স্থানে মজ্ঝো, সহ স্থানে সম্মো, ইত্যাদি।

ष्का स्का चां खः॥ २८॥ *

ष्क स्क चाणां खकारो भवति। ष्कस्य। सुक्खं। पोक्खरो। स्कस्य। खन्दो। खन्यो। चस्य। खदो! जक्खो॥ सुष्का। पुष्कर। स्कन्द। स्कन्ध। चतायच॥ ष्क स्कचाणां हि युक्तानां स्वकारादेश उच्चते। भास्करो भक्खरो निष्कं णिक्खं रच्चति रक्खदः॥

ক্ষ, স্থ ক স্থানে থ হয়। যথা — মুক্ষ স্থানে মৃক্থং, স্কল স্থানে থলো, যক্ষ স্থানে জক্থো; ইত্যাদি।

अच्छादिषु छ: ||३०|। अच्छादिष जनारस्य इकारो भवति ॥ अच्छी। लच्छी।

[#] शशिखन- शक्राता र्यः ॥ २৮ ॥ क क कोनाः थः ॥ २० ॥

कुस्पो। क्षोरं। कुद्दो। उच्छित्तो। सिरच्छं। उच्छू। उच्छा। क्षारं। रिच्छो। सिच्छित्रा। कुत्रं। कुत्रं। कित्तं। वच्छो। दच्छो। कुच्छो॥ प्रचि। कक्षो। चुस्प। चौर। चुस्प। उत्चिप्त। सहच। इच्च। उच्चन्। चार। ऋचा। सिका। चृत्त। चुर। चेष्व। वच्चस्। दच्च। कुच्चि॥ इस्थेवसादयः॥

श्रक्षादिषु पदेषु स्थात् श्रस्य छत्वं यथा किस ।
श्रित वक्तव्यमच्छीति चेत्रं छेत्तं श्रमा छमा ॥
श्रीत चेत्राचर चौर चिप्तेत्र चुत् चमा च्राः ।
त्रस्य चार सहचाय लच्छी: कुच्चिय मित्रका ॥
पद्यः चुसी सृगाची च स्थादक्षादिरयं गर्यः ।
चमा शब्द स्तितिचायां सम्बद्धादिषु वक्ति ॥

অক্ষ্যাদি শব্দে ক্ষকার স্থানে ছকার হয়। যথা—অচ্ছী। অক্ষ্যাদিগণ—
অক্ষি, ক্ষেত্র, অক্ষব, ক্ষীব, ক্ষিপ্ত, ইক্ষু, ক্ষুর, ক্ষ্ৎ, ক্ষমা, ঋক্ষ, ক্ষাব,
সদৃক্ষ, লক্ষ্মী, কুন্দি, মন্দিকা, পক্ষ, কুন্ন, যুগাক্ষী, উক্ষন্, উৎক্ষিপ্ত, দক্ষ,
ইত্যাদি। আক্ষতিগণ।

च्या वच चणेषु वा ॥३१॥

एतेषु चकारस्य इकारो भवति वा॥ इसा। खुमा। विष्टो। क्को। इपं। खुपा। इप्त ग्रन्दे ऋषारस्य प्रकारे स्वते (वुष्टो—सृष्ट्यकाटिके), चण शब्दे च उत्सवाभि-षायिन इत्विम्यते॥ स्मा द्वस स्वय ग्रब्दे षु विभाषा इत्वस्थिते। स्मा इत्सा वा खमा वा स्माद् वस्को कत्वो इत्यो खणी॥ सम्भ क्लेन न इत्वं इत्ते भूयः स्वयिऽपि च। वास्ये कालांग्रके नैव विभाषा तु व्यवस्थ्या॥

শ্বা, বৃক্ষ ও ক্ষণ শব্দে ক্ষকার স্থানে বিকল্পে ছকাব হয়। যথা—শ্বা স্থানে ছমা, থমা; বৃক্ষ স্থানে বচ্ছো, রুক্থো; ক্ষণ স্থানে ছণং, থণং। বৃক্ষ শব্দেব ঋকাব স্থানে যথন অকার হয় এবং ক্ষণ শব্দ যথন উৎসবার্থ বোধক হয়, তথনই ক্ষকার স্থানে ছকাব হয়, অন্তথা হয় না। স্কৃতবাং এই তুই স্থলে বিভাষা ব্যবস্থিত।

षा पच्म विसायेषु म्इः ॥३२॥%

भ इत्येतस्य पद्धा विस्नाय शब्दयोस युक्तस्य "मृह"-कारो भवति॥ भस्य। गिम्हो। उम्हा। पम्हो। विमृहको। ग्रीस। उमा। पद्धान्। विस्नाय॥

ष इत्यस्य च युक्तस्य पद्मविस्मययोरिष । संयुक्तो हो भवेत्तेन गिम्हो पम्हो च विम्हन्नो ॥

শ্বকার স্থানে এবং পক্ষন্ ও বিশ্বয় শব্দের যুক্তবর্ণ স্থানে ম্ছ-কার হয়। গিম্ছো, পম্ছো, বিম্ছও॥

ह्म-स्न-स्या-स्या-स्रां ग्र्हः ||३३॥ ह्यादीनां गृह इत्ययमादेशो भवति। ह्यस्य। वग्ही।

পাঠান্তর——গ্রীম পক্ষ বিশ্বয়ের মৃহ: ॥৩২॥

त्रण्ह। स्रस्थ। ण्डागं। पण्डुटं। शास्थ। विण्इ। कण्डी। च्यास्थ। मण्डं। तिण्डं। ग्रस्थ। पण्डो। सिण्डो॥ विश्व। जह्ना सान। प्रस्ता विश्वा। क्षणा। श्रच्या। तीच्या। प्रश्न। शिश्व॥

श्वस्त श्णानां च्या दत्यस्य श्राद्यस्य विधीयते।

मणकार इकारत्वं पश्चानामिस्र तद् यथा॥

निश्चवः स्वपनं विश्वारभोच्यां शिश्रा दत्यपि।

शिर्यास्वी गास्वयां वेगास्त्र श्रीस्यासं सियासमिवस॥

হৃ, স্ন, ষ্ণ, ক্ষন, ও শ্ল এই পাঁচটা যুক্তবর্ণ স্থানে গৃহ আদেশ হয়। যথা — বহি স্থানে বণ্হী; স্নান, গ্হাণং; কৃষ্ণ, কণ্হো; তীক্ষা, তিণ্হং; প্রশ্ন, পণ্হো; ইত্যাদি।

चित्ते स्थः ॥३४॥

चिह्न मञ्दे युक्तस्य न्य रत्ययमारेगो भवति । चिन्धं ॥ चिह्न मञ्दे तु युक्तस्य न्य रत्यारेग उच्यते । प्रायोजोपादिश्वारेश चिह्न मिन्धं प्रचचते ॥

চিহ্ন শব্দের যুক্ত বর্ণ স্থানে রূ আদেশ হয়। চিন্ধং। (১।১২ স্ত্র দ্বষ্টবা।)

ष्पस्य फः ॥३५॥

व्यकारस्य फकारादेशो अवति । पुप्फं। सप्फं। गिष्फाची । पुच्य । शव्य । निच्याय ॥ ष्प इत्यस्य फकार: स्थात् सामान्धेन परे परे।
पुष्पितं पुर्णफ्यं विद्यात् गौष्पतिं चापि गिप्फइं॥
भाकात श्रान ककात इत्र। यथा—शूल श्रान शूल्कः।

स्पसा सर्व्यं च स्थितसा ॥३६॥ *

स्प इत्येतस्य मर्ळित्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति। फंसो। फन्दगं॥ स्पर्ध। स्मन्दन॥

> स-युक्तस्य पकारस्य फकारत्वं विधीयते । स्पर्धं स्पष्टी फंसी फड़ी श्रास्पदं विदुरप्फश्रं॥ ष्य स्पीः फ इति वक्तव्ये तन्त्रेणैवात्र शासने । कातो योगविभागोऽयं योगभेदेन युक्तयोः ॥

পদের আদি, মধ্য ও অন্ত সর্কাত্র স্থিত স্প স্থানে ফ হয়। ধথা— স্পর্শ স্থানে ফংসো।

सि च ||३०||

स्प्रस्य कचित् सि इत्ययमादेशो भवति । पाडिसिडी। प्रतिस्पर्दिन्।

স্পকার স্থানে কচিং সি হয়। যথা—প্রতিম্পদ্ধী স্থানে পাড়িসিদ্ধী।

^{*} পাঠান্তর-স্পক্ত চ ৷ ৩৬ ৷

वाष्पेऽश्रुगि इ: ।।३८।।

बाष्प्राब्दे ष्य इत्येतस्य इकारी भवति प्रश्रुणि वाचे। वाहो। प्रश्रुणि किम् ? वप्फो। वाष्प। उपन्॥ वाष्पे युक्तस्य इत्वं स्याद्गस्यमानेऽश्रुणि स्फुटम्। वाष्पो वाहो तथावप्फो वाष्यस्योपार्थता यदि॥

অশ্রু অর্থে বাষ্প্র শব্দেব যুক্তবর্ণ স্থানে হকার হয়, উল্লা অর্থে ৩৫শ সূত্র অনুসাবে ফকার হয়। বাহো, বপ্ফো।

कार्षापगे ॥३८॥*

कार्षापणप्रव्हे युक्तस्य इकारो भवति । काहावणो । कार्षापण पदे चापि युक्तस्यात्र विधीयते । इतं कार्षापणं तेन काहावणमुदाह्वतम् ॥ कार्षाश्राणं मस्क युक्तवर्ग श्रास्त हकात्र हम् । काहावस्या ।

श्च त्स पां कः ॥४०॥÷ एतेषां ककारो भवति। सस्य। पिक्कमं। श्रक्करं।

^{*} পাঠান্তর-কার্যাপণে ॥ ৩৯ ॥

[†] ৩।১•, ৩।২২, ৩।২৯, ৩,৩৫, ৩।৩৬, ও ৩।৪০ সূত্র স্থানে নিম্কলিখিত একটী স্ত্র প্রধায়ন করা যাইতে পারে।

যথা— "'উন্নবৰ্ণ সম্পৃত ক্ষরপ্রাণ বর্ণের মহাপ্রাণত। হয় ও উন্নবর্ণের লোপ হয় এবং "ংস" ও "পদ" ভানে ছ হয়।"

त्मस्य। वच्छो। वच्छरो। पास्य। लिच्छा। जुगुच्छा॥ पश्चिम। प्राथ्यथ्य। वत्स। वत्सर। लिपा। जुगुपा॥

सत्स पानां चयाणां च क्रकारादेश इत्यते। पस्रात् कृत्साऽपारास्रेति पच्छा कुच्छाऽच्छूरा क्रमात्॥

শ্চ, ৎস, ও প্স স্থানে ছ হয়। যথা—পশ্চাৎ স্থানে পচ্ছা; কুংসা, কুচ্ছা; লিপ্সা, লিচ্ছা; ইত্যাদি।

व्यक्ति ञ्कः ॥४१॥*

हिश्विक ग्रन्दे युक्तस्य न्क्टकारादेशोभवति । विञ्कुषो ॥ चकार सिहतं क्वसुक्तं युक्तस्य हिश्विके । ततो हिश्विकमिच्छिन्ति विच्छ्यं ग्रन्दकोविदाः ॥ इन्हिक भरक गूकुवर्ग शान ॥ (छू) हह । विक्षु ७ । विष्कु ७ ।

नोत्सुकोत्सवयोः ॥४२॥

एतयोः त्म इत्यस्य ककारो न भवति । खत्म पां क इति
पाप्ते प्रतिविध्यते । उस्मुची । जसुची ॥ उस्मची, जसची ॥
न त्मस्य भवति कल सृत्युकीत्मवयोः ।
उत्युक खोत्सवस स्यादुस्मुची पुनक्साची ॥

^{*} পঠिखन-वृन्धिकक्ट्रः॥ ४३ ॥

উৎস্থক ও উৎসব শব্দেব ৎস স্থানে ছ হয় না। উস্স্থও, উস্থও; উস্সবো, উসও।

न्मो मः ॥४३॥

स्मकारस्य सकारो भवति। श्रधोलोपे प्राप्ते पतिषेध-विधि:। जस्मो। वसाद्यो॥ जन्म। सन्माय॥

मकारः केवलोऽत्र स्थान्मकारस्य नकारिणः। यन्मयो जमात्रो वाच्यो मन्मयो वसाहो तथा॥

ন্মকার স্থানে মকার হয়। ২য় স্থ্র অন্তুসারে অধাে মকারের লােপ হওয়া উচিত; কিন্তু এই অপবাদবিধি তাহাব প্রতিষেধ করিতেছে। ধথা— জন্ম স্থানে জম্মাে, ইত্যাদি।

स ज पञ्चाशत् पञ्चदशेषु गः ॥४४॥

क प्र रखेतयोः पश्चायत् पश्चदययोश्च युक्तस्य णकारो भवति । क्रस्य । पञ्जुसो । प्रस्य । जसो । विसाणं । पश्चासा । पश्चरहो ॥ प्रद्यक । यञ्च । विज्ञान । पश्चायत् । पश्चदया ॥

च ज्ञयोविष्ठितं गत्वं स्त्येऽस्मिन् खल् युक्तयोः।
पञ्चाधत् पञ्चदश्योरिष युक्तस्य तद्यया॥
निकां ज्ञानं च पञ्चाधदय पञ्चदश्चे त्वभौ।
गिकां गागं च पन्धासा तथा पन्धरहो क्रमात्॥

ম ও জ্ঞ স্থানে এবং পঞ্চাশৎ ও পঞ্চদশ শব্দের যুক্তবর্ণ স্থানে ৭ হয়। যথা নিম, ণিরং; যজ্ঞ, জরো; পঞ্চদশ, পরবহো; পঞ্চাশৎ, পরাসা।

तालवन्ते गटः ॥४५॥

तालहन्ते युक्तस्य पटो भवति। तालवेष्टश्रं॥
तालहन्ते न्त इत्यस्य पट इत्यादेश उच्यते।
तेनेइ तालहन्तं तु तालवेष्टं प्रचत्तते॥
ठानवृष्ठ भएन यूक्तवर्ष शांत के इस्। जानविष्टः।

भिन्दिपाले ग्डः ॥४६॥

भिन्दिपान प्रब्दे युक्तस्य गड इत्ययमादेशो भवति॥ भिग्डियानो॥

भिन्दिपाल परे चापि ग्हो युक्तस्य विधीयते । भिन्दिपालं विदुक्तस्माद् भिग्डिवालं विचच्चणाः॥ जिन्निशान भरम युक्तवर् स्रांत ७ इत्र । जिखिवाला ।

विद्वले भही वा ॥४०॥*

विश्वस शब्दे युक्तस्य भकार इकारो वा भवतिः। वेव्भसो। वीइसी॥

পাঠান্তর—বিহ্বলে ভো বা ॥৪৭॥

भत्वं विश्वल शब्दे ऽस्मिन् विजल्पेन विधीयते। विश्वलं तेन वेव्भलं पचे वोइलमुखते॥

বিহ্বল শব্দেব যুক্তবর্ণ স্থানে বিকল্পে ভকাব ও হকাব হয়। বেব্ৰুলো, বীহলো।

षात्मनि पः ॥४८॥

शासानि युक्तस्य पकारो भवति । श्रापा ॥ श्रासान् श्रस्टे तु युक्तस्य पत्वसुक्तं विकल्पतः । श्रापा पची भवेदसा तक्षाधीलीपलचाणात् ॥ श्राया मन्त्र युक्तर्व श्रान विकल्ल १ रहा । अक्षां, अला ।

कास्य ॥४६॥

क्स इस्येतस्य पकारी भवति। क्ष्यं। क्ष्यिगी॥ योग-विभागो नित्यार्थः। क्क्स। क्किस्पी॥

क-युक्तस्य मकारस्य पत्वं स्थादिकक्षतः। क्कां क्ष्यं विजानीयादुक्तिणी चापि क्ष्यिणी॥

র স্থানে নিতা প হয়। যথা—ক্রিয়ণী স্থানে ক্রপ্পেণী।

दिलविधि:।

शिषादेशयोर्हित्वमनादी ॥५०॥

युक्तस्य यो श्रेषादेशभूतो तथोग्नादी वर्त्तमानयो हिंत्वं भवति॥ श्रेषस्य तावत्। भुत्तं। सग्गो। श्रादेशस्य। लही। दिही। इत्यो। श्रनादाविति किम्? खिलश्रं। खश्यो। श्रवश्यो॥ भुक्ता। मार्गः। यष्टि। दृष्टि। इस्ता। स्वलित। स्तश्यः। स्तवका॥

> उपयादिषु लोपेषु शेषो य्तास्य यो भवेत्। भादेशस्य तयोर्डित्वमनादौ वर्त्तिनोः समृतम् ॥ शेषस्य दित्वमग्निः स्थादगौ शाम्यति समाद् । भादेगस्य पनः पुष्पं पृष्पं स्थादस्त वस्य च ॥

অনাদিভূত শেষ ও আদেশের দিয় হয়। লোপেব পব যুক্ত বর্ণের যাহা অবশিষ্ট থাকে তাহাকে শেষ বলে। উদাহবণ—অগ্নি শক্দের যুক্ত বর্ণের অধো-নকাবেব লোপেব পব গ অবশিষ্ট থাকে; এই শেষভূত গকারেব দিয় হইলে অগ্গি শক্দ পাওয়া যায়। সেইরূপ পুষ্প শক্দের যুক্ত বর্ণেব স্থানে আদেশভূত ফকাবের দিয় হইলে পুপ্ফ শক্দ পাওয়া যায়। আদিস্থিত শেষ বা আদেশের দিয় হয় না। যথা—স্থালিত, থলিঅং; স্তম্ভ, থক্ষো॥

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥५१॥*

युत्तस्य यी प्रवादेशी अनादिभूती तयोर्डिलेऽपि विश्वित

^{*} পাঠান্তর-বর্গেব্ যুক্তঃ পূর্বাম্ ॥ ৫ ১॥

यथ जहीं न यो वर्गेषु वर्णी हितोयसतुर्थीवा विश्वित स्तस्य पूर्वः प्रथमसत्तौयोवा भवति॥ वर्गेषु युग्मस्य हितोयस्य प्रथमसतुर्थस्य खतीयोहित्वेन विभायतं। अगुग्मयोः प्रथम ढतोय पश्चमक्वयोः श्रेषादेशयोह्त तावव भवतः। श्रेषस्य। वक्ताणं। सग्घो। मुख्या। णिज्मरो। लुह्यो। णिव्मरो। प्रादेशस्य। दिहो। लह्यो। वच्छो। विएपारिमा। निष्टारो। जक्वा। लच्छो। प्रद्वो। पुष्पं॥ व्याख्यान। प्रध्य। सूर्च्छो। निर्मर। लुद्ध। निर्मर। स्वारा। यञ्च। सन्द्वी। प्रस्थ। यञ्च। सन्द्वी। प्रस्थ। यञ्च। सन्द्वी। प्रस्थ। युष्पः॥

मत दिले कते काटी वर्गे स्था चे खाग सरम ।
गुज स्तस्य तु पूर्व्वे स्थात् नैरम्तर्थण यद्भवेत् ॥
ह्यापिक मिन्न दिलं तत् पूर्व्वोत्तर संगती ।
प्रथमं च तियं च पूर्वे स्थातां गृजोः क्रमात ॥
पूर्व्वापेका तु पूर्वेस्य पूर्व्व एवागृजो भवेत ।
स्तियेष्य भवेत् पूर्वमादिवणं यृजः पृतः ।
चतुर्धस्य स्तियं स्थाद हिल्वे भवित तत्यथा ॥
मुख्यं मुक्वमिति हिल्वे कः पूर्व्वः खस्य वे यृजः ।
प्रथा पक्कमिति हिल्वे चः पूर्व्वः खस्य वे यृजः ।
प्रथा पक्कमिति हिल्वे चः पूर्व्वः स्व ये युजः ।
प्रथा पक्कमिति हिल्वे चः पूर्व्वः स्व ये युजः ।
मध्यं मज्यं भस्य जः प्रागादेशे हिल्वमी दृशम् ॥

বিস্থপ্রাপ্ত বর্গীয় যুগ্ম বর্ণের পূর্ব্বভাগ স্থানে পূর্ব্ব বর্ণ হয়, অর্থাৎ বিস্ক-

প্রাপ্ত থ, ঘ, ছ, ঝ, ঠ, ঢ, থ, ধ, ফ ও ভকারের পূর্বভাগ স্থানে যথাক্রমে ক, গ, চ, জ, ট, ড, ত দ, প, ও ব হয়। যথা—অর্ঘ্য শব্দের রেফ ও ফকারের লোপের পর শেষ ভূত ঘকারের পূর্বস্থান্থসারে দ্বিত্বপ্রাপ্তি হয়; এই দ্বিত্বপ্রাপ্ত ঘকারের পূর্বভাগ স্থানে গকার হইবে; অর্থাৎ অর্ঘ্য স্থানে "অগ্ঘ" হইবে। যুগাবর্ণ স্থানেই বর্ত্তমান বিধি প্রযোজ্য; অযুগ্ম গকারের দ্বিত্ব প্রাপ্তি হইলে তাহার পূর্বভাগ স্থানে পূর্ববর্ণ থকার হইবেনা।

नीड़ादिषु ॥५२॥#

नोड़ इत्येवमादिषु पनादी वत्तेमानस्य च हिलं भवति॥ पिडडं! एकोड़ा पोड़ेत्यादिना एलम्। सोत्तं। पेमां। वाहित्तं। उच्चापी। असपी। जाव्यणं। नोड़। स्रोतः। प्रेमन्। व्याष्ट्रतः। ऋजु। जनकः। योवनः॥

नोड़ादिषु भविहित्वमनादी वर्त्तनः पुनः।
नोड़मत्र भवेत् पोडडं यीवनञ्चापि जोव्यपं॥
नोड़ च व्याह्यतं प्रेम स्रोतो जानु च यीवनम्।
नोड़ादिः स्याद्गणः मोऽयमनादी वर्त्तिनो हिता॥
नेरस्तर्यं विनङ्गाङ किमशं हित्वशामने।
मध्ये वर्ग युजः पूर्व हित स्वास्तरं कतम्॥
स्भोष्ट हित्वशास्त्रस्य सम्यपादे तदर्यता॥

পাঠाछत-नीमानिष् ॥ ०२।

यृक्तस्येत्यधिकारिऽस्मिकीड़ादिः पठाते यतः । इह गुक्तस्य च दित्वं तत्पमङ्गेन युच्यते ॥

নীড়াদি শব্দে অনাদিবর্ত্তী বর্ণেব দ্বিত্ব হয়। যথা— ণেডংং। নীড়াদি-গণ—নীড়, ব্যাহ্বত, প্রেমন্, স্রোতঃ, জান্তু, যৌবন, ঋজু, জনক, ইত্যাদি।

পূর্বক্তে দ্বিদ্ব-প্রাপ্ত বর্ণেব হরূপ বিবৃত ইইয়াছে। তংপূর্ববন্তী (৫০ স্থ , স্ত্রস্থিত "দ্বিদ্মনাদৌ" অন্তর্বত্তি মণ্ডূকপ্লুতি ভাষে বর্ত্তমান স্ত্রে আদিয়াছে।

यास तासयोर्बः ॥५३॥ *

श्रास्ततास्त्रयोर्दिलेन बकारी भवति ॥ श्रम्बं । तस्बं ॥ मय्काः स्थादकारस्तु य्क्रयोरास्त्र तास्त्रयोः । श्रास्त्रमस्वं विद्रस्तास्त्रं तस्बिमक्किन्ति स्रयः ॥ वाय ७ वायमस्त्र युक्तर्व द्वान य रहा । व्यरः, व्यरः ॥

न रहो: ॥५४॥

रिफ इकारयो हिलां न भवित ॥ धीरं। तूरं। जीहा। बाह्यो ॥ धेर्य्य । तूर्य्य । जिह्या । बाष्य ॥ न ग्रेषा देशयोर्डिल सुक्तांतु रहयोर्भवेत्। धैर्य्यं धीरं मतं बाष्यो बाह्यो वाह्यो विचन्नणैः ॥

⁺ शांश्वत-काञ्चलायः । १७ ॥

রকার ও হকারের বিশ্ব হয় না। যথা - ধৈর্য্যং স্থানে ধীরং; বাষ্প, বাহো; ইত্যাদি।

याङो न्नस्य ॥५५॥

चाङ उत्तरस्य च इत्येतस्यादेशस्य दिलं न भवति । चाणा। चाणत्तो ॥ चाचा। चाचित्र ॥ चाङ दति किम् १ मण्णा। संचा॥

> च्च स्थारेशस्य न दिलमाङ उत्तरवर्त्तनः । युक्तस्य स्थात्तदाचितराणतो परिकोत्तिता ॥

মাঙ্, এই উপদর্গের পরবর্ত্তী জ্ঞকাবের স্থানে বিহিত আদেশের দ্বিস্থ হয় না। যথা—আজ্ঞা, আগা। আঙ্ ভিন্ন অন্ত উপদর্গেব পরবর্ত্তী হইলে দ্বিস্থ হয়। যথা—প্রজ্ঞা, পয়া।

न विन्दुपरे ॥५६॥

श्रनुस्तार परे दित्वं न भवित्। मंकान्तो। संभा। मंकान्ता। सन्ध्या॥

অন্ত্র্সাবের পববর্ত্তী শেষ ও আদেশেব দ্বিত্ব হয় না। যথা—সন্ধ্যা, সংঝা; ইত্যাদি।

समासे वा ॥५०॥

ममासे श्रेषादेशयोवी हिलां भवति॥ णह्मामो। णह् गामो॥ कुदुमप्पचरो। कुतुमपचरो॥ देवसुई। देवसुई॥ षाणालक्वस्थो। प्राणालखन्धोः नदोषामः कुसुमपकरः देवस्तुति। प्रालानस्तस्य॥

समासे स्वाहिक स्पेन हित्वं तत्पुरुषादिके। गिरियामी गिरिगामी गिरिगामी मतोऽयवा॥

সমাসে উত্তরপদের আতক্ষব যুক্তবর্গ হইলে, সেই যুক্তবর্ণের শেষ বা আদেশের দ্বিত্ব বিকল্পে হয়। যথা—গিরিগ্রাম স্থানে গিরিগ্গামো, এবং গিরিগামো।

सेवादिषु च ॥५८॥

सेवादिषु च भनादी स्थितस्य वा दिलं भवति ॥ मेळा।
सेवा ॥ एकः । एभः ॥ णक्वो । णक्षो ॥ देळः । दहवं ॥
भिन्छं । प्रसिवं ॥ तेकोकः । तेकोश्रं ॥ निहिनो ।
णिहितो ॥ तुण्हिको । तुण्हिश्रो ॥ किण्म्यारो ! किण्म्यारो ॥ दिग्छं । दीहं ॥ रसो । राई ॥ दुक्वितो ।
दूहिभो ॥ भ्रम्मो । आपो ॥ इस्सरो । ईसरो ॥ विम्मामो ।
वीमामो ॥ णिम्मासो । णीमामो ॥ रस्मो । रामी ॥ मिन्नो ।
मिन्रो ॥ पुम्मे । पुमो ॥ सेवा । एक । नखा ।
दैव । भिन्ना । द्रंखित । द्रंखर । विष्वाम । निष्वाम ।
देशि । राति । दुःखित । ईष्वर । विष्वाम । निष्वाम ।
रिक्स । सिन्ना । पुष्य ॥ अभयत्व विभाषेयं सेवादीनामप्राप्ते हीर्घादीना प्राप्ते ॥

सेवादिष्वेषु शब्दे षु विभाषा हित्वसुष्यते।
सेवा सेव्या तथा सेशा मखो णक्वो णहो तथा ॥
सेवा दोर्चेक तूष्णोक त्रेकोक्य निहितेख्वराः।
नखं पुष्ठं तथेवेव कणिकारस रात्रयः॥
मन्ये विद्धाम निद्धाम वराका रिप्सपुष्यकौ।
विद्ध विश्वस्य निस्मन्दाः सेवादिः स्थादयं गणः॥
गृक्तस्ये यिधकारेऽस्मिन् सेवादिष्यित शासनम्।
प्रमृक्ताच्यरसंवाधास युक्तमिति शंक्यते॥
रात्रि दोर्घाद्यः शब्दा युक्तास्यरममन्विताः।
सेवादिष्यपि सन्त्येव तेना दोषोऽच शामने॥
इव शब्दे भवेदित्वमिकोपात्परतो यतः।
प्रनादाविति निर्देशो न विद्ध्येत शामनात्॥

সেবাদি শব্দে অনাদি স্থিত অক্ষরবিশেষের বিকল্পে দ্বির হয়। যথা—
সেবা স্থানে সেবা, সেবা, সেঝা; ঈশ্বর স্থানে ইন্সবো, ঈসবো; ইত্যাদি।
এখানে যুক্তবর্ণ বিধির অধিকারে অযুক্ত বর্ণেরও দ্বিম্ব ইইতেছে; অবশ্য,
বর্ত্তমান বিধি যুক্তবর্ণেরই বিধি; তবে যে সকল শব্দে যুক্তবর্ণ নাই সে
সকল শব্দে অযুক্তবর্ণেরই দ্বিম্ব হইবে। সেবাদি শব্দে বর্ণদ্বৈতের কারণ না
থাকায়, এবং দীর্ঘাদি শব্দে বর্ণ দ্বৈতের কারণ বর্ত্তমান থাকায়, বিধিটী
উভয় স্থানেই বিকল্প বিধি। সেবাদিগণ—সেবা, দীর্ঘ, এক, তুষ্ণীক,
তৈলোক্য, নিহিত, ঈশ্বর, নথ, পুষ্ম, ইব, কর্ণিকার, এব, রাত্রি, বিশ্বাস,
নিশ্বাস, বরাক, রিম্ম, পুষ্ম, বিশ্ব, বিস্রম্ভ, নিম্পন্দ, অশিব, দৈব, তৃঃথিত,
অশ্বা, দিত্র।

विप्रकर्ष: ॥५६॥ *

षधिकारोऽयम्। षापरिच्छेदसमाप्तर्रिक्तस्य विप्रकर्षो भवति॥

> धारभ्यतेऽधिकारोऽयमापरिच्छेदपूरणात्। विकर्ष इति युक्तस्य प्रथकारः स उच्चते॥

বিপ্রকর্ষবিধি। পরিচ্ছেদের শেষ পর্যান্ত যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষবিধি চলিবে। বিপ্রকর্ষ বা বিকর্ষ শব্দের অর্থ পৃথক্করণ; ইংরাজী ভাষাতত্ত্ব ইহাকে স্বরভক্তি (Swarabhakti, or Vowel-augmentation) বলে।

किष्ट श्लिष्ट रत क्रिया शार्क्केषु तत्स्वरवत् पूर्व्वस्य ॥६०॥ †

क्किष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति। विष्रक्षष्टस्य च यः पूर्व्वी वर्षो निर्धेस्तस्य तत्स्वरता भवति। तेनैव पूर्व्वेण स्वरेण पूर्व्वी वर्षोः साधी भवति इत्यर्थः। किस्तिष्ठं। सिसिष्ठं। रच्चणं। किरिग्रा। सारंगो॥

> क्तिष्ट सिष्ट कियारत शार्हेषु स्थात् पृथक् क्रिया। विक्रष्टयोख पूर्व्वस्य स्वरो गुक्तस्य यो भवेत्॥

^{*} शांडाञ्चन-विकर्षः । स्त्रा

[🕇] भागास्त्र — क्रिष्ठे क्रिष्ठे क्रियाद्र मार्क्स प्र ७० यदः भूक्ष स ७० ।

केवलस्य इतः स्थानं न शक्यं मध्यते यतः । यः पूर्वः स्थात्स्वरोऽभोष्टस्तम् तस्येति तत्स्वरः ॥ किलिष्ठं च मिलिष्ठं च विकर्षः कलयोः शलोः । किरिशा करयोर्च रदणं तनयोरिष्ठ ॥ शाक्षं सारंगद्रत्येष विकर्षः किन्तु तत्र हि । गकारो विन्दुमानिकः स रेफेण विक्षण्यते ॥

ক্লিষ্ট, ক্লিষ্ট, রত্ন, ক্রিয়া ও শার্ক্স, এই কয়টী শব্দে যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষ হয়, এবং যুক্তবর্ণে যে স্বব ছিল বিপ্রক্লন্ত বর্ণছয়ের পূর্ব্ব বর্ণে সেই স্বরেব আগম হয়। কিলিট্ঠং, সিলিট্ঠং, বঅণং, রদণং, কিরিআ, দাবংগো।

क्राचा ||६१||

क्षणाग्रब्दे युक्तस्य वा विप्रकार्षी भवति । पूर्श्वस्य च तत्-स्वरताः व्यवस्थित विभाषेयम् । तेन वर्णो नित्यं विप्रकार्षः । विष्णो तुन भवत्येव । कमणो । कण्हो ॥

क्षणाग्रच्दे विकर्षो वा यदि स्थात् पूर्व्ववद् भवेत्। तत्स्वरः कथ्यते क्षणाः कण्डो वा कसणो इति॥

বর্ণ ব্ঝাইলে কৃষ্ণশন্দের যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষ ও পূর্ব্ব ভাগের তৎস্বরতা হয়; কিন্তু বিষ্ণু অর্থে হয় না। কদণো। কণ্ছো।

असंज्ञायां वा ।।६१।। क

ससंद्वायां विकर्षस्य विभाषेत्यं व्यवस्थिता। सन्द्येषु नाच्यते तस्य यत् कण्हो क्रमणं तथा ॥

সংজ্ঞা না ব্ঝাইলেই ক্লফশন্দের যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষ হয়; অভাগা হয় না। বাবস্থিত বিভাষা।

दः श्री ही क्रीत क्रान्तक्षेश म्हान खप्न हर्षे स्पर्शाहं गर्हेषु ॥६२॥*

एषु युक्तस्य विष्यवधौँ भवित पूर्व्वस्य इकारस्तत् स्वरता च भविता तिरो। हिरो। किरोतो। किलंतो। किलेसो। मिस्राणो। सिविणो। इरिसो। फरिसो। परिको। गरिहो।

सोच्ची क्रान्तंविष क्रेयस्वानग्रन्द विदुष्यतं।
पूर्वस्य च विक्षष्टस्य स्वर्णं इवं च तद्यया॥
स्रोः सिरो सर्यार् च्छोचिरौ इरयोरिषः।
किन्तन्तो च किन्तेनो च कन्योरुभयोरिषः॥
मिनाणं मनयोरस्र सिविणो पनयोरिषः।
परिसो रस्योर् इरिसो रष्योरिषः॥

শ্ৰী, ত্রী, ক্লান্ত, ক্লেশ, মান, স্বপ্ন, স্পর্শ, হর্ষ, অর্হ, ও গর্হ শব্দের যুক্ত-

[়] পাঠান্তর: —ইচ্ছী ব্লী ক্লান্ত কেল মান ৰথা পাৰ্ল হৰ্বেরু ॥ ৬২ ॥

বর্ণের বিপ্রকর্ষ হয় এবং মধ্যে ইকারের আগম হয়। সিরী, হিরী, কিরীতো, কিলংতো, কিলেসো, মিলাণং সিবিলো, ফরিসো, হরিসো, অবিহো গরিহো।

षः स्मा स्नाघयोः ॥६३॥

स्मा स्नाचा द्रत्येतयोर्युत्तस्य विप्रकाषीं भवति । पूर्व्वस्य स सकारस्तत् स्वरता च भवति । खमा । सलाहा॥

च्या याचयोर्विकष्टस्य पूर्व्वस्थाकारदृष्यते । च्या स्थाच्छमाऽव चमयोः सनाचा गनयोरिङ्गा

ক্ষা ও শ্লাঘা শব্দের যুক্তবর্ণ বিপ্রকৃত্ত হয় এবং মধ্যে অকারেব আগম হয়। থমা, ছমা; সলাহা।

स्नेहे वा ॥६४॥

स्त्रेष्ठ ग्रब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षी भवति। पूर्व्वस्य प्रकारस्त्रतस्वरताच संपीको। पीको॥

> स्त्रेष्ठ शब्दे विकर्षात्वे स्थातां पूर्व्वविकत्यतः। पूर्वेस्य तुमगिष्ठो वा गिष्ठो वा सनयोरिष्ठ ॥

স্নেহ শব্দে যুক্তবর্ণের বিকল্পে বিপ্রকর্ষ হয়, আর বিপ্রকর্ষ হইলে মধ্যে অকারের আগম হয়। সণেহো, ণেহো।

उ: पद्म तन्वी समेषु ।। ६५ ।।

पद्माश्रब्दे तन्त्री इत्यवं ममेषु च यृक्तस्य विप्रकार्षी भवति।
पूर्व्यस्य च उकारस्तिन्स्यरता च भवति॥ पउमं। तणुईः।
सङ्कंष्ट पद्मा तन्त्री। लघुो॥

पद्मतन्वीसमेषु स्यादुत्पूर्व्वस्य विक्षष्टयोः।
पद्मं पदुमित्याचुर्विक्षष्यते दमाविद्यः॥
तसुई नवयोरत्र गुरुई रवयोरिष्ठः।
ईकारान्तेषु शब्दे षु ख्यन्तत्वं समता मता॥

পদ্ম শব্দ ও তথী-সদৃশ ঈকারান্ত স্ত্রীলিঙ্গ শব্দেব যুক্তবর্ণের বিপ্রাকর্ষ হয়। পহ্মং, তণুঈ, গুরুঈ, ইত্যাদি।

च्यायामीत् ॥६६॥

च्या ग्रब्दे युक्तस्य विप्रकार्षी भवति पूर्व्वस्य च ईकारस्त्रत् स्तरता च। जोग्रा॥

> ईकारी विश्वितो ज्यायां पूर्व्वस्य तु विक्रष्टयोः। ज्या जीमा जययोरस्र विकर्षी युक्तयोदेशोः॥

জ্যা শব্দে যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষ হয় এবং মধ্যে ঈকারের আগস হয়। জীআ।

> दित वरकचि क्षते प्राक्ततप्रकाशे संयुक्तवर्णे विधिनीम स्वतीयः परिच्छेटः॥

यतुनीलनार्थ श्रभावली।

১। স্ত্রোল্লেখ পূর্বক নিয়লিখিত সংস্কৃত পদগুলি প্রাকৃতে পরিবর্জিত কব।

মুগ্নঃ, বিশিঃ, প**ৰঃ, শাশান**ম্, ব্ৰাহ্মণঃ, স্ততিঃ, গৰ্তঃ, বা**ল্পঃ**, রত্নম্, প্ৰাম্, হৰ্ষঃ।

- ২। "উন্নর্গ সম্পূক্ত প্রথম বর্গ স্থানে দিতীয় বর্গ হয়, এবং উয়বর্ণেব লোপ হয়"—এই স্তাটীতে প্রাকৃত প্রকাশের কোন্ কোন্ স্ত্র অন্তর্নিবিষ্ট হইতে পাবে ?
 - ৩। নিম্নলিখিত স্ত্রগুলিব সোদাহবণ ব্যাখ্যা কর।

"দেবানিযু চ", "ক্লে বা", "দর্বত লববান্", "অধো মনবান্", "পতনে", "বি চ", "বর্গেযু যুজঃ পূর্বিঃ", এবং "আম তামবোর্বঃ"।

৪। শেন, আনেশ, আগন, বিপ্রকর্ব, দ্বিয় বাবস্থিত বিভাষা, আরুতিগণ;—এই কয়তী পাবিভাষিক শন্দের অর্থ লিথ (পবিশিষ্ট জয়্টবা)।

৫। সংস্থাতে অমুবাদ কব।

मज्जो रही भहिणी विजयपहाणं स्वयेक्वइ। एस उष षयरादो देईणं साणितहासी करहमी सामदो। सदो एव्य क्व, णित्रस्थो, मिणिद जणसंविहतं हि दुक्वं सज्भवेषणं छोइ। पिपंवदे जद्दव गन्धत्रेण विद्याणा जिव्यत्तकसाणा मजन्दना सन्कत्र भन्तु गामिणी संवृत्त ति जिव्युषं मे हिषणं तद्दवि एतिमं विस्त्रणीयं। सजन्दनाएं सोहग्रादेवदा षश्रणीषा। पव्भहं में ष्रमण्हितादो पुष्पभाष्यणं। श्रविण्-णाद-तवपाष्टावस्स दुष्टिदुजगम्स अघटा एको प्रवराष्ट्री सरि-सिदव्यो।—(शकु)

उम्मसिदमित्तस्माविदकोविदा शकावि सण्णं एसा न परिवक्ताइ — (विक्रा)।

षथ चतुर्थः परिच्छेदः।

সংকীর্ণ বিধি।

বিবিধ বিষয়ক পরিচ্ছেদ।

- ১। স্বাহ্মি—সন্ধি বিষয়ে প্রাক্ততে কোনও বাঁধা বাঁধি নিয়ম নাই । কেমচন্দ্র কত প্রাক্তভাষ্টাধাায়ী হইতে সন্ধি বিষয়ক কতিপাঁয় স্থ্র সঙ্কলিত করিয়া পরিশিষ্টে প্রাদৃত হইয়াছে।
 - ২। বর্গস্ম-
- (ক) যাবং, তাবং, প্রভৃতি শব্দের বকারের বিকল্পে লোপ হয়; यथा, দ্বা, দ্বাব; তা, তাব; ইত্যাদি।
- (থ) শব্দের অস্তাব্যপ্তনের লোপ হয়; যথা নভদ্ স্থানে ণহং; যাবং স্থানে জাব; যশদ স্থানে জদো; ইত্যাদি।
- (গ) পদান্তন্থিত মকার স্থানে অনুস্থার হয়; ইথা, মুহং, ভুবণং ইত্যাদি। স্বর্থ পরে থাকিলে মকার বিকল্পে ঐ স্বরের সহিত যুক্ত হয়. যথা, ফলমবহরই, ফলং অবহরই; ইত্যাদি। স্পর্শবর্ণ পরে থাকিলে মকার স্থানে বিকল্পে বর্ণের পঞ্চম বর্ণ হয়; যথা, সংচরই, সঞ্চরই; ইত্যাদি।
- (ঘ) বক্র, শাশ্রু প্রভৃতি শব্দে অনুস্বারের আগম হয়; যথা, বংকং; মংশু; ইত্যাদি।
- (ঙ) মাংস, নৃনম্. অন্ন প্রভৃতি শব্দে বিকল্পে অনুস্থার হর; যথা, মংসং, মাসং; ণৃণং, ণৃণ; অন্নং, অন্ন; ইত্যাদি।

৩। লিঞ্চ-

শিরস্ও নভদ্ ভিন্ন সকারাস্ত শব্দ, নকারাস্ত শব্দ, এবং প্রাবৃষ্ ও শব্দ শব্দ পুংলিঙ্গ। পৃষ্ঠ, অক্ষি ও প্রশ্ন শব্দ বিকলে স্ত্রীলিঙ্গ।

81 क्रप्राटप्रभ-

তল্ স্থানে দা, ও স্থানে তণ, ক্র্বা স্থানে উণ, শীলার্থ তৃন্ স্থানে ইব, এবং মতুপু স্থানে আলু, ইল্ল, উল্ল, আল, বস্তু ও ইন্ত প্রত্যয় আদিই হয়।

। স্থিতি পরিরতি (Metathesis)—

স্থিতি পরিবৃত্তি দ্বারা নিম্নলিথিত শক্গুলিব প্রাক্তরূপ সিদ্ধ হয়; যথা, কবেণু স্থানে কণের; আলান স্থানে আণালং; বৃহস্পতি স্থানে ভক্ষপফন্ট; মলিন স্থানে মইলং।

सस्यावचामज्लोपविशेषा बहुलम् ॥१॥*

श्रवामिति प्रत्याद्वारग्रहणम्। श्रजिति च। मन्धी वर्त्त-मानानामचां ग्र्याने श्रज्विशेषा लोपविशेषास्य बहुलं भवन्ति।

श्राज्ययेषास्तावत्। जउणश्रष्ठं। जउणाड। णद्दमोत्तो। पर्द्रमोत्तो। बह्रमुहं। बहुमुहं। कण्णुउरं। कण्णुजरं। सिरवैश्वणा। मिरोवेश्वणा। पीश्रापीश्रं। पिषापिश्रं। सीश्रामीश्रं। मिश्रामिश्रं। सवोमुश्रो। मवोमुश्रो। मरोक्षं। सर्वक्रं।

कोपिवश्रेषा:-राउलं। राभउलं। तुइबं। तुइ श्रवं।

भागाखन--- मकाविवास्त्राभिरिष्मचा वङ्गम् । > ।

महदं। महम्रदं। पावड्णं। पात्रड्णं। कुम्हारो। कुम्हमारो। पवगुहमं। पवगोहमं॥ संयोगपरे पूर्व्वस्थाचो लोपः।

क्रचिकित्यं क्रचिदन्यदेव बहुलग्रहणात्। तेनाम्बद्धि न्वाचणिक-कार्थ्यं भवति ।

श्रतीते तु परिच्छेदे युक्तानां शामनं इलाम । वृत्तम् पुनः सन्धिविधेयोऽचां इलामपि ॥ सन्धावचां स्थ्रग्नोप विश्रेषा बच्चलं परे। चालीपद्रत्यकां लोपी विश्वेषाश्वान्यवागमाः । प्रवृत्तिश्वाप्रवृत्तिश्व विभाषा चान्यदेव वा। कापि कापि चतुर्घा स्थाद् बहुलार्थस्य विश्वमात् ॥ श्रज् वा इल् वा भवद्येषां प्रतियोगी पदेष्वचाम । तेषां विधीयते सम्बद्ध सम्बावचामिति ॥ क्रियमाची प्रनः मन्धावचां लोपो भवत्यकाम । विश्रवाश्वीभयीवीस्य्रेकस्यैवायवा मता ॥ यथाग्नोपो नवेश्वर्थं गवेशकामिती इत्। श्रकारोल्यते श्रासिकत एतं यथाविधि॥ कार्त्तिकेयपदे पुनः कत्तिएश्रो इति स्थितिः। न लोपोऽसिनिकारस्य सत्यक्लेऽपि परिस्फ्टे॥ सीयमिखत सीम्रं वा पत्ती भवति सीम्ममं। श्रकोऽप्यस्मिनवारस्य विभाषा कोप इत्रते ॥ राज्यं रक्षां भवेटस्मिबत्यमस्य प्रसञ्चते ।

दीर्घ ऋसता नित्या मंयुक्तीत्तरता यदि ॥ चतुर्णां बहुलार्थानां गतयो दर्शिताः क्रमात्। यम्येरीभयतुर्भिय यैरगलीपः प्रदर्शितः॥ पान्विश्वेषा वशिष्ठिविधिहेसीति सिध्यति । ऋकाराकारयोरेलं विशेष उभयोरकोः॥ महेन्द्रस महिन्दो स्वादकः पूर्वस्य केवलम्। एकारस्य विशेषोऽयमग्विशेषा इतीद्यः ॥ परतोऽसति संयोगे पूर्वस्य इस्ता सचित्। नदीजलं गद्रजलं तद्भवेदा गर्वजलं ॥ प्रस्वस्थापि कचिहीची रश्मी रासी निगद्यते। श्रामामं विदुर्दित्वं सेवादित्वाद्यथा निष्ठ । नमस्कारी णमकारी णमोकारी मतोऽधवा। शिरो रोग: सिरो रोग्नी सिररोग्नी तथैव हि॥ यसुनातटमिच्छन्ति जउणाडं विचचणाः। जजगग्रहमित्यत परपचे च दोर्घलक ॥ क्रमाकारस क्रमारी क्रममारी मतीऽयवा। पादपीठं च पापीढं पाश्रपीढमथापि वा॥ भ्रथ राजकुलं वाच्यं राउलं तद्वदेव वा। एवं चन्द्रकाला चेव चन्द्रला पूर्व्ववश्व सा ॥ कार्पपूरस कसीरो कससीरो मतीऽयवा। मशारी सहकारस सहसारी तथैव कि ॥

प्रवालेन विश्वेषोऽयं वाषुखात् सिध्यतीति चेत्।

नैतद्युत्रं विभिन्ने न खल्खन्यत्वसम्भृते ॥ विशेषान्यत्वपोर्भेदादवस्थायां म च स्मृतः । एतावता विशेषत्वं नतु ताविक्तरस्यते ॥ बाइल्यादन्यकार्थस्य सहत् कार्थ्यं विजृम्भितम् । श्रदातथेष् लच्चेषु लच्चणीयं विचचणैः ॥

স্ববর্ণের সন্ধিতে স্বরবিশেষের আদেশ ও লোপ-বিশেষ বছল ভাবে হইয়া থাকে; অর্থাং কোনও কোনও স্ববের স্থানে অন্ত স্ববের আদেশ হয়, অথবা ছইটা স্ববের যোগে একটা নৃতন স্ববের আদেশ হয়; এবং কোনও কোনও স্থানে স্ববের লোপ হয়। এইটা বছলবিধি; অর্থাং এই বিনি কোনও কোনও স্থালে প্রযুক্ত হয়, কোনও কোনও স্থালে হয় না, কোনও কোনও স্থালে বিকল্পে হয়, আবাব কোনও কোনও স্থালে অন্তথাও হয়।

স্ববিশেষের আদেশের উদাহরণ—সংস্কৃত "যমুনা" স্থানে প্রাক্তে "জউণা" হয় (২।০ হ)। সমস্ত পদ "য়মুনা-তটম্" স্থানে "জউণা-অডং" হওয়া উচিত (২।২ হু); কিন্তু তাহা না হইয়া "জউণ-অডং" বা "জউণাডং" হয়, অর্থাৎ আকাবের স্থানে অকাবের আদেশ হয়, কিয়া উভয় স্বরে মিলিয়া আকার হয়।

স্ববলোপের উদাহবণ—সংস্কৃতে "রাজকুল" স্থানে প্রাক্কতে "রাজউল' হওয়া উচিত; কিন্তু বিকল্পে অকারের লোপ হইয়া "রাউল" পদও হয়। সদ্ধি হইলে যুক্তবর্ণের পূর্বস্বের লুপ্ত হয়। যথা—সংবৃত্তা ইতি, সংবৃত্ত ত্তি, মহ অদ্ধং, মহদ্ধং।

সংযুক্তবর্ণের পূর্বস্বির অবিকল্পে হস্বতাপ্রাপ্ত হয়। যথা—ইদ্সবো, স্বজ্যে, দিগ্রো, ইত্যাদি।

डदुम्बरे दोर्लीपः ॥२॥

उदुम्बर धन्दे दुकारस्य लोपो भवति । उम्बरं॥ अत्र लोपप्रसङ्गेन मंगने स्यादुदुम्बरे। दुकारस्य ततो लोपस्तदुदुम्बरमुम्बरं॥

উত্তর্য শব্দে ত্কারের লোপ হয়। উম্বরং।

कालायसे यस्य वा ॥३॥

कालायमग्रब्दिख्तस्य यकारस्य वा लोपो भवति। कालासं। कालाग्रसं॥

कालायसे यकारस्य विभाषा लीप उच्यते।
कालायसं तु कालासं पचे कालाग्रसं मतम्॥
कालाग्रम भरक प्रकारवर विकल्म लोश रहा। कोलामः, कोलाज्यमः।

भाजने जसा ॥४॥

भाजन शब्दे जकारस्य लोपो भवति वा। भाणं। भाश्रणं।
भाजनीऽपि जकारस्य विभाषा लोप दृष्यते।
तेन भाजनशब्दः स्थाद् भाणं भाश्रणमेव वा॥
जाजन भरन ककारत्र विकल्ल लाभ रहा। जानः, जाञ्रनः।

यावदादिषु वसा ॥५।

यावदादिषु शब्देषु वकारस्य वा लोगो भवति। जा।
जाव॥ ता। ताव॥ पाराश्रो। पारावश्रो॥ श्रणुसन्तो।
श्रणुवत्तन्तो॥ जोश्रं। जोविश्रं॥ एश्रं। एव्यं॥ एश्र।
एव्य॥ कुश्रलश्रं। कुवलश्रं॥ यावत्। तावत्। पारावत।
श्रनुवर्त्तमान। जोवित। एवम्। एव। कुवलय। इत्येवमादय:॥

यावदादिषु शब्दे षु लुग्वकारस्य वा सवेत्। यावज्जा जाव ता ताव तावदेषु विसृष्यताम्॥ यावदावर्त्तमानं च तावत् प्रावरकस्तथा। श्रवटश्वकवाकश्व तदा देवकुलं पुनः॥ एवमेवेति विज्ञेयो यावदादिरयं गणः। एवमेवेत्यसृष्मिस्तु वस्य पूर्वस्य लुग् भवेत्॥

যাবদাদি শব্দে বিকল্পে বকাবেব লোপ হয়। যথা—যাবৎ স্থানে জা, জাব; তাবৎ, তা, তাব; ইত্যাদি। যাবদাদিগণ—যাবৎ, তাবৎ, আবর্ত্ত-মান, অন্নবর্ত্তমান, পাবাবত, জীবিত, এবম্, এব, কুবলয়, প্রাব্বক, অবট, চক্রবাক, দেবকুল, ইত্যাদি। আক্রতিগণ।

त्रन्यसा इतः ॥६॥ *

विति निवृत्तम्। यव्दानां योऽम्यक्त् तस्य सोपो भवति।

^{*} পাঠারর—অস্তাহল:॥৬॥

जसी। गाइं। सरो। कम्ग्रो। जाव। ताव। यग्रस्। नभस्। सरस्। कर्मान्। यावत्। तावत्॥

> पदान्तस्य इस्रो स्रोपः शब्दे शब्दे विधीयते । पद वेत्यधिकार्य निष्ठत्तस्तद् यया पुनः ॥ मरस्तेजः सरो तैश्रो पयात् पच्छा मस्यारु । चन्द्रमायन्द्रमो तद्वदिन्द्रजित् पुनरिन्द्रे ॥

পদান্ত ব্যঞ্জনের লোপ হয়। যথা—যশঃ স্থানে জনো; পশ্চাৎ, পচ্ছা; নভস, গহং; ইত্যাদি।

स्त्रियामात्।।।।।

स्तियां वर्त्तमानस्य इल श्राकारो भवति। सरिशा।
पिड्विश्रा। वाश्रा। सरित्। प्रतिपत्। वाक्॥
श्रितान्यदृत्वदृत्येषा पश्चमी तत उत्तरः।
स्तियां विद्यत श्राकारो वाग् वाचा दिग्दिसा भवेत्॥
यक्षनास्र खोलिश्र भरकत अस्त्रविद्यत श्राद्यत (काळाग्राद्यत मरूठ, উত্তর)
श्राकाव हत्र। यथा—हिक्, हिनाः, वाक्, वाठा, वाञाः, हेळाहि।

रोरा ॥८॥

स्त्रियामन्खस्य इसी रिफस्य रा इत्ययमादेशी भवति। भुरा। गिरा। भुर्। गिर्॥ স্ত্রীলিন্ধ শব্দেব অস্তে র্থাকিলে তাহার স্থানে রা হয়। বথা—খুর, ধুরা; গির, গিরা; ইত্যাদি।

न विद्युति ॥६॥

विद्युच्छव्दे ग्रन्थहल श्राकारो न भवति। विज्यू ॥
विद्युच्छव्दे निषिषं तदात्वमन्थहलः परम्।
लोप एव ततस्तच विद्युद्विज्जू निगयति ॥
विद्युः भरम অन्ता राक्षम्य कान्ति (तो উত্তর) আকার হয় मो।
विद्युः ।

शरदो दः ॥१०॥

शरच्छव्दस्य भन्यह्नो दो भवति । सरदो ॥ शरत् सम्बन्धिनोऽन्यस्य ह्नोनात्वं न चापि नुक् । तदादेशो दकारः स्याच्छरत्नु मरदो भवेत् ॥ भवर भरक्त अस्तुराक्षत्वत स्थात्म कांत्र स्व । भवर्षा ।

दिक् प्राहषोः सः ॥११॥ *

दिक् गन्दस्य पाष्ट्र गन्दस्य च् चन्य इतः सो भवति। दिसा। पाउसो॥

[ু] পাঠান্তর-প্রাব্তবঃ সঃ ॥ ১১ ॥

भृयते नात्वलोपाभ्यां प्राष्ट्र सम्बन्धिनो इलः । श्रन्त्यस्य स्थात् सकारस्तु प्राष्ट्र भवति पावुसो ॥ मिक् ७ थोतृष् भक्ति श्रन्तु श्राधानित हो। मिना, পोউमा ।

मो विन्दुः ॥१२॥

भन्यस्य इलो मकारस्य विन्दुभैवति। भच्छं। वच्छं। भद्दं। भग्गिं। दहं। वणं। भणं। प्रचि। हच्चम्। भद्रम्। भग्निम्। वनम्। धनम्॥

> विन्दुरन्य इस्रोमस्य सामान्येन विधीयते। भुवनं भुवणं तदद् भद्रं भद्रं पदं पद्रं ॥

পদান্ত মকাবের স্থানে অনুস্বার হয়। यथा—ধনম্, ধণং; বনম্, বণং; ইত্যাদি।

প্রাক্তবের প্রভাবে প্রাচীন সংস্কৃত পুঁথিতেও এইরূপ পদাস্ত মকারের স্থানে অনুস্বারের প্রয়োগ বছল পরিমাণে দেখিতে পাওয়া যায়; আনেক মুদ্রিত গ্রন্থেও এইরূপ ভ্রম দেখা যায়; এবং আনেকে এখনও এইরূপ প্রয়োগের সমর্থন করিয়া থাকেন। প্রাচীন পুঁথির প্রয়োগটাকেই তাঁহাবা প্রমাণস্বরূপে উল্লেখ করিয়া থাকেন। কিন্তু ছাত্রগণের জানিয়া রাখা আবশুক যে সন্ধি না হইলে সংস্কৃতে মকার স্থানে অনুস্বার হয় না। স্কৃতরাং তাঁহারা যেন বাক্যান্তে অনুস্বারের প্রয়োগ না করেন।

अचि मञ्च ॥१३॥

चि परतो मो भवति वा। फलमवच्चरम्, फलं चवच्चरम्॥ परतोऽचि मकारः स्यादिन्दु व न समुश्रयः । किमेतत् स्यात् किमेदं न किं एदं च निगद्यते ॥ ग्रचि वेत्येव वक्तव्ये मश्रेति किमिन्नोच्यते । लोगोऽन्यद्वन इत्येष माभूदिति विशिष्यते ॥

স্বরবর্ণ পরে থাকিলে পদান্তমকার স্থানে বিকল্পে মকার ও বিন্দু উভয়ই হয়। চকার এখানে বিকল্পার্থক, সমুচ্চমার্থক নহে।

नजो ईलि ॥१४॥*

नकार जकारयोई सि परतो विन्दुर्भवति सकारस्य। नस्य। श्रंसो। श्रम्सो॥ कंसो। कम्सो॥ जस्य। वंचणीश्रं। वम्चणीश्रं॥ विंस्सो। विम्स्सो॥

> परतो इलि वै विन्दुः स्थानकारङ कारयोः। मन्दं निगद्यते मंदं पङ्क्तिः पंतो निगद्यते ॥

নকাব ও একাব স্থানে (এবং ওকাব স্থানে) বিকল্পে অন্তস্থাব ও মকার হয়। যথা—অংশ স্থানে অংশো ও অম্সো; বিদ্ধ্য স্থানে বিংঝো ও বিম্ঝো; পঙ্ক্তি স্থানে পংতী ও পম্তী; ইত্যাদি।

वक्रादिषु ॥१५॥

वक्रादिषु शब्देषु विन्दुरागमी भवति । वंकं । तंसं । इंसं । श्रंस् । गंठी । संयं । मणंसिणी । दंसणं । फंसो ।

^{*} পাঠান্তর--নডোর্হলি ॥ ১৪ **।**

वस्यो। पड़िंसुदं। श्रंसो। श्रह्मिंको। वक्रा त्युस्र। इस्स्रा श्रश्च। श्रम्थु। ग्रह्मि। सस्ता सनस्तिनो। दर्शन। स्पर्शा वर्षा प्रतिश्वता श्रम्भा श्रास्त्रा॥ इस्याद्यः॥

> वक्रादिषु परेष्वे व विन्दुभैवति तद्यया । वक्रं वंकं तथा त्युस्नं तंसं श्मश्च तु मंसु च ॥ वक्रं त्युस्नं च ग्रल्कं च श्मश्च चाश्च प्रतिश्वतम् । ग्रहि: स्पर्येश्व पूर्वेश्व ग्रश्नुषा च मनस्विनो ॥ दर्भनं चाभिमुक्तं च वक्रादि: स्थादयं गणः । तक्ष संयोगतः पूर्वे स्थादिन्दुरवगम्यताम् ॥

বক্রাদি শব্দে সংযুক্ত বর্ণেব পূর্বের অনুস্বারের আগম হয়। যথা বক্রং, বংকং; ইত্যাদি। বক্রাদিগণঃ—বক্র, ব্রাস্ত্র, শুক্র, শুক্র, শুক্রর, শুক্ররা, মনস্বিনী, মস্ত, বর্ণ, অধ্ব, ইত্যাদি। আক্তিগণ।

मांसादिषु वा ॥१६॥

मांनादिषु शब्देषु वा विन्दुः प्रयोक्तव्यः। मंसं मासं। क्षष्टं। कष्ट्। गूगं। गूग्। तिहं। तिह। श्रमुं। श्रमु। तद्यमपितो मांनादिगेषाः। यत्र क्षचिद् व्रत्तमक्षभयात्तक्ष-मानः क्रियमाणस्य विन्दुभैवति स मांसादिषु द्रष्टव्यः॥

मांमादिषु तु ग्रब्देषु विभाषा विन्दुक्चते । मांसं मासं च मंसं च कयं चापि कद्दं कद्द ॥

मांसं च मांसलं नूनं तदानीं सम्पूखं मधम्। चमरं चेति निर्द्धिंगे मांसादिः स्थादयं गणः॥

মাংসাদি শব্দে বিকল্পে অন্ত্র্যাবের প্রয়োগ হয়। যথা মাংস স্থানে মংসং বা মাসং; নৃন্ম স্থানে নৃণং বা নৃণ; ইত্যাদি। মাংসাদিগণ—— মাংস, মাংসল, নৃন্ম, তদানীম্, সন্মুখম্, কথম্, চমব, ইত্যাদি। মাংসাদিগণ অপঠিত। যেখানে বৃত্ত ভঙ্গ ভয়ে একটা অনুস্থাবের অভাব বা একটা অনুস্থাবের অভিবিক্ত প্রয়োগ পাওয়া যাইবে সেথানে মাংসাদি-গণের দোহাই দিলেই চলিবে।

ययि तद्वर्गान्यः ॥१०॥ *

यथि परतो विन्दुस्तद् वर्गान्त्यो वा भवति। सङ्गाः। सङ्गाः। सङ्गाः। सङ्गाः। सङ्गाः। सन्तरदासम्पत्तीः। यथौतिकिम् १ प्रांमो। वाऽधिकारात्। पंकां। विंदू। संकाः। संकोः। प्रङाः। प्रङाः।

तदवर्गान्यो भवेदिन्दोरादेगः परतो इलि। वर्गे होत्यवगन्तव्यं वर्गान्तपदसंप्रशात्॥ नङो इलौति मो विन्दुरचिमश्चेति ग्रासनात्। तवर्गे च कवर्गे च पवर्गे च विना भवेत्॥

পঠিতের—হলি তদ্বর্গান্তা: ॥ ১৭ ॥ ঝলি তদ্বর্গান্তা: ॥ ১৭ ॥
 ঋষি তদ্বর্গান্তা: ॥ ১৭ ॥

सङ्गोचेनामुन दिशः स्था खवर्ग टवर्गयोः । खन्येष्विष च सामान्यात्तद् वर्गान्तो भवेद्रवा॥ खब्रञ्चन्दो इदग्राणं खब्रञ्जक्वो दशस्द्रं॥ एष्ट्रयः पाचिको विन्दरस्रं चन्दो दश्रं गर्दः॥

স্পর্শবর্ণ পবে থাকিলে পূর্ববর্তী অনুস্থার স্থানে বিকল্পে বর্গেব পঞ্চম বর্ণ হয়। যথা—শঙ্খ স্থানে সঙ্খো বা সংখো; বিন্দু স্থানে বিন্দু বা বিংদু; ইত্যাদি। যয় পাণিনিব ব্যাকরণ হইতে গৃহীত প্রত্যাহার সংজ্ঞা। য, ব, র,

ঞ, ম, ঙ, ণ, ন, ঝ, ভ, ঘ, চ, ধ, জ, ব, গ, ড, দ, খ, ফ, ছ, ঠ, থ, চ, ট, ত. ক. ও. প. এই কয়টী বৰ্ণ এই প্ৰত্যাহারেব অন্তর্গত।

न सान्त प्रावृट्शरदः पुंसि ॥१८॥

नकाराक्ताः सकाराक्तास प्राहट् शरदी च पुंसि प्रयोक्तव्याः । नाक्ताः । कस्तो । जस्तो । वस्तो । साक्ताः । जसो । तसो । सरो । पाउमो । सरदो । कसीन् । जन्मन् । वसीन् । यशम् । तसस् । सरस् । प्राहष् । शरद् ।

नान्तः सान्तस पंसिस्थात् शब्दः प्राष्ट्र तथा शरत्॥ कस्मो वस्मो सरो तैस्रो पावुमो सरदो क्रमात्॥

নকারান্ত শব্দ, সকারান্ত শব্দ প্রারুট্ শব্দ ও শবং শব্দ প্রাক্ততে পুংলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। কন্মো, সননা, পাউসো, সরদো, ইত্যাদি।

न शिरो नभसी ॥१६॥

श्चिरम् नभस् इत्येती ग्रब्दी न पुंसि प्रयोक्तव्यी । सिरं । गई ॥

न गिरो नभसो पंसि वर्त्ति वा उमे परे। तयोरन्यक्तो लोगाद्वपमाहः तिरं णहं॥

শিবদ্ শব্দ ও নভদ্ শব্দ পুংলিঙ্গে প্রযুক্ত হয় না, অর্থাৎ এই তুইটী শব্দ নপুংসক লিঙ্গ। সিবং। শহং।

पृष्ठाचि प्रश्नाः स्त्रियां वा ॥२०॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः । पुढी । पुढुं । प्रण्हा । पण्हो । श्रच्छो । श्रच्छं । पृष्ठ । प्रश्न । श्रच्छा ।

स्यः स्त्रियां वेच प्रष्ठास्ति प्रश्नाः पट्टी सता तथा। पट्टं ऋष्टिक तथाष्ट्री वा पण्डा पण्डोऽयवा चयः॥

পৃষ্ঠ, অক্ষিও প্রশ্ন শব্দ বিকল্পে স্ত্রীলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়। যথা—পুট্ঠী, পুট্ঠং; অচ্ছী, অচ্ছং; পণ্ছা, পণ্ছো।

स्रोदवापयोः ॥२१॥

श्रव श्रप इत्येतयोक्पसर्गयोर्वी श्रोत्वं भवति । श्रोष्टासो । श्रवद्वासो । श्रोसारिश्रं । श्रवसारिश्रं । श्रवद्वास । श्रप-सारित ॥

भवेदवापयोरोत्वसुभयोक्पसर्गयोः।
स्वादविष्टक्योच्हिसं तद्यापक्षतमोक्षपं॥
स्वादविष्टक्योच्हिसं तद्यापक्षतमोक्षपं॥
स्वादवापयोरोत्वं सच्चे यदि न दृष्यते।
स्वियां वेत्यसुतः सुनाद् वाधिकारोऽपि दृष्यते॥

অব ও অপ এই তুই উপদর্গ স্থানে বিকল্পে ওকার হয়। যথা— অবহাস স্থানে ওহাসো বা অবহাসো; অপদাবিত স্থানে ওদারিঅং বা অবদারিঅং; ইত্যাদি।

तल् त्वयोर्दात्तगी ॥२२॥

तन् त इत्येतयोः स्थाने दा सण इत्येतावादेशी भवतः । पीणदा। सूढ्दा। पीणसणं। सूढ्तणं। तन् त्वयोदीसणादेशी भावप्रत्यथयोः स्मृती। पीणता पीणदा सदत् स्वरत्वं च खरसणं॥

ভাবার্থে বিহিত তল্ও অপ্রতায় স্থানে যথাক্রমে দাও তুণ হয়। পীণদা, পীণভণং।

तु जगः ॥२३॥ *

क्का प्रत्ययस्य जप इत्ययमारेगो भवति । घेजण । सोजण । काजण । दाजण । ग्रहीला । युला । कला । दला ॥ क्का प्रत्ययस्य शब्देषु तूणारेगोऽयमिष्यते । ग्रहीलेत्यत्र चेत्तंण कत्वा कतृण दृश्यते ॥

এই স্থত্তেব তহটী পাঠই সমর্থন-যোগ্য। তনু প্রত্যয় স্থানে উণ ও তুণ তুইই হয়। নাটকে কভূণ, কাউণ তুই প্রকার পদেবই প্রয়োগ পাওয়া যায়।

পাঠান্তর—ন্ত্রা তৃণঃ ॥ २० ।

तन दूरप्रशील ॥२४॥

चाल्विल्लोल्लाचननेन्ता मतुपः ॥२५॥ *

त्रालु, इक्ष, उक्ष, त्राल, वन्स, इन्स इत्येत ग्रादेशा मत्यः स्थाने भवन्ति ॥ त्रालुस्तावत् । ईमालू । चिहालू । इक्षः । विग्रारिक्षो । मालाइक्षो । उक्षः । विग्राक्को । श्रालः । धणालो । सहालो । वन्सः । धनवन्सो । जोळ्णवन्सो । इन्सः । रोसाइन्सो । पाणाइन्सो ॥ यथादर्भनमेते प्रयोक्तव्याः न सर्ळे सर्ळव ॥

ईर्ष्यावत्। निद्रावत्। विकारवत्। मालावत्। धनवत्। प्राच्दवत्। यीवनवत्। रोषवत्। प्राणवत्॥

[कचिन्ना मतुपोऽन्यस्य, मन्तो वा दृश्यते कचित्। इगुमा। इगुमन्तो॥

^{*} णांविष्य त्वां त्व व रख छ। मजून: । २8 t

इक्कोक्कावपरे प्रायः श्रीविकेषु प्रयुद्धते ॥ पौरस्यं पुरीभवं पुरिक्कं। भाकीयमपुक्कं॥

परिभाणे किमादिभ्यो भवन्ति केइहादयः। केइहं। केत्तिश्रं। जेइहं। जेत्तिश्रं। तेइहं। तेतिश्रं। एइहं। एत्तिश्रं॥

कला इत्तमित्यन्ये। देगोगन्दः स इत्यते॥ सम्महत्तं। सहस्महत्तं। गतकवः। सहस्रकवः॥

जाती वा खार्थे क: । जाती वा खार्थ काकारः प्रयोक्तव्यः ॥]
पाल्लिश्रक्षावुभावुक्ष इक्षवन्ती तथापि च ।
मतुपः च्युः षड़ादेशा इन्तः षष्ठच तद्यथा ॥
णिहालू श्रिशक्षी च विश्वाक्षो तथा पुनः ।
धणिक्षो पुचावन्तो च माणइन्तो मताः क्रमात्॥

সংস্কৃত মতুপ্ প্রত্যয়ের স্থানে প্রাক্ততে আলু, ইন্ন, উন্ন, আল, বস্ত ও ইস্ত আদেশ হয়। সমস্ত প্রত্যয়গুলি সকল স্থানে প্রযুক্ত হয় না। স্কৃতরাং যে যে স্থানে যে যে প্রত্যয়ের প্রয়োগ পাওয়া গিয়াছে, সেই সেই স্থানে সেই সেই প্রত্যয়েরই প্রয়োগ হইবে।

এই স্থত্তের টীকায় ভামহ কয়েকটী অতিরিক্ত স্ত্র সন্নিবিষ্ট করিয়া-ছেন—নিম্নে অন্দিত হইল।

- >। কথনও কথনও মতুপ্ প্রতায়ের স্থানে "মা"ও "মস্তো" হয়।
 যথা হণুমা, হণুমস্তো।
- ২। ইল, উল প্রত্যন্ত কেহ কেহ শৈষিক প্রত্যানের অর্থে প্রন্তোগ করিয়া থাকেন। যথা—পুরোভবং, প্রিলং; আত্মীয়মপ্লুলং।

- গরিমাণার্থ প্রত্যয়ের যোগে কিমাদি শব্দের স্থানে কেন্দ্রহ প্রভৃতি
 কর্ম। কেন্দ্রং, কেন্তিয়ং; তেন্দ্রহং, তেন্তিয়ং।
 - ৪। কৃত্বস্থ প্রত্যয়ের স্থানে হত হয়। সঅস্ততং, সহস্স হতং।
- ৫। জাতিবাচক শব্দেব উত্তর বিকল্পে স্বার্থিক ক প্রত্যয় বিহিত হয়।
 যথা পত্নং, পত্নঅং।

खार्थे को वा ।।२५।क।।

का-प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः स्त्रार्थे वा प्रक्ततेः परः । पद्मं पदुमभं वाच्यं पत्ते पदुममेव वा ॥

শব্দের উত্তর কথনও কথনও স্বার্থে ক প্রত্যন্ন প্রযুক্ত হয়। ধথা পদ্ম স্থানে পত্নমহা বা পত্নাং ॥

विद्युत् पीतास्यां नः ।।२६॥

विद्युत् पीताभ्यां परतः स्त्रार्थे ल-प्रत्ययो वा भवति। विज्जू। विज्ञुली। पीग्रं। पीग्रलं॥

> स्वार्थं ल-प्रत्ययो विद्युत् पीतास्यां परतो भवेत्। विद्युत्वा वाऽयवा विद्युत् च पीत्रालं पीत्रमिव वा ॥ पीत शब्दान्तु केषाश्चित् पत्ती वत्वं किलीयते। पीताद्वस्थेति वक्तव्यं तत् पीतं यन्तु पीत्रवं॥

বিহাৎ ও পীত শব্দের উত্তর বিকল্পে স্বার্থে ল প্রতার বিহিত হয়।

বিজ্ঞূ, বিজ্ঞ্নী; পাঁঅং, পীঅলং। পীতশব্দের উত্তর স্বার্থেব ও হয়। পীত্মবং।

बन्दे बो रः ॥२०॥

बन्दगब्दे वकारात् परंस्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः। ब्रंदं। बंदं ॥

पाठान्तरम्—बन्दे दोरः ॥२०॥

ह्रन्द्रग्रव्दे दकारस्य परती रेफ उच्चते। स्वार्थे वा ह्रन्द्रग्रव्दः स्थाद् वन्दरं वंदमेव च ॥

वृक्तभक श्रांत विकल्ल खरन, वरनव, वावरन रहा खरनर, वरनवर, वरनवर, वरनवर,

करेगवां रगोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥२८॥

करेगुग्रब्दे रेफ-गकारयो: स्थितिपरिवृत्ति भैवति। कप्रेकः। पुंसिनभवति। करेगू॥

> स्थितिः स्थानं मतं तस्याः ग्रब्दे विपरिवर्त्तनम् । परिव्वत्तिभैता सेयमधिकारो द्वयोरिष्ठ ॥ करिखां रणयोः स्थान परिव्वत्तिविधोयते । तयोर्षक् माषयोरिव यद्विधानं रणोरिष्ठ ॥

करेणुस्तु कणेक स्थात् स्त्रियामेवेति गम्यताम्। करेण्डामिति निर्देशात् करेणु वारणो यदि ॥

স্ত্রীলিঙ্গ করেণ্ শব্দের রকার ও ণকাবেব স্থিতিপরিবৃত্তি (Metathesis) হয়। কণের।

षालाने लनोः ॥२८॥

भासान ग्रब्दे लनोः स्थितिपरिष्टत्तिभेवति । भाषाश्च-खभो। भालानस्तभा॥

> श्रालाने सन्धोः स्थानपरिवर्त्तनमुख्यते। भालानं प्राक्तुराणालं ततः प्राक्ततकोविदाः ॥

আলান শব্দে লকাব ও নকাবেব স্থিতিপরিবৃত্তি হয়। আণালং ॥

ब्रहस्पती वहा भूत्री ॥३०॥

ब्रहस्पतिग्रब्दे बकारचकारयोर्येशसंख्यं भकार-प्रकारी भवतः। भन्नप्पर्दः॥

> वडोई ज्मावयोक्को भगादेशो स्थ्यतौ । स्थ्यतिमुशम्बीसं प्राक्ततना भगप्पर्द ॥

বৃহস্পতি শব্দে বকার ও হকাব স্থানে যথাক্রমে ভকার ও অকাব হয়। ভ্রমপ্যক্ষী।

मिलने लिनोरिली वा ॥३१॥

सिंत शब्दे सिनोरिसी वा भवतः । सङ्सं । सिस्यं ॥
सिनं स्थादिसादेशी विभाषा सिनशोदं थीः ।
सिनं सङ्सं विद्यात् पत्ते सिस्यमिव वा ॥
भिनन भित्स निन शान विकल्ल हैन हन्न । सहैनः, भिननः ।

गृहे घरोऽपतौ ॥३२॥

ग्रह्मण्डे घर रत्ययमादेशो भवति । पतिगब्हे परतो न भवति । घरं भवने । घपताविति किम् ? गहवई ॥ ग्रहस्यस्याद्घरादेशः परतस्त्वपतौ घरं। पतिशब्हे परस्थे तुरूपं गहपई भवेत्॥

পতি শব্দ পরে না থাকিলে গৃহ শব্দ স্থানে ঘর আদেশ হয়। ঘবং। পছবন্ধ।

दाढ़ादयी बहुलम् ॥३३।

दाढ़ा इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपास्थम्ते दंष्ट्रादिषु। दंष्ट्रा। दाढ़ा। इदानीम्। एण्डिं। दुहिता। धीद्या। घूदा। चातुर्थ्यम्। चातुलिद्यं। मण्डूकः। मण्डुरो। ग्रहे निश्चितम्। घरे णिश्चितं । उत्पत्तम् । कम्दोहो । गोदा-वरी । गोला । लसाटम् । णिड्रालं । भूः । भूमधा । वैदुर्थ्यम् । वेतुरिग्रं । उभयपार्थम् । धवश्चोवासं । श्वतः । मिश्चंदो । साम्रंदो । धादिशब्दोयं प्रकारे । तेन सर्व्य एव देशसंकेत प्रकृत्त भाषाशब्दाः परिग्रहोताः ॥

> दाढादयी निपात्यन्ते बहुलं पाक्तते पुनः । दंष्ट्रादी शब्दसन्दोष्ट्रे सति लच्चेषु तद्यथा ॥ दंष्ट्रा दाढ़ा मता शिक्षः वित्ती भूभूमचा मवेत्। गोदावरी स्मृता गोना दूचा च दु हिता मता ॥ ललाटं च णिड़ालं खादुत्तं कम्होहुसुत्पलम्। णिईलं कथाते नीलं दीग्घष्टी वारणः स्नृतः ॥ डभयं त्ववहं विद्यादिदानीमेण्डिम्चते। वैद्य्यमिप गब्दज्ञेन्तं वेन्तित्रं नुधैः ॥ एषामपरिमेयलाहाढ़ादीनां पदं पति । न शक्या गणना वोचीर्गणयेत् कोनु सागरे ॥ विद्युद्भक्षाद्यः प्रब्हा प्रयोज्या नेष लच्चणात्। तेषामर्थानुसारेण पदान्तरसुदाइरेत्॥ याः सर्व्वलोकसामान्याः संस्कृतानन्विता गिरः। षाह भट्ट प्रस्तयस्तासाप्यत्रेय दर्भयेत् ॥ संस्कृत प्रक्रतित्वेन ये न सिध्यन्ति केवसम्। तेषां सच्चेषु ग्रब्दानां दादादित्वं विख्याताम् ॥

দংষ্ট। প্রভৃতি শব্দ স্থানে নিপাতনে দাঢ়া প্রভৃতি আদেশ হয়। সংস্কৃত

हहेर्ए नित्रमाञ्चमादत अञ्चर्शन मम्बर्ध मक्ति माग्नामित अञ्चर्गक। माग्नामि भक्त अमरथा। मम्बर्ध राम्भन्न।

द्रित वरक्चिक्तते प्राक्षतप्रकाश्ची संकीर्णविधिनीम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

षरूनीलनार्थ अभावली।

>। নিম্নলিখিত স্ত্রগুলির সোদাহরণ ব্যাখা লিখ।

"मोविन्दुः," "मांसादिषु वा," "वक्रादिषु," "दादादयीः वहुलम्," "यावदादिषु वस्य," "श्रन्यस्य हलः," "न विद्यृति।"

- ২। স্থিতি-পরিবৃত্তির কয়েকটা উদাহরণ দাও।
- থাকতে নপুংসকলিঙ্গে প্রযুক্ত হয়, এমন ছইটী সকারান্ত শব্দের
 নাম লিখ। প্রশ্ন শব্দ কোন লিজ ?
- ৪। মাংসাদিগণ অপঠিত হওয়ায় কি কবিগণের কোনও স্থবিধা

 ইইয়াছে ?
- শংক্ষত তল্, ছ, ও জ্বা প্রত্যন্ন হানে প্রাকৃতে কি কি প্রত্যক্ষ
 বিহিত হয়? উদাহরণ দাও।

श्रय पञ्चमः परिच्छेदः।

স্ববন্ত প্রকরণ—বিশেয়শব্দ।

প্রাক্কতের বিশেষ্য শক্তুলি সাধারণত পাঁচটা শ্রেণীতে বিভক্ত হইতে পারে। যথা—

- (১) অকারাস্ত ও আকারাস্ত বিশেষ্য শব্দ,
- (২) ইকারান্ত ও ঈকারান্ত বিশেঘা শব্দ,
- (৩) উকারান্ত ও উকারান্ত বিশেয় শব্দ,
- (৪) সংস্কৃত ঋকারাস্ত-শব্দজ শব্দ, এবং
- (৫) সংস্কৃত ব্যঞ্জনান্ত-শব্দজ শব্দ।

এতন্মধ্যে শেষোক্ত হুই শ্রেণীর শব্দ কেবল হুই চারিটী বিশেষত্বের জক্ত পৃথকু শ্রেণীমধ্যে পরিগণিত।

সংস্কৃত ঋকারান্ত শব্দগুলি প্রাকৃতে প্রায়ই উকারান্ত বা -অর ও -আর ভাগান্ত হইয়া যায় (৫।৩১-৩৫)। যথা ভত্তৃ, ভতারো, পিঅরং, ভাঅরো; ইত্যাদি। সম্বন্ধ জ্ঞাপক ঋকারান্ত বিশেষ্যগুলি প্রথমার একবচনে আ-ভাগান্ত হয়; যথা মাআ।

কোনও কোনও ব্যঞ্জনান্ত শব্দের অন্তাব্যঞ্জনের লোপ হয় (৪।৬); বপা—সরস্, সরো; নভন্, গহং; শিরস্, সিরং; ইত্যাদি। আবার কোনও কোনও শব্দের অন্তাব্যঞ্জনের সহিত অকার (বা স্ত্রীলিক হইলে আকার) এর যোগ হয়; যথা আশিষ্, আসিসা; দিশ্, দিসা; ইত্যাদি। বাঞ্চনাদি প্রত্যন্ন পরে থাকিলে তৎপূর্ব্বে একটা স্বরের আগম হর;
যথা—রাএহিং, রাএস্বং; ইত্যাদি। কিন্তু স্বরাদি প্রত্যন্ন পরে থাকিলে
অনেক স্থানে প্রাকৃতে সংস্কৃত স্বরূপটীই সংরক্ষিত হয়, কেবল প্রাকৃতেব নিম্নাস্থারী ধ্বনিগত পরিবর্ত্তন হয়; যথা ভবতা, ভবদা; আয়ুয়া, আউসা।
প্রাকৃতে বিবচন ও চতুর্থা বিভক্তি নাই। বিবচনের স্থানে বহুবচন ও
চতুর্থা বিভক্তি স্থানে ষষ্ঠা বিভক্তিব প্রয়োগ হয়।
বিবিধ শ্রেণীর শক্ষরপগুলি গ্রন্থ মধ্যে দুইবা।

चत चोत् सी ॥१॥

श्रकाराम्माच्छव्दात् परस्य सी: स्थाने श्रोत्वं भवति! यच्छो। वसशो। पुरिसो। हन्तः। हत्रभः। पुरुषः। श्रकारस्य पदाम्मस्य सित सी परतः स्थितं। भवत्योकार श्रादेशः कामः कामो कुगः कुसो॥ श्रकातास्र श्रः नित्र गत्मत्र উত্তর প্রথমার একবচনে ওকাব হয়। यथा—कात्मा, বড্ছো, পুরিসো, ইত্যাদি।

जस् शसोर्लीपः ॥२॥

चत इत्यनुवर्त्तते। चकाराम्तस्यानम्तरं यो जस् धमी नयोर्जीयो भवति। वच्छा सोइम्ति। हचाः धोभम्ते। जस् धस् इत्याङ् सुदोर्घ इति दोर्घे क्वति पथाक्षोपो जसः। वच्छे विश्वच्छा । हचान् नियच्छत । ए च सुपीति एते स्र्ते शसीलोप:॥

> स्थात् पश्चम्यतः इत्यत्न जस् श्रमोः परयोस्ततः । भवेज्ञोपः पसोदन्तु देवा देवे गमसाहः॥

অকারাস্ত পুংলিঙ্গ শব্দের উত্তর জন্ ও শন্ বিভক্তির লোপ হর। লোপের পূর্বে ৫।১১ ও ৫।১২ সূত্র অনুসারে দীর্ঘত ও এত হয়। দেবা, দেবে।

चतोऽमः ॥३॥

श्रवाराम्तस्यानम्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो भवति । वच्छं पेक्खद्द । मोविन्दुरिति विन्दुः । हचं प्रेचते ॥

> षमीऽकारस्य लोपः स्थादत उत्तरवर्त्तिनः। वच्छं पेच्छेड वन्देड सूरं चन्दं णिश्रच्छड ॥ (१)

অকারাস্ত পুংলিঙ্গ শদের উত্তর অম্ বিভক্তির অকারের লোপ হর; এবং ৪।১২ সূত্র অনুসাবে পদান্ত মকার স্থানে বিন্দু হয়। বচ্ছং, দেবং।

टामोर्गः ॥४॥

षतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैक्सवचन षष्ठी बहुत्रचनयोर्णकारो

⁽১) বৃক্ষান্ পগ্রত বন্দধ্বং সূধ্যং চল্রং পগ্রত।

भवति। वच्छेण। वच्छाण॥ एच सुपीखेलम्। जम् गम् उच्चाङ्स दोर्घ इति दीर्घः॥

> ष्रतोऽनन्तरयोष्टामोर्णकारत्वं विधीयते। इरेण मद्यगो टड्टो श्राहचाण गणो श्रत्रं॥ (१)

জ্ঞকারাস্ত শব্দের উত্তর টা ও আম্ বিভক্তির স্থানে ণকার হয়। ক্ষেত্র, বচহাণ।

भिसो हिं ॥५॥ *

पातीऽतन्तरं भिमी हिं भवति। वच्छे हिं। एच सुपीत्ये-त्वम्॥

> षतोऽनन्तरभूतस्य भिसी हित्वं विधीयते। सरेहि सीहियो समो गन्तव्वो सक्तएहि जो॥ (२)

অকাবাস্ত শব্দের পর ভিদ্ বিভক্তি স্থানে হিং (ও -হি) হয়। বচ্ছেহি, বচ্ছেহিং।

ङमेरा-दो-दु-इयः ॥६॥

श्रतोऽनम्तरं ङसेः पश्चम्येकवचनस्य स्थाने श्रादो दुष्टिः इस्येत श्रादेशा भवन्ति। वच्छा। वच्छादो। वच्छादु। वच्छाचि। जम् श्रम् इन्स्यां सुदीर्घः॥

^{*} পাঠান্তর—ভিসে। হি:॥ ৫॥

⁽১) হত্রেণ মছলে। দক্ষ আদিত্যানাং গণোহরম্। (২) ফুরৈ: শো**ভিড: ব**র্গঃ পক্তব্য: ক্রুতৈর্থ:।

ङतेबलार श्रादेशाः स्वृरा दो दु हि रित्वमौ। श्रादो दक्खा पलासादो श्रसोद्यादु दुमाहि च॥ (३)

অকারাস্ত শব্দের উত্তর ঙদ্ বিভক্তি স্থানে আ, দো, হু, হি এই চারিটী আদেশ হয়। বচ্ছা, বচ্ছাদো, বচ্ছাহ, বচ্ছাহি।

भ्यसोहिनो सुन्तो ॥ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिन्तो सुन्तो हत्येतावादेशी भवतः। वच्छाहिन्तो। वच्छासुन्तो। एच सुपौति चकारेण दीर्घत्वम्॥

हिन्तो भवति सुन्तो च भ्यप्तोऽतोऽनन्तरस्य तु । स्राधोरणा गम्राहिन्तो मेहासुन्तो गम्रा पद्मा ॥ (१)

স্কাবান্ত শব্দের উত্তর ভাদ (পঞ্চমীর বছবচন) স্থানে হিস্তো ও স্বস্তো এই হুই প্রতায় আদিঠ হয়। বচ্ছাহিন্তো, বচ্ছাত্মস্তো।

स्रो ङसः ॥८॥

भातीऽनम्तरस्य उत्तः स्थाने सा इत्यादेशो भवति। वच्छसा॥

⁽७) व्यागरका दुव्याद शलाभा मरनाकान क्रमांक ।

⁽১) আধোরণা পজেভ্যো মেনেভ্যঃ বতানি পরাংসি।

परस्वातः सकारः स्थाद्द्िकक्षिविकटो ङसः।
देवदत्तस्य डिखस्य डिविखस्य श्र मन्दिरं॥ (२)
श्रकातास्त भएतत উত্তর ঙদ বিভক্তি স্থানে দুস আদেশ হয়। বচ্ছদুস।

के रे सिम ॥६॥

श्वतीऽनम्तरस्य छः: ए मि इत्येतावादेशौ भवतः । वच्छे । स्वचिद्र ङसिङ्योकीयः । वच्छम्मि ॥

> ए स्थाद ङेवत्तरस्थाती मिकारस हिवक्तिमान्। णारात्रणे मित्रा लोगा च्छण्यत्रा पदुमिमव॥ (३)

আকারাস্ত শব্দেব উত্তর ঙি বিভক্তি স্থানে এ, শ্মি, এই ছুইটি আদেশ হয়। বচ্ছে, বছুমি।

सुपः सुः ॥१०॥

श्रतोऽनम्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति। वक्छेसु। एच सुपीत्येत्वम्॥

> सुपोऽतोऽनम्तरस्थस्य सुकारादेश उच्चते । सुत्रपोसु गुणा सोन्ति रसिएसु रसा विश्व ॥ (४)

⁽२) দেবদপ্তপ্ত ডিখপ্ত ডবিখপ্ত চ মন্দিরম্।

⁽७) नातारत मिठा लाकाः बहुनमाः नम्र हेव।

⁽⁸⁾ হজনেষ্ গুণা ভবন্তি রদিকেরু রদাইৰ।

व्यकातास मरमत উত্তর সপ্তমীর বছবচনে স্ন হয়। বচ্ছেম।

जश्यस् ङखांसु दौर्घः ॥११॥

जसादिषु परतोऽतो दोघी भवति। वच्छा सोहन्ति। जग्रमिलीप दति जसो लोपः। वच्छादो ग्रागदो। वच्छादु। वच्छाहा उमोर्णः॥

परतो जिसदीर्घः स्थाद् ङसावामि च तद्यथा। वच्छा सोइन्ति वच्छादु ग्रेड वच्छाण पत्तस्रं॥ (१)

জন্, শন্, ওন্, ও আম্ বিভক্তিতে অকারান্ত শব্দেব অকাব দীর্ঘ হয়, অর্থাৎ অকার স্থানে আকাব হয়। বচ্ছা, বচ্ছা, বচ্ছানো, -ছ, -হি; বচ্ছান।

ए च सुर्याङङसो: ॥१२॥

श्रतोऽकारस्य एलं भवति सुपि पग्तः ङिङसी वर्ज्जीयता। चकाराहीर्घया वच्छे पैक्वहा जश्रमोर्लीयः। वच्छेण। टामोर्णः। वच्छेहिं। वच्छेसु। चकाराहीर्घथैति। वच्छा-हिंतो। वच्छासंतो। भ्यमो हिन्तोसन्तो। घङिङसोरिति किम् १ वच्छिमा। वच्छसा॥

^{*} পাঠান্তর- অস্ওস্তাম্ স্থদীর্ঘ: ॥১১॥

^{(&}gt;) বৃক্ষা: শোভত্তে বৃক্ষাৎ নয়তি বৃক্ষাণাং পত্ৰকম্।

भवेकवचनाक्जातो सुप्येतं परती भवेत्।
चकारादय दीर्घस यक्षातो नेतरो विधि: ॥
धस्मे रमेद भत्येण कामेण भ ण वंचिभो।
मोक्छेस जे पवदृन्ति तिवगो तेहि वंचिभो ॥
कक्छा हीणगुणा होन्ति जणासुन्तो भ कत्यतां।
विमोहो विसम्रासुन्तो रमासुन्तो वि जो जणो।
णमो तस्म करिमा ति हत्तिः स्थादेखदीर्घयो:॥ (१)

ঙি এবং ঙদ্ ভিন্ন প্রত্যন্ত পরে থাকিলে অকারাস্ত শব্দের অকার স্থানে একার (এবং চকারের প্রভাবে আকার) হয়।

क्वचिद् ङसिङ्गोर्लीपः ॥१३॥

श्रतो ङसि ङि इत्येतयोः परतः स्वित्तोषो भवति । वच्छा श्रागदो । ङसेरा दोदुष्टयः । वच्छे ठिश्रं । ङेरेमोत्येलम् ॥ श्रकारस्य सचित्तोषोङसिङ्गोः परतो भवेत् । श्रतो गाइजनं मेहा चन्दे समइ सञ्क्रणं ॥ (२)

কথনও কথনও ঙদ্ এবং ঙি বিভক্তিতে অকারাস্ত শব্দেব অকারের লোপ হয়। বচ্ছা, বচ্ছে।

⁽১) ধর্মে রমতে অর্থেন কামেন চ ন ৰঞ্জি:। মোকেবু বে প্রবর্জন্তে তিবণিটিন্ত-ব্যক্তি:। বুকা হানগুণা ভব্তি জ্বনেভ্যুক্ত কথ্যতাম্। বিষোহে। বিষয়েভ্যো রমাভ্যোহণি যোজন:। নম্ভব্যে করেমীতি।

⁽२) नमीवनः ध्यवाक्रत्य नमि नाइनम्।

वच्च थब्दः। (संस्कृत द्वच)।

एकव चन वस्वचन कर्ना वच्छो वच्छा कमी वक्के. वच्छा वच्छं करण वच्छेग वच्छे हिं, वच्छे हि * वच्छादो, वच्छादुः) वच्छाहिन्तो, वच्छास्नातो, चपादान वच्छेडिन्तो, वच्छेसुन्तो वच्छाहि, वच्छा मखका. वस्हाण, वस्हाणं * सम्प्रदान श्रधिकरण वच्छे, वच्छि स वच्छेसु, वच्छेस् * सखोधन वच्छ वच्छा

द्रदुतीः भसीचा ॥१४॥

इद्दन्तयोः शमो णो भवति । श्रमिणो पेक्व ह । वाउपो पेक्व ॥

डत्तरस्य ग्रमो णोलिभिदुतोः स्थात् पदान्तयोः। त्रग्गिणो परिजालेसु मुण लोएसु वाउणो॥ (१)

ইকাবান্ত ও উকারান্ত শব্দের উত্তর শদ্ প্রত্যন্ন স্থানে পো আদেশ হয়। অগ্গিণো, বাউণো।

^{(&}gt;) अश्रीन् शतिकालश, कानीहि लाकियू वायून्।

[#] मारमामिष् विवक्तात्र ज्ञानवत् । ६। ३७ ए ।

ङसा वा ॥१५॥

इदुदन्तयोर्ङमी वा गो भवति। श्रागिगो श्रागिस्स। बालगो। वाउस्स। श्रागे:। वायो:॥

प्रतोकत्तरकास्य सो वा गो विधीयते। श्वामाणी धारमधी जाला वाउगी वात्रधी वसम्॥

ইকারাস্ত ও উকারাস্ত শব্দেব উত্তর ঙদ্ প্রত্যয় স্থানে বিকল্পে গো হয়। অগ্রিগো, অগ্রিদ্স।

जशस चा यूलम ॥१६॥

इट्टक्तयोर्जंस श्रोकारादेशो भवति। इट्टतीस ई-ज-त्वं वा। चकारास्रो च। श्रमीश्रो। वाजश्रो। श्रमिणो। वाज्यो। श्रमीन्। वायुन्॥ ं

पाठान्तरम्-जसञ्च वात्रोत्यम् ॥ १६ ॥

इद्रोजेंस घोलं वा चकारेण इसोऽिय वा । इद्रोरप्यकारः स्थात्तदा यो न भवेद्यथा॥ श्रम्मघो श्रम्मिको होस्ति वाश्रद्यो वाडणोऽथवा। पत्रे चादम्तवद्भावादगी वाऊ च वा जिस ॥ ইকারান্ত ও উকারান্ত শব্দেব উত্তর জ্ञন্ স্থানে ও হন্ন এবং ই ও উ স্থানে যথাক্রমে ঈ ও উ হন্ন। অগ্গীও, বাউও। চকারের প্রভাবে জ্ঞ্ স্থানে বিকল্পে গো ও হন্ন। অগ্গিগো, বাউগো। কাড্যান্থনের মতে ইকাব ও উকাব স্থানে অকার হন্ন। অগ্গাও, বাজাও।

टा गा ॥१०॥

इदुदन्तयोष्टा विभन्नेणी इत्यादेशी भवति । प्रमिणा । वाचना॥

टा इत्येतस्य णाभावः स्थात् परस्येदुनोः पुनः। सम्मिणा वाउणा जासी वण्डिणा विण्डुणा तथा ॥

ইকারাপ্ত ও উকারাপ্ত শব্দেব উত্তর টা বিভক্তি **স্থানে** ণা হয়। সংগিণা, বাউণা।

सुभिसुप्सु दौर्घः ॥१८॥

इदुन्तयोः सु भिस् सुप् इत्येतेषु दीवीं भवति । सु । अग्गी । वाज । भिस् । अग्गी हिं। वाज हिं। सुप् । अग्गीसु । वाज सु ॥

सुभिस् प्रिदुतोर्दीर्घः परतः स्थात् कर्षः गुरू।
सुजसोः परतो दीर्घं इदुतोरयमोद्द्यः ॥
पग्गीहि सद वाजहि कारिदाचो तथा भिसि।
मदो इस्यौस चासस भाद दीर्घस्तथा सुपि॥ (१)

⁽১) অগ্নিভি: সহ বাযুভি: কারিডা:। মদো হভিত্ চারুত্ ভাতি।

স্থ্য, তিন্, এবং স্থপ্ প্রত্যর পরে থাকিলে ইকারাস্থ ও উকাবাস্থ পন্দের অস্তাস্থর দীর্ঘ হয়। যথা,—জগ্নী, বাউ; অগ্নীহিং, রাউহিং; সগ্নীস্থ, বাউস্থ।

बग्गिमञ्दः। (सं-प्रान्तः)।

एकवचन बदुवचन ष्मग् गी चरगोद्यो, चरिगणी, (घरगषी व्यविगं श्रविगणी, प्रवर्गी कामी धारगोष्टिं, श्रारगोष्टि स्रविगणा करण श्वगीदो,श्रगीदु, श्वगीश्वलो, श्रग्गीसुलो श्रपादान षग्गीष्ट) प्रश्मिस्स, प्रश्मिणो, प्रश्मीण, प्रश्मीण सम्प्रदान, (चग्गचो) सम्बन्ध श्रग्गिसा श्रग्गोसु, श्रग्गोसं अधिकरख ष्मग्राग श्रग्गीषो, श्रग्गिषो सम्बोधन

वाडगब्दः। (सं-वायु)।

प्कवचन वहुवचन
कर्त् वाज वाजधो, वाउणो, (वाधधो)
कर्मा वाउं वाउणो, वाज
करच वाउणा वाजहिं, वाजहि
प्रपादान वाजदो,

बाजरु, वाजहि

एक व च म		वसुवस्रत	
मम्प्रदान,	वाडगो, वाडस्स,	वाज्जणं,	वाजग
मख्यस	(वाषणी)		
अधिकारण	वाउस्मि	वाजस,	वाजसं
मखोधन	वाउ	वाजधो,	वाडची

स्त्रियां शस उदातौ ।।१६॥

स्त्रियां वर्त्तमानस्य यस उत् घोत् इत्येती घाटेशी भवतः। मालाउ। मालाघो। गईउ गईघो। वङ्गो। वङ्ग ॥

স্ত্রীলিঙ্গ শব্দের শন্ স্থানে উ এবং ও হয়। যথা—মালাউ, মালাই। শঙ্কিউ, শঙ্কিও। বহুউ, বহুও।

जसो वा ।।२०।।

जसः स्त्रिया मृत् भोत् इत्येती भादेशी वा भवतः। पंची
श्रदन्तवत्। मासाड। मासाभी। मासा॥
चलमीलं च जायेते द्वावादेशी समःस्त्रियाम्।
सर्वेषामिष श्रव्दानामथवा स्वाद दन्तता॥
द्वीन्त मासाउ मासाभी पंची मासा खरूउ च।
खर्री च खर्र वा स्वादभूशब्दोऽपि तहिषः॥

^{*} शांबाब-बरमा वा जिलामूरमारको ॥ २०॥

ত্রীলিক শব্দের উত্তর জন্ স্থানে বিকল্পে উ এবং ও হয়; এবং অকারাস্ত শব্দের আয় অস্তাস্বরদীর্ঘতা হয়। যথা—মালাউ, মালাও, মালা।

अभि ऋखः ॥२१॥

चिम परतः स्त्रियां इस्त्री भवति॥ मालां। गर्छ। वर्षु॥

परतोऽिम स्त्रियां ऋख उच्चते तद्यया पुनः। मालं गुम्फेस पेच्छेस पारिं कर्ष्डं विमुश्वस् ॥ (१)

স্ম্ পবে থাকিলে স্ত্রীলিঙ্গ শব্দের অন্ত্যস্বর হ্রস্ব হয়। মাসং, ণইং. বহং ।

टाङस्ङीनामिदेददातः ॥२२॥

टा रूम् कि इत्येतेषां स्त्रियां इत् एत् अत् आत् इत्येते भादेशा अवन्ति । टा । गई इ । गई अ । गई आ । गई ए अअं । रू हा । वई इ । गई ए । गई आ । गई आ धर्ण । कि । गई इ । गई ए । गई स । गई सा ठिअं ॥

[टाङसिङस्ङीनामिदुददादेतः ॥२२॥]

स्त्रियां टाङसिङम्ङीनां चतुर्णामविश्रेषतः । उन्ना दृद्दरादेतः पञ्चादेशा इमे यथा ॥

⁽১) बालाः शक्तय, भश नातीः, कश्रुः विमूशः।

णर्रेष पूरियो सिन्ध्र णर्रेष च गर्रेष च। णर्रेषा च गर्रेए च वध्वामध्येवमेव हि॥ (२)

টা, (ঙদি), ঙদ্ এবং ঙি বিভক্তি স্থানে স্ত্রীলিঙ্গে ই, (উ), এ, অ, এবং আ, এই কয়টী আদেশ হয়। উপযু্তি প্রত্যেক বিভক্তিতেই সকল আদেশগুলিই বিহিত হয়। ণদ্ধই, (ণদ্ধউ), ণদ্ধএ, ণদ্ধআ, ণদ্ধআ।

नातोऽदातौ ॥२३॥

श्रात प्राकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्यानन्तरं टाङस् ङीनाम् श्रत् श्रात् इत्येतावादेशी न भवतः। पूर्वंग प्राप्तो निविध्यते। मालाइ। मागाए। कश्रं। धणं। ठिषं॥ श्रातः परावदाती न भवतीऽन्ये व्रयः स्नृताः। केसा मालाइ मालाङ मालाए वानिषा तद्यः॥ (३)

আকারান্ত স্ত্রীলিঙ্গ শব্দের উত্তর পূর্বস্থ্রবিহিত অ এবং আ আদেশ হয না। অপবাদবিধি। মালাই, মালাএ, (মালাউ)।

यादीती वहुलम् ॥२४॥

ख्रियामाकाराक्तादातः स्थाने पात् ईत् इत्येती पारेगी बहुलं प्रयोक्तस्यो । सङ्माणा । सङ्माणो । इसहा । इसही ।

⁽२) नष्ठा श्रृतिष्ठः निष्तुः।

⁽৩) কেশা মালরা বাসিজা ভব।

सुप्पण्डा । सुप्पण्डी । स्राप्ता । स्राप्ता । स्राप्ता । स्रिटा । स्र्पण्यसा । स्राया ॥

श्राकारस्तद्दीकारः स्त्रियां स्तो बहुतं ततः । इसमाणा इसमाणी सामला सामली भवेत्॥

সাকারান্ত স্ত্রীলিঙ্গ শব্দের অন্তঃ আকাব স্থানে বছলভাবে আকার ও ঈকাব হয়। হলদা, হলদা।

न नपुंसके ॥२५॥

प्रथमेनं वचने नपुंमके न दीर्घंत्वं भवति। सी दीर्घः पूर्वं स्वेत्वं न नपुंसक इत्य-नेन बाध्यते। दिश्वं। सञ्चं। श्ववं। दिधा सञ्चा श्ववः॥

ইকারাস্ত ও উকারাস্ত ক্লীবলিঙ্গ শক্ষেব উত্তর স্থ বিভক্তিতে পূর্ব্বস্থ দীর্ঘ হয় না। যথা—মহং, দহিং, হবিং।

दुक्तश्यसोदींर्घश्य ॥२६॥

नपुंसके वत्त्रमानयोर्जस् श्रमोः स्थाने इदादेशो भवति। पूर्व्यस्य च दीर्घः। वणाइ। दश्रीइ। मह्हद्दावनानि। दधीनि। सभूनि॥

ज्य्यसीर्भत इत्वं तत्सिबयोगासपुंसके।
तयोस परतो दीर्घः प्रागृहसस्य भवत्यतः॥
वणाइ च दडीइ च मद्भइ च तथा पुनः।
परतो जय्यसोरीत्वं यह स्वाइडुलं डि तत्॥

ক্লীবলিঙ্গ শব্দের উত্তর জন্ ও শন্স্থানে ই হয় এবং পূর্বে স্বর দীর্ঘ হয়। বণাই, দহীই, মহুই। কখনও কখনও ঈও হয়।

नामन्त्रणे सावात्वदीर्घविन्दवः ॥२०॥

त्रामस्त्रणे गम्यमाने सी परत श्रील दीर्घविन्दनी न मवन्ति। चत श्रीत् सोरित्योलं प्राप्तम्। सुभिस् सुप्सु दोर्घ इति दोर्घः। सोविन्दुर्नपुंनके इति विन्दुः प्राप्तः। इ वच्छ। हे पन्नि। इ वण। हे वाउ। इ दक्षि। इ महु॥

> स्फ्रियामन्त्रणे न स्थादोत्वं सौ परतस्त्रिषु। दीर्घविन्दूच है काम है विनासिणि है महु॥

সম্বোধন বুঝাইলে স্থ বিভক্তিতে ওত্ব, দীর্ঘত্ত ও বিন্দু হয় না। হে বচ্ছ; হে বিলাসিণি, হে মন্ত্য

स्वियामात एत् ॥२८॥

स्त्रिधामात: स्थाने एत्वं भवति सौ परत पामकाचे। इ माले। प्रकथस इस इति मोर्लोपः॥

> चामन्त्रणे भवत्येत्वमातः सौ परतः स्त्रियाम्। हे माले मिह्नसे सुद्दे जाए वाले सिसी तथा॥

ত্রীলিঙ্গ আকারান্ত শব্দের আকার স্থানে সম্বোধনে বিহিত স্থ বিভক্তিতে একার হয়। হে মালে।

र्द्रद्रते । इंदा

खियामोटूतो क्रंखो भवति मी परत घामस्त्रणे। हे गृह। हे वहु॥

> ईदूनोः स्थात् स्त्रियां इस्तः स्फ्रन्त्यामसाणे यथा। हे पारि महि चाउंडि हे कगड़ वह वौरसु॥

সম্বোধন বুঝাইলে স্থ বিভক্তিতে ন্ত্রীলিঞ্চ ঈকারান্ত ও উকাবান্ত শব্দের অস্তান্তর ব্রস্থ হয়। হে ণ্ট, হে বহু।

सार्विन्दुनंपुंसकी ॥३०॥

नपुंसके वर्त्तमानस्य साविन्दुभवति। वर्षा। दहिं। मदुं॥

नपुंसके भवेद्यः सुस्तस्य विन्दुविधीयते । कुष्फं सुष्फं सुष्ठं कत्तं पीत्तं वित्तं धर्ण वर्णे ॥ नशुःशकनित्तं स्र विज्ञि स्थान सम्मात रहा । वर्षः, महिः, महः ।

याकाराना स्वीलिङ्ग शब्दः।

मासा ।

एकवचन बहुवचन कर्त्तृ माला मालाघी, मालाछ, माला कर्मा मालं मालाघी, मालाछ

	एकवचन	वसुवचन
त्रपादान	मालादो, मालादु, मालान्हि, (मालाद, मालाए)	मासांडिक्तो, मासासुक्तो
करण,	मालाइ, मालाए	मालान्हिं, सालान्हि
सम्बन्ध, अधिकरण	(मासाउ)	मालास, मालाप मालामं, मालासु
सब्बोधन	माले	मासात्रो, मालांड, माला

र्द्रकारान्त स्त्रोलिङ ग्रब्दः -- गर्द्र (नदौ) ।

	एकावचन	वहुवचन
कर्तृ	गर्द	गईभो, गईउ, गई
कामी	गइं	गईप्रो, वर्डड, वर्ड
श्रपादान	णईदो, णईदु, णईसि, (चईस, णईए, सर्देश, णई)	पई हिन्तो, पईस्नुन्तो
करण	गईइ, गईश्च, गईश्चा, गईए, (गईड)	णईहिं, चुईहि
सख्य,	गर्रेड, वर्षेष, गर्रेषा,	याईयां, याईय
धम्पदान	वर्षेए, (वर्षेड)	

एकावचन

बचुवचत

श्रिकरण

पर्दर, गर्दश्च, गर्दश्चा,

गईसं, गईस

गर्दए, (गर्दछ)

सब्बोधन

गुष्ट

णईग्री, णईड, चई

जकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः—वह्न (वधू)।

एकवचन

बहुवचन

वह

वस्त्रभो, वस्रु, वस्र

वह पो, वह उ, बह

अपादान

बह्नदो, बह्नदु, बह्नहि,

वहाचिन्तो, वह्नसुन्तो

(वहरू,--प,--मा,--ए)

करण

वहर, वहरा, वहरा, वहरिं, वहरिं

वहर, (वहड)

वस्र, वस्रम, वस्रमा,

वह्रणं, वह्रण

सम्प्रदान

वञ्चए, (बञ्चड)

अधिकारण

वहर, वहरा, वहरा, वहरा, वहरा,

वहर, (वहउ)

सब्बोधन

वर्

वह्रभो,वह्रच, वह

अकारान्त स्रोलिङ भव्द:--वण (वन)।

एकवचन

वणं

वणाष्, वणाष्, वणाणि

	एकावचन	बसुवचन
वा मी	वर्ष	वणाइं, वणाइ, वणाणि
करण	वणेण	वणे हिं, वणे हि
श्रवादान	वणादो, वणादुः वणान्धि	वणासुन्तो. वणाहिन्ती
मग्बन्ध, सम्प्रदाम	वगस्म	वयाणं, वणाण
च धिकार्ण	वर्षा, वर्णम् सि	वणेसुं, वणेसु
सब्बोधन	वण	वणाइं, वणाइ, वणाण

ऋत चारः सुपि ॥३१॥

ऋकाराक्तस्य सुपि परत श्रार इत्यादेशी भवति । भत्तारी सोडइ । भत्तारं पेक्वस । भत्तारेण कर्म ।

> ऋतस्तावत् पदान्यस्य भवेदारः परे सुपि । पुंसि प्रायेण भक्तारो कत्तारो तद् भविष्यति ॥

প্রাকৃত স্থবন্ত প্রত্যের পবে থাকিলে সংস্কৃত ঋকারাস্ত শব্দের ঋকাব স্থানে প্রাকৃতে স্থার আদেশ হয়। বথা, ভর্তৃ স্থানে ভন্তাবো। প্রাকৃত্তে ঋবর্ণ নাই।

मातुरात् ॥३२॥

मात्रसम्बन्धिनो ऋकारस्य पाकारी भवति। साषा सोक्षर् । सार्श्व पेक्ससु । साषाए कर्षा ॥

सम्बन्धार्थाक्ष सा षष्ठी मातुरित्यक्ष या भवेत्। तत्सम्बन्धिन त्रात्वं स्थान्मात्रा मास्रादिवत् परम्॥

মাতৃশব্দেব ঋকাব স্থানে আকাব হয়। মাআ।

उर्जश्यस्टाङस्सुप्सु वा ॥३३॥

जस् शस् टा उस् सुप्सु परतः ऋकारस्य उकारादेशी भवति वा। जस्। भन्तुणो। भन्तारा। शस्। भन्त्णो। भन्तारे। टा। भन्तुणा। भन्तारेण। उस्। भन्तुणो। भन्तारस्स। सुप्। भन्नुसु। भन्तारेसु। श्वारादिः पूर्व्ववत्॥

करत उत्वं भवेज्यश् शम्टाङम्स परतो न वा।
भन्ता होन्ति भन्न वा भन्तारा वा जिम समात्॥
भन्ता एहि भन्न वा भन्तारो वा श्रमि स्मृताः।
भन्ता सहिदा वाला भन्तारेण तथैव टि॥
भन्ता ङिम भन्तास्स भन्तारस्स च वा भवेत्।
इत्थते भन्तेरित्वं वा तथा भवति भहिणो॥

জস্, শস্, টা, ওস্ স্থপ্,—এই কয়টী বিভক্তিতে ঋকারাস্ত শব্দেব ঋকার স্থানে বিকয়ে উকার হয়। বথা—ভত্ত্ণা, ভত্তারা; ভত্তা, ভত্তারে; ভত্তা, ভত্তারেণ; ভত্তা, ভত্তুস্স, ভতারস্স; ভত্তু, ভতাবেস্থ।

জস, শস্, টা এবং ওদ্ বিভক্তিতে ভর্ত্ত শব্দ স্থানে বিকল্পে "ভট্টি" হয়; ভটিণো, ভটিণা।

पित भात जमातृगामरः ॥३४॥

पिबादीमां सुपि परतो ऋतोऽरो भवति । श्वारापवादः । पिश्वरं । पिश्वरेष । भाश्वरं । भाश्वरेष । जामाश्वरं । जामाश्वरेष ।

> भरादेशः पित्व श्वात्व जामातृषास्त्रो भवेत्। पित्ररो भाषरो तहदपि जामात्ररो तथा॥

স্থাবিভক্তি পরে থাকিলে পিতৃ, ভ্রাতৃ ও জামাতৃ শব্দের ঋকার স্থানে সব হয়। যথা, পিঅরো, ভাঅরো, জামাঅরো।

या च सौ ॥३५॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परे। चकारादरस्य। पित्रा। पित्ररी। भाषा। भाषरो। जामाषा। जामा-षरो॥

> चात्वं मी परतस्तेषां चकारामु भवेदरः। पिचा च पिचरो भाचा भाचरो ताद्द्यः परः॥

পিতৃ, ভ্রাতৃ ও **জামা**তৃ শব্দের ঋকাব স্থানে স্থ বিভক্তি পরে থাকিলে বিকল্পে আ হয়। যথা, পিআ, পিঅরো; ভাআ, ভাঅরো; জামাআ, জামাঅবো।

भर्तृ गन्दः (भत्तार)।

एकाव चम बचुवचन भत्तारो भत्तारा, भत्त्वी, (भत्त्), अष्टिणो कर्मा अत्तारं भत्तारे, भत्तागी, भन्तू, भट्टियो भत्तारेडिं भत्तारेडि भत्तारेण, भत्त्या, करए भट्टिणा भत्तारादो, भत्तारादु, भत्ताराष्ट्रिको, त्रपादान भत्ताराष्ट्रि, (भत्तुषी) भत्ताराष्ट्रकी) भत्तारस्स, भत्तस्स, भत्ताराणं, भत्ताराण संखन्ध, भत्त्रणी, भहिषी मम्मदान भन्तारे, भन्तारिया अधिकार्ण भत्तारेषुं, - सु, भत्तूसु मक्बोधन भत्तार भनारा, भत्त्वो, भष्टिणो

मात थब्दः—(माया)।

एकवचन बहुवचन
कर्त्तृ मात्रा मात्राची, मात्राह, मात्रा
कर्मा मात्र' मात्राची, मात्राह
करण मात्राह, मात्राए मात्राहि, मात्राहि
त्रापादान मात्रादी, मात्राह, मात्राहिन्ती, मात्राहिन्ती
मात्राहि

	एकवचन	बहुवचन
मब्बन्ध, सम्बदान	- माम्राद, माम्राए	माधार्ण, माधारा
श्रधिकरण मख्बोधन	माषाइ माषाए	माषासुं, माषासु माषाषो, माषाउ, माषा
मख्य। यग	माए	

भार गब्दः—(भाषर)।

	एकवचन	वहुवचन
कर्तृ	भाषारं	भाष्ररा
कमी	भाषरं	भाषारी
करण	भाश्रदेण	भाग्ररेच्चिं, भाषरेचि
श्रपादान	भात्ररादो, भात्ररादु, भात्रराष्ट्रि	भाषराष्ट्रिन्तो, भाषरासुन्तो
स ब्बन्ध , मग्मदान	भाषरस्स	भाग्नराणं, भाग्नराण
श्रधिकरण	भाषरे, भाषरिम	भाषरेसुं, भाषरेसु
सम्बोधन	भाश्रर	भाषरा

राज्ञश्व ॥३६॥

राजन् शब्दस्य चा इत्वादेशो भवति सौ परतः। राचा। परतः सौ भवत्वात्वं राच्चोऽन्वस्य इत्नोतुक्ति। सामर्थात् स्वादकारस्य राजा राचा निगवते॥ স্থ পরে থাকিলে রাজন্ শব্দের উপধা অকার স্থানে আকাব হয়, এবং অস্তাব্যঞ্জনমন্ত্রের লোপ হয়। রাআ।

शामन्त्रणे वा विन्दुः ॥३०॥

राजम् शब्दस्य प्रामम्बर्णे वा विन्दुर्भवति ॥ है रामं। हेराम्र॥

भामस्त्रणे भवेदराश्चो विन्दुः सीपरतो नवा। दे राभं परिपासेस मिष्टं दे राभ वा भवेत्॥ (१)

ৰাজ্বন্ শব্দের সম্বোধনের একবচনে বিকল্পে অনুস্থার হয়। হে রাজং, হে রাজ।

जश् शस्ङमां गी ॥३८॥

राम्च उत्तरिषां जस् यस् उत्स् इत्येतेषां यो इत्यादेशी भवति। राम्चायो पेक्विक्ति। राम्चायो पेक्वसु। राम्चो पेक्विक्ति। राम्चायो पेक्वसु। राम्चयो भ्रयं। रसी भ्रयं॥

राज्ञी जस् श्रस्ङ सां गोलं विकाल्पेन विधीयते।
राज्ञा वा चीन्ति राज्ञाणी जमः कार्य्यं क्रमादिदम्॥
राज्ञाणी सेवए सेक्षा राज्ञाणी वा तथा शसि।
राज्ञणी केरणं रज्ञां रखी राज्ञस्य वा ङसि॥

বান্ধন্ শব্দের উত্তর জন্, শন্ও ওস্ বিভক্তি স্থানে বিকল্লে ণো হয়। পক্ষে অকারাস্তবং; রাআণো, রাআ, ইত্যাদি।

⁽**)** হে রাজন পরিপালর মহীম্।

शस एत् ॥३६॥

राश्चः परस्य शम ए इत्यादेशो भवति वा॥ राए पेक्बसु। राश्चाणो पेक्बसु॥

বাজন্ শব্দের উত্তব শৃদ্বিভক্তি স্থানে বিকল্পে এ হয়। বাত, বাজাণো।

श्रामीणं ॥४०॥

राज्ञ उत्तरस्य ग्रामः षष्ठी बहुवचनस्य णं इत्यादेशो भवति॥ राग्राणं॥

आसो विबीयते णत्वं राजन् गब्दे तु नित्यवत्। राज्ञां भवति रापाणं इत्याद्यः ग्रब्दकोविटाः॥ राज्ञन् भएकत উত्তर जाम् श्राम् गः इत्र। ताजागः।

टागा ॥ ४१॥

गन्न उतरं खतीयैकवचने णा इत्यादेशो भवति॥ राइणा । गन्न ग्रब्दस्य णाभावः टा इत्येतस्य कथ्यते । राक्षा रिच्चतमित्यर्थे रसा वा राइणाऽथवा ॥ वाक्षन् भत्तव উত्তव हो स्रात्न शंह्य । वश्चा, वाहेशा ।

ङसञ्च दित्वं वाऽन्त्यलोपश्च ॥४२॥ राज्ज उत्तरस्य ङबादेशस्य टादेगस्य च वा विकल्पेन दित्वं भवति ॥ श्रान्त्यस्य चलीयः॥ रसो। राइगो धणं॥ राइगा। रसाक्षत्रं॥

ङसो दिलं नलोपय चकारास्पोलमुच्यते। भवेद्राज्यमिटं रस्पो राणो वा जज्जमविह ॥

ঙদ্ এবং টা বিভক্তিতে বাজন্ শব্দের অস্তাবর্ণের (নকাবেব) লোপ বা দিঅ হয়। বলো, রাইণো; রলা, রাইণা।

द्रदित्वे ॥४३॥

विति निष्ठत्तम्। ङसादेशस्य टादेशस्य च श्रक्तते दिले राज्ञ दलं भवति॥ रादणो । रादणा॥ क्रते दिले तु दलं न भवत्येव॥ रसा। रण्णो॥

दिलाभावे भवेदिलं जात् परं टाङसोः पुनः। राइणाराक्खमा भूमी राइणी केरमा सङ्घी।

পূর্ব্ব স্থতেব বিকল্পবশতঃ বাজন্ শব্দের নকারের দ্বিত্ব না হইলে (জকারের পর) ইকারের আগেম হয়। দ্বিত্ব হইলে হয় না। রাইণা, রাইণা। পক্ষে—রগ্লা, রগ্লো।

श्राणोणमोरङसि ॥ ४४ ॥

णी नमग्री: पर्योः राष्ट्री जकार ख प्राकारा देशो भवति ॥ ग्रङ्सि षष्टे प्रकावचने न भवति ॥ राष्ट्राणो पेक् खन्ति । राष्ट्राणो पेक् खसु । राष्ट्राण धणं । श्रीष्ठमदम्तवत् । राष्ट्रं । राएष्ट्रं । राधाः राधादो। राधादुः। राधाहिः। राधाक्तिः। राधासुन्तोः। राधसाः। राषः। राष्सुः। राष्सुः॥

पन्तो गोणपोरात्वमङस्यत्र विधीयते। राम्रागो झोन्ति राम्रागंरसो वा राइगो ङनि॥

ণো এবং ণং পবে থাকিলে বাজন্ শব্দেব জকাব স্থানে আকাব হয়। যন্ত্ৰীৰ একবচনে হয় না। রাজাণো, বাজাণং। যন্ত্ৰীৰ একবচনে রয়ো, বাইণো।

राजन् भव्दः —(राय)।

बहवचन एकवचन कत्तं राश्राणो, राश्रा रामा कर्मा राश्च राश्राणी, राए राएडिं, राएडि राइगा, रसा कर्ग श्राप।द।न राश्रा, राश्रादी, राश्राहिली, राश्रासली रात्राद, रामाहि राद्रणो, रस्रो, (राणो) रात्राणं, राश्राण अधिकरण राष, राश्रम्म राएमं, राएसु सम्बोधन राग्र, राश्रं राश्राणी, राश्रा

चात्मनोऽप्पागो वा॥ ४५॥

भात्मन् ग्रब्ट्स्य स्रप्पाण इत्यादेशो भवति वा॥ स्रप्पा। स्रप्पाणो॥

त्रात्मनस्तु विकल्पेन त्रप्यागादेश उच्चते । त्रप्यागो पृनर्त्ता वा स्थादप्या वा यद्याविधि ॥

আত্মন্শক স্থানে বিকল্লে অপ্লাণ এই আদেশ হয়। অপ্লা, অতা, অপ্লাণো।

दूत्व दित्ववर्जः राजवद्नादेशे ॥४६॥

आत्मणोऽनादेशे राजवत् कार्थे भवति ॥ इत्व-दित्वे वर्ज्जियत्वा ॥ अप्या, अप्याणी । अप्यणा । अप्यणी ॥ आत्मा । आत्मानः ॥

श्रनादेशे भवेदिलहिलवर्जी च राजवत्। श्रना भोऽयं भवत्यपा स्थादादेशेतु वचवत्॥

পূর্ব্ব-স্ত্র-বিকল্পবশতঃ আত্মন্ শব্দ স্থানে সপ্পাণ সাদেশ না হইলে বাজন্ শব্দেব ভাষ কার্য্য হয়; কিন্তু ইত্ব ও দ্বিত্ব হয় না। সপ্পাণ সাদেশ হইলে বৃক্ষ শব্দেব ভাষ কার্য্য হয়।

यातमन् शब्दः ।

एकवचन बहुवचन
कर्त्तृ श्रत्ता, श्रष्पा, श्रष्पाणा श्रष्पाणा, श्रष्पाणा
कर्मा श्रष्पाणं श्रष्पाणा श्रप्पाणी
करण श्रप्पणा, श्रपपाणिण श्रपपाणिहिः, श्रप्पाणिहि

	एकवचन	बहुवचन
श्रपादान	श्वप्याचा, श्रप्वाचादो, श्रप्वाचादु, श्रप्वाचाहि	श्रप्पाणाहिली श्रप्पाणासुन्ती
सम्बन्ध, सम्प्रदान	त्रप्पणी, त्रप्पाणस्म	श्र <u>प्</u> पाणाणं, श्रप्पाणाण
ग्र धिका ण सम्बोधन	श्वप्याणी, श्रप्पाणिमा श्रप्पं, श्रप्प	श्रप्पाणेमुं श्रप्पाणे षु श्रप्पाणाः, श्रप्पाणो

ब्रह्माद्या श्रात्मवत् ॥४०॥

ब्रह्माद्याः शब्दा लच्चानुमारंण आत्मवत् माधवी भवित्तः॥ वम्हा । वम्हाणी ॥ ज्वा । ज्वाणी ॥ श्रद्धा । श्रद्धाणी ॥ ब्रह्मन् । युवन् । श्रध्वन् ॥ एवमाद्रयः लच्चानुमारेण श्रनु-गन्तव्याः ॥

ब्रह्मादयोऽिप मञ्दाः स्युरात्मवदृरूपलचिणे । ब्रह्मा बम्हा भवत्यूषा उम्हा तदद् युवा जुवा ॥ वक्षन्, यूवन्, उक्षन्, यक्षन् थाङ्ठि भटक्षत क्षत्र योजन् भटक्त ग्राय ।

रित वरर्गि कार्ते प्राक्षत प्रकाशी लिङ्ग विभक्त्या-देशीनाम पञ्चमः परिच्छेदः।

बरूगीलगर्थ श्रभावली।

>। কোন্কোন্শবে কোন্কোন্বিভক্তিতে নিম্লিথিত পদগুলি হয় লিথ।

वच्छा, वच्छे, अगिणो, वाउगी, अगोहिः वाऊहि, मालाइ माला, णईहि, गईश्र, गइए, भन्तेणो, भन्तारे, राश्रं, अप्याणो, श्रपाणे, ज्वाणो, बम्हाणो।

২। নিম্লিখিত ছই ছইটী পদেব মধ্যে প্রভেদ নির্ণয কব।

वच्छेहि, वच्छाहि; वच्छाण, वच्छेण; वाजहि, गर्जहि. वाज, वाउ; गर्दहि, गर्दहि; वण, वण; भाग्रराहि, भाग्रदिह; ग्रप्पणो, श्रप्पाणो; श्रप्पणा, श्रप्पाणा; श्रप्पा-गोग, श्रप्पाणागा।

- ৩। কক্থ, পুহবী, প্রাতৃ, বিহু, মূণি ও দুসা শদের রূপ লিথ।
- ৪। সংস্কৃতে অনুবাদ কব।
- (क) यत्ताए यज्जया मयासं मन्द्रसेण पेमिटम्हि। ता जाव पविसिध यज्जया सम्रामंगच्छामि। एमा यज्ञया, हिम्रएण किंपि यालिङस्तो चिट्ठइ। ता नाव उवसप्पामि।
- (ख) तदो तेण दूर्ठहिष्यणा कलवलणग्दणिहिं फुब्ब-णिलिणं विश्व गांश्वरिं उज्जद्दणं अवगाहमाणेण, समाप्तादिदो परिव्याजयो, तच्च परिव्सर्ट्रदण्डकुण्डियाभायणं सोयरिहिं, सिचित्र, दन्तम्तरं क्वितं पेक्विय, पुणोवि उग्ध्र्टं जणेण "हा! परिव्याजयो वावादीयदि ति।"

ে। প্রাক্ততে অমুবাদ কর।

त्रनं मभूमेण, शृणोतु तावटार्था। ततो विच्छिद्वविसंष्ठुल शृङ्कनाकलापं दन्तान्तरपरिग्छद्दोतं परिव्राजकसृदद्दन्तं त प्रेच्य कर्णपूरकेण मया, निह्न निह्न, त्राध्याया अबीपपुष्टेन दासेन, वामचर्णेन चूतखेनकसृद्घुष्य उहुष्य, त्वरितमापणात् नौहदर्णं ग्रहोता, त्राकारित: स दृष्टहस्ती।

त्राह्य प्ररोषं तं हस्तिनं विस्थार्ये निश्वराभम्। मोचितो मया स दन्तान्तर संस्थितः परिव्राजकः॥

अय षष्ठः परिच्छेदः॥

युवख्थकत्।—मर्वनाम भक्।

প্রাক্বত সর্বনামগুলির রূপ প্রায়শই প্রাক্ত বিশেষ্যগুলির ছার। তবে সামান্ত সামান্ত প্রভেদও আছে।

প্রাক্তে সাধারণতঃ অস্তাব্যঞ্জনের লোপ হয় বলিয়া কতকগুলি
সর্বনাম শব্দের রূপ তাহাদের সংস্কৃতস্বরূপ হইতে অত্যন্ত বিভিন্ন। সংস্কৃত
কিন্, যদ্ ও তদ্ শব্দের প্রাকৃতস্বরূপ ক, জ ও ত। আবার সংস্কৃত
এতদ্ শব্দ স্থানে এদ বা এ, ইদ্ম্ স্থানে ইম, এবং অদ্ম স্থানে অমু বা
অহ হয়। কিম্, যদ্ ও তদ্ শব্দ স্থানে কোনও কোনও বিভক্তি পরে
থাকিলে কি, জি ও তি হয়।

আরও কয়েকটী বিশেষত্ব।

সংস্কৃত তত্মাৎ ও এতত্মাৎ স্থানে যথাক্রমে তো ও এত্তো হয়।

- " তম্ম ও তম্মাঃ " সে হয়।
 - , তেষাম ও তাসাম " সিম "।
- " অসৌ ও অদঃ " অহ "।
- " এনম্ও এনাম্ " ণং "।
- ্ৰ কিয়ৎ " কেন্দ্ৰহ, কেন্ত্ৰিঅ হয়।

सर्वादेर्जस एतम् ॥ १ ॥

सर्व्वादं क्तारस्य जम एतं भवति ॥ सत्वे । जी । ते । कि । कदरे ॥ मर्व्वे । ये । ते । कि । कतरे ॥ मर्व्वादे: सर्वनाम्नः स्थाज्जम एत्वं परस्य तु । मत्वे एक्के परे ऋषों के जी ते दश्चरे दमे ॥ १का कि सर्वना भारतन উত्ত बहा छात्न এ হয় । सर्वा ।

ङे: सिं सि त्या: || २ ||

के. सप्तस्येकवचनस्य सर्वादि परिस्थितस्य स्थाने स्मि स्थि स्थाने स्थाने

दूरमेतत्विंयत्तद्वाष्टाद्रणा वा ॥ ३ ॥

इदम् एतद् किम् यद् तद् इत्येतिभ्यः टाइत्यतः स्थाने इणाइत्ययमादेशो वा भवति ॥ इ। मणा। एदिणा। किणा। जिणा। तिणा॥ पद्ये। इमेणा। एदेणा केणा जेणा। तेणा॥ इषा स्थादिदमितत् किं यत्तक्षष्टः परस्य वा। इमिषा एदिणा तहत् किषा भूपो जिषा तिषा॥ इमेण पुनरेदेगा केण जेण च तेषा च। इत्थेतं वा प्रधोक्तव्याः पश्चस्थारिदमादयः॥

ইদম্, এতদ্, কিম্, যদ্ ও তদ্ শব্দেব উত্তর টা বিভক্তি স্থানে বিকরে ইণা আদেশ হয়। ইমিণা, এদিণা; ইমেণ, এদেণ ইত্যাদি।

श्राम एसिं।।।।।।

इदमादिभ्य उत्तरस्य ग्राम एसि इत्ययामादेशा भवति वा॥ इमेमिं। इसाण॥ एदेसिं। एदाण॥ केमि। काण॥ जीसिं। जाण॥ तीमें। ताण॥

> स्यादेनिनिदमादिभ्य आमः स्थाने विकल्पनः। इमिसं तद्दन्यष् पचे स्थादच्यव्दवत्॥

ইদমাদি পাঁচটা শব্দেব উত্তব আম্ স্থানে বিকল্পে এসিং হয। ইমেসিং ইমাণ ; ইত্যাদি।

किं यत्तद्व्योङस आसः ॥५॥

किं यत् तत् इत्येतिभ्य उत्तरस्य उत्तर ग्रास इत्ययमादेशो भवति वा ॥ काम । कस्म ॥ जास । जस्म ॥ तास । तस्म ॥ त्राम इत्ययमादेश: किंयत्तद्भाो उत्तो भवेत्। विभाषा कास वा कस्स जास तास तथापरी॥ কিম্, যদ্ ও তদ্ শব্দেব উত্তব ঙদ্ স্থানে বিকল্পে আসে আদেশ হয়। কাস, কস্স; জাস, জস্স; তাস, তস্স।

ईद्भ्यः स्मा से ॥६॥

र्द्रकारान्तेभ्यः किमादिभ्य उत्तरस्य ङ मः सा से द्रत्यता-वादेशो वा भवतः॥ किम्मा। कोमे। कोग्रा। कोग्रा। कोए। कोइ॥ जिस्मा। जोसे। जोग्रा। जोग्रा। जोए। जोइ॥ तिस्मा। तोसे। तोग्रा। तोए। तोइ॥

ईनः म्मा मे किमादिभ्यो ङ नो वा भवति स्त्रियाम्। किस्मा कोसेऽयवा तद्वत् पञ्च स्युरिदमाद्यः॥

ঈকারান্ত স্ত্রীলিঙ্গ কিমাদি শব্দেব উত্তব বিহিত গ্রন্থানে বিকল্পে দ্যা ও সে আদেশ হয়। পক্ষে (।২২ ফুত্রেব আদেশগুলিব প্রাপ্তি হয়। কিস্মা, কাসে, কীআ, কাঅ, কীএ, কীই; ইত্যাদি।

ङेहिं। 1911

किमादिभ्य उत्तरस्य ङेः हिं इत्ययमादेगो भवति वा॥ किहिं। कम्मिं। किम्मि। कत्य॥ जिहिं। जम्मिं। जम्मि। जस्य॥ तिहिं। नम्सिं। नम्मि। तस्य॥

> हिं वा छे: स्थात् किमादिभ्य उत्तरस्य कहिं जिहें। तिहंपचे भवेत् कत्य जम्मि तम्मिं तथा सनम्॥

কিমাদি শব্দের উত্তর বিহিত ঙি স্থানে বিকল্পে হিং হয়। পক্ষে সিগং, শি ও খ। কহিং, কস্সিং, কশ্মি, কখ ; ইত্যাদি।

याहे दया काले ।। 🕬

किं यत्तद्वारे है: काले आहे दया दत्यारेणी वा भवत: ॥ काहे। जाहे। ताहे॥ कद्याः जद्या। तद्या॥ कहिं दत्यारयोऽपि॥ कटा। यदा। तदा॥

माहे इम्रा इतोमी हो काले वाच्ये मतो च छः।
किमादिभ्यथकारेण छिस्सिम्मह्यास्तध्व च ॥
काहे जाहे तथा ताहे कद्या जद्या पुनः।
तद्या कम्मि जिस्सि च तथा तदत् कहि जिहे॥

কিমাদি শব্দেব উত্তব কালার্থে ডি বিভক্তি স্থানে বিকল্পে আহে ও ইজা আদেশ হয়। পক্ষে হিং, ফিনং, স্মি এবং গ আদেশেব প্রাপ্তি। কাহে, জাহে, তাহে; কইআ, জইআ, তইআ, ইত্যাদি।

त्तो दो ङसः ॥६॥

कि यसद्भी इसी: सी दी दत्यादेशी भवतः॥ कसी। कदी॥ जसी। जदी॥ तसी। तदी॥ कस्मात्। यस्मात्। तस्मात्॥

পাঠান্তর—আহে ইআ চ কালে॥ ৮॥

किमादिभ्यइ इसो दो ङसेः स्थानामुभाविष । कसो कटो जटो जसो नदो तसो भवेत् प्नः॥

কিমাদি শদেব উত্তব ঙদ্ বিভক্তি স্থানে তো এবং দো আদেশ হয়। কত্তো, জতো, তত্তো; কদো, জদো, তদো।

तद श्रोश्च ॥१०॥

तद उत्तरस्य ङम श्रोकारादेशो प्रवशिवा॥ तो। तत्तो। नही।

तद प्रोलं ङसेब्र्यात्तदः स्वेनाय्यचा यह। तो तत्ता कदम श्रणो दति नस्ये यभिध्यति ॥

তদ্ শদেৰ উত্তৰ পঞ্চাৰ একবচনে বিকল্পে ওকাৰ হয়। তো, তদো, ততো।

ङमा से ॥११॥

विति वर्त्तते। तटो ङमा मह से इत्ययमादेशो भवात वा॥ पची यथाप्राप्तम्॥ से। तास 'तस्म ॥

तच्छव्दस्य ङ ना सार्वे से-भाव इ इवा भवेत्। से धणं तास वा तम्स तथा लच्छोषु दृश्यताम्॥

তদ্ শব্দেব পঞ্মীব একবচনে বিকল্পে দে হয়। সে, তাস, তদ্স।

यामा सिं ॥१२॥

तद प्रामा मह मिं इत्यादेशी भवति वा॥ सिं। ताण॥ तेषां। तामाम॥

श्रामा मह सिमारेशस्तव्छब्दस्य विकल्पतः। सिं विष्कागं फलं पोएफं पची तागमितीह वा॥ उन् भरकत वक्षीत वहवहान विकल्ल पिः इब्र,—शरक जागः, जागः।

किम: का: ॥१३॥

किं शब्दस्य सुपि परतः क दत्ययमादेशी भवति ॥ की। की।केण।केडिं॥

परमः सुपि कारेगः किं ग्रब्दस्य प्रयुक्ति। स्वाटीनां प्रकातित्वेन को की कं कम्स किसा च॥ स्रविष्ठिक भरव शोकिता किम् भक्त स्थान क जार्मण इस्।

द्रम दुमः ॥१४॥

सुपि परत इटम इम इत्यादेशो भवति॥ इमो। इमे। इमं। इमेण। इमेहिं॥

इदमः परतः स्वाटाविमादेशः प्रकोत्तितः । इमो इमे इमेण च नेयमेवं परच च॥ स्रुत्सिङ्कि शर्व शांकित्व हेमम् भरक्व स्थान हेम बांक्षण ह्य।

स्म स्मिमोर्ट् वा ॥१५॥

ग्सम्मिमोः परतः इदमोऽटाटेशो वा भवति॥ अस्म । इसस्य ॥ अस्मि । इसस्सि ॥

इदमः सस्प्रिमोरलं परतस्तु विकल्पतः। अस्म रक्तं गन्नो श्रस्मि इमस्मिमस्तिमेव वा॥

ষষ্ঠীব একবচনে বিহিত ফাও সপ্তমীর একবচনে বিহিত ফিং প্রত্যব পবে থাকিলে ইদম্ স্থানে বিকল্পে অ হয়। অস্স, ইমস্স; অস্সিং, ইমস্সিং।

ङेदेन हः ॥१६॥

इतमो दकारेण सह छे: खाने इकारादेशो भवति वा॥ इह॥ पत्ते अम्सिं। इमम्सिं। इमिमा॥

द्रमोङेरकारेण मस इत्वं भवेच वा।

दृष्ट पर्ते भवेदम् मिं इमस्मिं वापि जायते ॥

ইদম্শব্বের দকাবের সহিত ঙি স্থানে বিকল্পে হকাব হয। ইহ; পক্ষে—অসুসিং, ইমস্সিং, ইমশ্মি।

नत्यः । १०॥

इदमः परस्य डेः त्य इत्ययमादेशी न भवति ॥ डेः सिः मात्या इति प्राप्ते प्रतिविध्यते ॥ इह । अस्सिं। इसस्सिं। इसिम् ॥ ङे: िक्पिमास्या इति पाप्ते स्थादेशो नेदमो भवेत्। इच्च ठाइ च श्रम्सि वा इसम्सि भवति विधा॥

ইদম্ শব্দের ঙি বিভক্তিতে থ প্রত্যয় হয় না।

नपुंसके खमोरिट्मिगमिगमो ॥१८॥

नपु मका निङ्ग इदमः स्वभोः परतः मविभक्तिकस्य—इदं इणं इणमो इत्येत ग्रादेशा भवन्ति ॥ इदं। इग्रां। इग्रमो धणं॥

परत खमोरादेशा इदमः स्युनेषुं मके।
इदं पुनिरिणं चात्र तितोयइणमा मतः॥
इदं धणं इदं कुण्डं इणमोवणमण्डनं।
पायोनोपापवादार्थमिटमित्यार्थिको विधिः॥

নপুংসক লিঙ্গে প্রথমা ও দিতীয়াব একবচনে স্বিভক্তিক ইন্দ্ শক স্থানে ইদং, ইণং এবং ইণ্মো আদেশ হয়।

एतदः सावोलं वा ॥१८॥

एतच्छब्दस्य भी परतः श्रीत्वं वाभवति॥ नित्ये प्राप्ते विकल्पन्नते॥ एपः। एमो ॥ एषः॥

> एतदः परतः मी वा भवत्योत्वं तु तद्यथा। एन गच्छद् राएमी एसी कुणद माहसं॥ (१)

^{(&}gt;) এম গছতি রাজর্ষি রেষ করোতি সাহসম।

এতদ্ শব্দের উত্তর স্থবিভক্তি স্থানে বিকল্পে ও হয়। ৫।১ স্ত্তে প্রাপ্ত নিতা বিধিব বিকল্প। এস, এসো।

त्तो ङसेः ॥२०॥

एतदः परस्य ङसेः तो इत्यादेशो भवति वा॥ एतो। एदादो। एदादु। एदाहि॥ एतस्यात्॥

त्तो इत्येष दिक्तः स्यादेतदो वा ङसेः पुनः।

एतो वा पुनरेश्वादो एश्वादु च तथा पुन: ॥

এতদ্ শন্দের উত্তব পঞ্চমীর একবচনে বিহিত ঙদ্ স্থানে বিকল্পে তে! হয। এত্তো, এদাদো, এদাছ, এদাহি।

त्तो त्ययोस्तलोपः ॥२१॥

एतदस्तकारस्य त्तोत्ययो:परतो लोपो भवति॥ एत्तो। एत्य॥ एतस्मात्। एतस्मिन्॥

> त्तोखयोः परतो लोपस्तकारस्यैतदोभवेत्। एत्तो एद महाराम्रो दख ठाम्रद मण्डवे॥ (२)

ত্তো ও থ বিভক্তি পরে থাকিলে এতদ শব্দেব তকারের লোপ হয়। এতো, এথ, (ইখ)।

तदेतदोः सः सावनपुंसकी । |२२।। तच्छव्दस्य एतच्छव्दस्य च यस्त्रकारः तस्य सकारादेशो

⁽२) অত **এতি মহারাজো**হস্মিন্ তিষ্ঠতি মণ্ডপে ॥

भवित अनपंसके सौ परतः ॥ सो प्रित्सो । सा महिला। एस । एसो । एसा ॥ साविति किम् ॥ एदे । ते । एदं । तं ॥ भनपंसका इति किम् ॥ तं एदं धणं ॥

> तदेतदोस्तकारस्य मादेशस्वनपंसके। परतः सौतुसो एसो तं एदंस्थात्रपंसके॥

স্থবিভক্তি পরে থাকিলে অনপুংসক লিঙ্গে তদ্ ও এতদ্ শব্দেব তকাব স্থানে সকাব হয়। সো পুৰিসো, সা মহিলা। এস, এসো, এসা। স্থাভিন অন্থ বিভক্তি পবে থাকিলে হয় না। এদে। ক্লীবলিঙ্গেও হয় না। তং ধণং, এদং ধণং।

त्रदसी दो मु: ॥२३॥

श्रदमो दकारस्य सुपि परतो सु इत्यादेशो भवति ॥ श्रमू पुरिसो। श्रमूत्रो पुरिसा। श्रमूत्रो महिलाश्रो। श्रमुं वर्ण। श्रमूदं वर्णाइं॥

> यदसस्तु दकारस्य मुलं स्थात् परतः सुपि। यविभेषेण सर्वेषु सिश्चेष्यपि च दृष्यताम्॥ यम् चन्दो यम् जोण्डा यमं सुस्यमुज्जसं। वायुगब्द-वध्यब्द-मधुग्रब्दा इव विषु॥

স্থানিভক্তি পরে থাকিলে অদস্ শন্দের দকারের স্থানে মু আদেশ হয় এবং পুংলিঙ্গে বায়ুশন্দ, স্ত্রীলিঙ্গে বধুশন্দ ও ক্লীবলিঙ্গে মধুশন্দের ভায় রূপ হয়। যথা—অমু পুরিসো, অমু মহিলা, অমুং বণং।

इस सी ॥२४॥

श्रदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति॥ श्रष्ट पुरिसो। श्रष्ट महिला। श्रष्ट वणं॥ हादेशोऽयमोत्वात्व विन्दून् तिष्विप लिङ्गेषु परत्वाद् वाधते॥

> दकारस्यादमो इलं परतः सौ भवेत्रिषु । घोत्वादि बद्दलं न स्थादह सेलोणईवयां॥

স্থবিভক্তি পবে থাকিলে অদম্ শব্দের দকার স্থানে হ আদেশ হয় এবং হকাবাদেশ হইলে আব বিভক্তি চিহ্ন যোগ হয় না। অহ পুরিসো, অহ সহিলা, অহ বণং। পক্ষে অমৃ।

सव्याब्दः पुंलिङ्गे । (सं-सर्व) । बहुवचन एकवचन सव्वो सळे कमी सळं सळे सव्येष्टिं, सव्वेष्टि मळेग करण सवादो, सवादु, सवाहिली, सवास्तो षपादान सव्वान्डि सम्बन्ध, सव्वाणं, सव्वाच सव्वसा सव्वेसं, सव्वेसु प्रधिकरण सव्विसं, सव्विमा, सव्वत्य

स्वीलिङ्गे।

एकवचत बहुवचन सव्वाची, सव्वाड, सव्वा सव्वा सवाचो, सवाउ सव्वं सवाहिं, सवाहि सवाद, सवाए करण सवादो, सवादु, सवाहि सवाहिन्तो, सवासुन्तो श्रपादान सखन्ध, सवाद, सवाए सव्याणं. सव्याण सम्प्रदान प्रधिकरण सवाइ, सव्वाए मवासुं सवासु

क्रीवलिङ्गे।

एकवचन वचुवचन सळं सव्वादं, सव्वाद, सव्वाणि सव्वं सवार्', सवार्, सवाणि सब्बेग सळोड़िं, सळोड़ि वारण सव्वाहिन्तो, सव्वासुन्तो सवादो, सवादु, श्रपादान सळाहि सव्वाणं, सव्वाण सव्यम्सिं, सव्यक्ति, सव्यत्य सव्येसं, सब्येस श्रधिकरण

श्रिधकारण

द्रम (दूरम्) शब्द:-पुंलिङ्गे ।

एकवचन बहुवचन

कर्तुं इसो इसे कार्य इसं इसे

करण इमेण, इमिणा इमेहिं, इमेहि

त्रपादान इमादी, इमादु, इमाहि इमाहिन्ती, इमासुन्ती

सम्बन्ध, इसस्स, श्रम्स इसाणं, इसाण, इमेसिं

अधिकरण इसम्सिं, इसिमा, इसेसुं, इसेसु

ग्रम्सिं, इह

स्वीलिङ्गे।

एकवचन वचुवचन इमाभ्रो, इमाउ, इमा द्रमा इमाभी, इमाउ कर्मा द्रमं इमान्डिं, इमान्डि द्रमाद्, द्रमाए करण दमादी, दमादु, दमाहि दमाहिन्ती, दमासुन्ती श्रपादान संखन्ध द्मार, द्माए द्माणं, द्माण सम्प्रदान

इमाइ, इमाए

इमासुं, इमासु

क्रीविलक्षे

वसुवचन एकव चन इटं, इणं, इणमो इमाइं, इमाइ, इमाणि क्रमी इदं, द्रणं, द्रणमो इमाइं, इमाइ, इमाणि इमेण, इसिणा द्मेहिं, द्मेहि कारण इमादो, इमादु, इमान्डि इमान्तिको, इमान्नो श्रपादान संखन्ध. इमेसिं,इसाणं, इसाण द्रमस्स, अस्स सम्प्रदान अधिकरण द्मस्सिं, द्रमिमा, इमेस्ं, इमेस् अस्सिं, दुइ

किं (किम्) शब्द:--पुंलिङ्गे।

एकवचन ब्रुव चन को के कामी के वेडिं, वेडि केण, किणा कारच कस्स, कास काणं, काण, केशि सम्प्रदान ष चिकरण वास्सिं, वाम्बि, वात्थ, वेसुं, वेसु कर्षिं (कस्सि,) काई, कप्रधा

स्वीलिङ्गे।

एकवचन बहुवचन
कर्त्र का काम्रो, काउ, को म्रो, कोड
कर्मा कं काम्रो, काउ, को म्रो, कोड
करण कीणा,काए,काइ, कीए, काहिं, काहि, कोहिं,
कोइ, कीम्र, कीम्रा कीहि
ग्रिपादान कादो, कादु, कोदो काहिन्सो, कीस्तां

सम्बन्ध, विस्सा, किस्सा, कासे, कोसे, कार्यं, कार्यं,

धिकरण काए, काइ, कोए, कोइ, कामुं, कासु, कोम्र, कोम्रा, काई, कदमा कीसुं, कोसु

क्रीवलिङ्गे।

एकवचन बहुवचन कर्तु कं कार्ड, कार्ड, कार्च कर्मा कं जार्ड, कार्ज

অন্তান্ত বিভক্তিতে পুংলিঙ্গের ন্থার রূপ।

ज (यद्) भन्द:—पुंलिङ्गे ।

एकावचन बहुवचन जो जे कर्मा जि जं जेबा. जिया जेडिं, जेडि करण नत्तो. जदो श्रपादान जाहिस्तो, जास्सो संखन्ध. जसस. जास जाणं, जाण, जेसिं सम्प्रदान श्रधिकर्ण जिस्सं, जामा, जत्य. जेसं, जेस जिहं, जाहे, जइग्रा,

स्वीलिङ्ग ।

(जस्सि,)

पकवचन बहुवचन
कर्त्तृ जा जायो, जाउ, जोयो, जोउ,
कर्मा जं जायो, जाउ, जोयो, जोउ,
कर्मा जं जायो, जाउ, जोयो, जोउ,
करण जोणा, जाए, जाइ, जोइ, जाहि, जोहि,
जीए, जोय, जोया जोहि

प्रपादान जादो, जादु, जोदो जाहितो, जासुन्सो, जोहिन्सो
जीसुन्सो

सम्बन्ध, जीए, जीइ, जीय, जीय, जासं, जोसं, जासं, जीए, जीइ, जीय, जीय, जीण, जीण, जीण, जीण, जीण, जीण, जीण, जीए, जाए, जार, जीए, जीइ, जाए, जीसं, जीय, जीया, जीसं, जीया, जीया, जीया, जीसं, जीया, जीया, जीया, जीसं, जीया, जीया, जीसं, जीया, जीया, जीसं, जीसं, जीया, जीया, जाहे, जइया जीस

क्रीवलिङ्गे।

 एकवचन
 बहुवचन

 कर्त्तृ
 जं
 जाइं, जाइ, जािष

 कर्मा
 जं
 जाइं, जाइ, जािष

অন্তান্ত বিভক্তিতে পুংলিঙ্গেব ন্থায় রূপ।

त (तद्) थव्दः—पुंलिङ्गे ।

एकवचन बहुवचन
कर्त्तुं सो ते
कम्मे तं ते
करण तेण, तिणा तेहिं, तेहि
प्रपादान तत्तो, तदो, तो ताहिन्तो, तासुन्तो
सस्बन्ध,
सम्मटान

श्रिषकरण तस्सिं, सम्मि, तस्य, तेसुं, तेसु तिसं, ताहे, तद्रश्रा,

(तस्सि,)

स्वीलिङ्गे।

पकवचन
कर्त्तृ
सा
ताची ताड, तोची, तोड
कर्मा
तं
ताची ताड, तोची, तोड
ताची, ताड, तोची, तोड
करण
ताइ, ताण, तीण,
तीइ, तीच, तीचा, तीण
वादान
तादो, ताडु, तीदो
ताइन्तो, तासुन्तो,
तीहन्तो, तोसुन्तो
तास्त्रम्तो,
तोस्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तोस्त्रम्तो
तास्त्रम्तो
तास्त्रम्ती
तास्त्रम्तो

क्रीवलिङ्गे ।

तीय, तीया, ताहे, तद्य तीसं, तीस

एकावचन बहुवचन कार्कु तं ताइं, ताइ, तािख कार्का तं ताइं, ताइ, तािख

অস্তান্ত বিভক্তিতে পুংলিঙ্গের ন্তায় রূপ।

एद (एतद्) भन्द:--पुंलिङ्गे।

बहुवचन एकवचन एस, एसी एरे एटे कर्मा एढं एटेडिं, एटेडि एदेग, एदिगा करण एत्तो, एदादो, एदादु, एदाश्वितो, एदासुन्तो श्रपादान एदा हि एदेसिं, एदाणं, एदाण एदस्स, सम्प्रदान श्रधिकारण पदम्सिं, पदिसा, एख पदेसुं, पदेसु (इत्य)

स्वीलिङ्गे ।

,	एकवचन	बहुवचन
कर्नृ	एसा	एदाश्रो, एदाउ
वामी	एढं	एदाषो, एहाड
करण	एदाए, एदाइ	एदान्द्रिं, एदान्द्रि
ष्रपादान	पदादी, एदादु, एदाश्वि	एदाहिन्ती, एदाइन्ती

सम्बन्ध, सम्मदान रदाए, एदाए एदाणं, एदाण अधिकरण एदाए, एदाइ एदासुं, ऐदासु

क्रीवलिङ्गे ।

एकवचम बहुवचन
कत्ते एदं एदाइं, एदाइ, एदाणि
कर्मा एदं एदाइं, एदाइ, एदाणि
अञ्चाल विভক্তিতে পুংলিঙ্গেব লায় রূপ।

यमु (यदस्) भव्दः-पुं लिङ्गे ।

प्कवचन बहुवचन
कत्तृं भमू, श्रष्ठ धमूश्रो, श्रमुणो, श्रमु
कर्मा श्रमूं श्रमू श्रमुणो
करण श्रमुणा श्रमूहिं, श्रमूहिं
श्रपाटान श्रमूटो, श्रमूहिं श्रमूहिं श्रमूहिं
श्रपाटान श्रमूटो, श्रमूहिं श्रमूहिं श्रमूहिं।
श्रम्भाटान श्रमुणो, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणो, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणो, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणो, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणा, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणा, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणा, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं
श्रमुणा, श्रमुस् श्रमूणं, श्रमूणं

स्वीलिङ्गे ।

पकवचन बहुवचन

कर्त्ते श्रम्, श्रह श्रम् श

क्लोवलिङ्गे ।

एकवचन बहुवचन
कर्त्तृ श्रह, श्रमुं श्रमूदं, श्रमूद् श्रमूणि
कर्मा श्रमुं श्रमूदं, श्रमूद् श्रमूणि

অগ্রান্ত বিভক্তিতে পুংলিঙ্গের গ্রায় রূপ।

पदस्य ॥२५॥

श्रिषकारोयम्। श्राग्रव्दविधानात्। यदित जर्द्भमनु-

क्रिमिष्यामः पदस्य तद् भवतीति वेदितव्यम्। तच्च तत्रैवोदा-च्चिरिष्यामः॥

> पदस्येत्यधिकारोऽयं दिशब्दस्य विधेरधः। वेदितव्यं पदस्येति यदितोऽनुक्रमित्रवे॥

অধিকারবিধি। ইহাব পরে ৫২ স্থ্র পর্য্যন্ত যাহা উক্ত হইবে তাহা "পদেব স্থানে প্রযোজ্য" ইহা বুঝিয়া লইতে হইবে।

युघादस्तं तुमं ॥२६॥

सावित्येव। युप्पदः पदस्य सौ परतस्तं तुमं इत्येती आदेशी भवतः। तं आगदो। तुमं आगदो॥

> स्थातां युषात् पदस्य दावादेशौ परतश्व सौ। तं तुमं चेति तं होसि तुमं सोइसि चन्दमो॥

স্থবিভক্তিব সহিত যুদ্মদ্ শক্ষেব পদেব স্থানে তং ও তুমং আদেশ হয়। তং সোহসি, তুমং সোহসি।

तुं चामि ॥२०॥

युष्पदः पदस्य श्रमि परतः तुं इत्यादेशो भवति। पत्ते तुमंच। तुं पेक्लामि। तुमं पेक्लामि॥

অম্ বিভক্তির সহিত যুশ্মদ শব্দেব পদেব স্থানে তুং ও তুমং হয়। তুং পেক্থামি, তুমং পেক্থামি।

तुज्भे तुम्हे जिस ॥२८॥

युभदः पदस्य जिस परतः तुज्भी तुम्हे दत्यादेशो भवतः।
तुज्भी त्रागदा। तुम्हे भागदा॥
तुज्भी तुम्हे दतीमी दा वादेशी एरतो जिस।
युभात् पदस्य तेन स्थान्ज्भो तुम्हे णिश्रच्छह॥

জন্ প্রত্যয়েব যোগে যুম্মদ্ শব্দেব পদেব স্থানে তুল্মেও তুম্ছে স্থাদেশ হয়।

वो च शिस ॥२६॥

यसि युष्पदः पदस्य वो इत्यादेशो भवति । चकारात् तुज्भे तुम्हे च । वो पेक्लाक्षि । तुज्भे । तुम्हे पेक्लामि । परतः यसि वो भावः स्याचकारेण वो यसि । श्रादेशो तो च वो एमि तुज्भे तुम्हे णमाम्महं ॥ भम् विভক্তিব যোগে ফুল্ শব্দের পদের স্থানে বো আদেশ হয় ; এবং চকাবেব প্রভাবে তুল্মে ও তুম্হেও হয় ।

टाड्योस्तइ तए तुमए तुमे ॥३०॥ *

युषादुत्तरयोः टाङि इत्येतयोः पदस्य तद्ग, तए तुमए तुमे इत्येत आदेशा भवन्ति। टा। तद्दा तए। तुमए। तुमे क्यां। ङि। तद्दा तए। तुमए। तुमे ठिषं॥

পাঠাঞ্ব—টাড্যোন্তই তএ তুম্ব ।৩•।।

युष्पदोः परतष्टाङ्योः सतोस्तद्दतए तुए।
तुमए चेति चत्वार द्यादेशाः स्युद्देयोरिव ॥
तद्द दिस्तं तए दिस्तं तुए च तुमए गद्यं।
तद्द रक्जं तए चित्तं तुए च तुमए ठित्र ॥

টা ও ঙি বিভক্তির যোগে যুমাদ শব্দেব পদেব স্থানে তই, তএ, তুমএ, তুমে এবং তুএ আদেশ হয়; উভয়ত্রই সমুদায় আদেশগুলির প্রাপ্তি।

ङसि तुव तुमो तुह तुज्भ तुम्ह तुमाः ॥३१॥ *

युष्पदः पदस्य एते आदेशा ङसि भवन्ति। तुमी।
तुव। तुइ। तुज्भः। तुम्इ। तुम्म एदं॥
तुव तुज्भः तुमो तुव्भ तुइ तुम्इाः षड्म्यमी।
ङिस युष्पत् पदस्य स्युस्तुव जाआ तथा परे॥
७म् विङ्क्ति योशि यूष्पत् भरकत शक्ति द्वार्त्म ठूव, ठूर्मा, जूर, जूष्म,
जूम् ७ जूम वार्तिभ रह।

श्राङि च ते दे ॥३२॥

ग्राङि त्यतीयैकवचने युभादः पदस्य ते दे दत्येतावादेशी भवतः। ते कत्रं। चकाराद् ङिस च। ते धर्णं। दे धर्णं॥ ते दे स्थातां त्यतीयैकवचने चाद् ङिस स्मृती। भाङि ते दे काग्रं चित्तं ङिस तेदे वर्णं दर्णं॥

ঙিদি তুৰ তুমো তুহ তুজ্ঝ তুত্ত তুম্হাঃ ॥৩১॥

ভূতীয়ার একবচনে যুম্মদ্ শব্দেব পদের স্থানে তেও দে আদেশ হয়। হৃত্ৰস্থ চকাবেৰ প্রভাবে ওদ্ যোগেও এই ছই আদেশ হয়।

तुमाद च ॥३३॥

त्राङि युषादः पदस्य तुमाइ इत्यादेशो भवति । तुमाइ कत्रं। योगविभागाच ङसि॥

> तुमाइ स्यानृतोयैकवचने मित युप्पटः। त्वया घटितमित्यक्ष तुमाइ घड़ित्रं विदुः॥

আঙ্(টা) যোগে যুশ্নদ্ শব্দেব পদেব স্থানে তুমাই আদেশও হয়। যোগবিভাগ বশতঃ এদ্যোগে হয় না।

तुज्भेहिं तुम्हेहिं तुमोहिं भिसि ॥३४॥ *

भिसि परतो युष्पदः पदस्य तुज्के हिं तुम्हे हिं तुमे हिं इत्येत श्रादेशा भवन्ति। तुज्के हिं। तुम्हे हिं। तुम्मे हिं कश्रं॥

> तुज्मिं हि भिसि तुम्हे हो त्यपि दी युषाद: स्मृती। तुज्मे हि लिहिमं चित्तं तुम्हे हि कहिन्नं द्यां॥

ভিস্ বিভক্তির যোগে যুত্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে তুজাহিং, তুম্ছেহিং, তুম্ছেহিং, তুম্ছেহিং আদেশ হয়। মতা-ভবেব সমর্থনার্থ মাংসাদিগণেব দোহাই দেওয়া ষাইতে পাবে।

পাঠান্তর—তুজ্ঝেহি তুস্হেহি ভিনি ॥৩8॥

उसी तत्तो तद्त्रो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥३५॥

ङ्मी परतो युष्पदः षदस्य तन्तो तदन्तो तुमादो तुमादु तुमाहि इति पश्च बादेशा भवन्ति । तन्तो बागदो । तदन्तो । तुमादो । तुमादु । तुमाहि बागदो ॥ त्वदागतः ॥

> ङ्मी तत्तो तहत्तो च तुमादी च तुमादु च। तुमाहीत्यपि पच खुरादेशा युप्पदः क्रमात्॥ तत्तो तहत्तो हत्यन्यदेवं रूपं निरूप्यताम्। यन्यबाहुस्यग्रङ्कातः सर्व्वेषां नोपदिष्यते॥

ঙসি প্রত্যয়ের যোগে যুম্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে তত্তো, তইত্তো তুমাদো, তুমাহ ও তুমাহি আদেশ হয়।

तुब्हाहिनो तुब्हासुनो स्यसि ॥३६॥

भ्यप्ति युषादः पदस्य तुन्हाष्ट्रिन्तो तुन्हाषुन्तो इत्येतावा-देशी भवतः॥

> तुन्हाचिन्तो भवेत्त इत् तुन्हासुन्तो अपि भ्यसि । तुन्हाचिन्तो धर्ण सद्धं तुन्हासुन्तो विणिगाश्री ॥

ভাস্ বোগে যুশ্নদ্ শব্দেব পদের স্থানে তুম্হাহিস্তো ও তুম্হাস্থক্ত।
স্থাদেশ হয়।

वो भे तुज्भागं तुम्हागमामि ॥३०॥

पामि परतो युप्पदः पदस्य वो भे तुज्भाणं तुम्हाणं दति चलार प्रादेशा भवन्ति। वो घणं। मे धणं। तुज्भाणं घणं। तुम्हाणं घणं॥

> वो भे तुज्भागं तुन्हाण मामि तुस्थाचतुष्टयम्। वो वा धणं भे धणं वा तुञ्काणं तुन्हाणं धर्मं॥

আম্ যোগে যুশ্বদ্ শব্দের পদের স্থানে বো, ভে, তুল্মাণং ও তুম্হাপং আদেশ হয়।

डौ तुमिम तुमिसां ॥३८॥

ङी तुमम्मि तुमस्मिं इत्येतावादेशी युषादः पदस्य भवतः। पूर्व्वीक्तास तद प्रस्तयस्वार द्यादेशा भवन्ति॥

ङौ तुमस्मिं तुमम्मीति दावादेशी च युभदः। तुमस्मिं विश्विमा सच्छी तुमम्मि विश्विमो जमी॥

ঙি যোগে যুদ্মদ্ শব্দের পদের স্থানে তুমস্মি ও তুমস্সিং আদেশ হয়। পক্ষে তই, তএ, তুএ, তুমএ ও তুমে আদেশ ও হয়।

तुक्तोसु तुन्हेसु सुपि ॥३६॥

स्विप परतो युष्पदः पदस्य तुज्भोस् तुन्हेसु इत्यादेशी भवतः। तुज्भोसः। तुन्हेसु ठिषं॥

युष्मत् पदस्य तम्हेसु तुज्भोसु परतः सुपि। तुम्हेसु संठिमं कज्जं तुज्भोसु ठिम्नसित्यपि॥

স্প্তমীর বছবচনে যুমদ্ শব্দের পদেব স্থানে তুল্মেন্ড ও তুম্হেস্থ আদেশ হয়।

तुम्ह (युषाद्) शब्द:।

पकवचन

कर्त्तृ

तुमं, तं

तुज्भे, तुम्हे

कर्मा

तं, तं, तुमं

तुज्भेहं, तुम्हेहं,

तुमे, तुमाइ, ते, दे

तुम्मेहं, तुज्भेहि, तुम्हेहि

ग्रियादान तत्ती, तहत्ती, तुमादी,

तुमादु, तुमाहि

सम्बस्थ, तुमो, तुइ, तुज्भ, तुम्म, वो, भे, तृज्भाखं,

सम्मदान तुम्ह, ते, दे, तुव

न्विकरण तद्द, तए, तुए, तुमए, तुम्हासुन्ती

न्विकरण तद्द, तए, तुम, तुम्हास्वेष्ठ

असादोहमहमहअं सी॥४०॥

श्रक्षादः पदस्य सी परतः हं श्रष्टं श्रष्टशं इत्येत श्रादेशा भवितः। हं। श्रष्टं। श्रष्टशं करिमि॥ हं श्रदं श्रहशं चेति त्रयोऽप्यस्मत्पदस्य सी। परतः स्युरिहादेशा हं श्रहं श्रहशं वर्षे॥ स्र शाश ज्ञान भरकाद शरन हान हर, ज्ञहर ७ ज्ञहजर जारमण हत्र।

अश्वारिम च ॥४१॥*

श्रमि परतोऽसादः पदस्य श्रहमा श्रहमा इत्यादेशो भवति॥
चकारात् सी च॥ श्रहमा पेक्व। श्रहमा करेमि॥
श्रमि सत्यसादोमि स्थाचकारात् परतश्व सी।
मि पेच्छेसु पिए ता मि होमि तुज्भ पसाश्रशो॥ (१)
जम् योश जल्म मस्त्र शराव श्रीम स्थानि (७ मठास्तर मि) इत्र।

मं ममं ॥४२॥

श्रमोति वर्त्तते। श्रस्मदः पदस्य श्रमि परतः सं ससं इत्यादेशी भवतः॥ सं। ससं पेक्व।

^{*} পাঠান্তর-মির্মি চ 18১1

⁽১) মাং পশু প্রিয়ে তত্মাদহং ভবামি তব প্রসাদাৎ।

त्रादेशी मं ममं चेति तत्र।पि परतः स्मृती । त्रसात् पदस्य मं पेच्छ ममं पेच्छस् वस्त्री ॥

অম্-থোগে অম্মদ্ শব্দের পদের স্থানে মং ও মমং আদেশ হয়। যোগ-বিভাগ বশতঃ স্থ যোগে হয় না।

अम्हे जश्यसोः ॥४३॥

श्रद्धादः पदस्य जस्शसोः परतः श्रम्हे द्रत्ययमादेशो भवति॥ श्रमृहे श्रागदा। श्रमृहे पेक्व॥

श्रम्हे दत्ययमादेशो जग्रसीः परयोभेवेत्। श्रस्मत् पदस्य तेन स्थादम्हे पेस्काम पेस्कसु॥

জস্ ও শস্ যোগে অশ্বং শব্দেব পদের স্থানে অম্হে আদেশ হয়।

यो शसि ॥४४॥

यसि परतोऽस्मदः पदस्य यो इत्ययमादेशो भवति॥ यो पैक्स॥

শস্ যোগে অস্মদ্ শব্দের পদের স্থানে গো হয়।

चािक से समाद्र ॥ ४५॥

चक्रदः पदस्य चास्ति वरतो मे ममाद दक्षादेशी भवतः॥ मे कर्चः। ममाद कर्चः॥

श्रक्षत् पदस्य सत्यास्ति भवेषो च ममाइ च। मे किं विमणिशं कव्यं ममाइ सि इशंच तं॥

আঙ্(টা) প্রত্যয়েব যোগে অস্মদ্ শব্দের পদের স্থানে মে ও মমাই স্থাদেশ হয়।

डीच मद्र मए ॥४६॥

श्रस्मदः पदस्य को पनतो सद सए इत्सादिशी भवतः॥ चकारात्तृतीयेक वचने च॥ सद। सए ठिश्रं। काचं वा॥ को चकाराच सत्याक्ति स्थातां सद सए इति। जहो सद सए कामो साचो सद सए ठिश्रो॥ (१)

ঙি যোগে অক্ষদ্ শব্দের পদের স্থানে মই, মএ আদেশ হয়, এবং চকাবেব প্রভাবে তৃতীয়ার একবচনেও মই, মএ হয়।

अम्हेहिं भिसि ॥४०॥

भिसि परतीऽसाद: पदस्य धन्हेडिं इस्वादेशो भवति॥ यम्हेडिं कार्य॥

त्रादेशो विश्वितः सोऽयमम्हेश्वीत्यस्मदो भिषि । त्रमृहेश्चि रिक्वभी धम्मो कासारेश्चि रसी विश्व ॥ (२)

ভিস্ যোগে অম্মদ্ **শব্দের পদের স্থানে অম্**হেহি আদে**শ** হয়।

⁽১) উঢ়ো ময়া কাম:। মানো ময়ি স্থিত:।

⁽२) অন্মাভীরক্ষিতো ধর্মঃ কাসারে রস ইখ।

मत्तो मद्गतो ममादो ममादु ममाहि इसी ॥४८॥

ङसी परतोऽस्मदः पदस्य मत्तो मदत्तो ममादो ममादु ममाहि इत्येत ग्रादेशा भवन्ति ॥ मत्तो । मदत्तो । ममादो । ममादु । ममाहि ग्रागदो ॥

ङसौ मत्तो महत्तो च ममादो च ममादु च। ममाहि चेति पश्च स्थ्रमंत्रो मत्तो तथापरे॥

ঙসি যোগে অম্মদ্ শব্দেব পদের স্থানে মতো, মইতো, মমাদো, মমাছ. মমাহি এই পঞ্চ আদেশ হয়।

अम्हाहिन्तो अम्हासुन्तो भ्यसि ॥४६॥

भ्यसि परतोऽस्मदः पदस्य प्रम्हाहिन्तो प्रम्हासुन्तो द्रत्येता-वादेशी भवतः ॥ प्रम्हाहिन्तो । प्रम्हासुन्तो ग्रागदो ॥ प्रम्हाहिन्तो भवेत्तद्वम्हासुन्तो प्रपि भ्यसि । प्रमृहाहिन्तो गद्या दोसा प्रमृहासुन्तो गद्यो मदो ॥ ভाग् त्यारा (পঞ্চনীর বছবচনে) অত্মদ্ শব্দেব স্থানে অম্হাহিন্তো ও সম্হাত্মতো আদেশ হয় ।

मे मम मह मज्भ ङसि ॥५०॥

ङ्सि परतोऽस्मदः पद्दस्य मे मम मह मन्भ इत्येत त्रादेशा भवन्ति। मे। मम। मह। मन्भ धर्ण॥

श्रसात् पदस्य निर्दिष्टा श्रादेशा ङसि मे सम । सह मज्भेति चलारो मे धणं लवरे तथा॥

ঙদ্ খোগে অত্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে মে, মম, মহ, ও মদ্ম আদেশ হয়।

मज्भ गो अम्ह अम्हागामम्हे आमि ॥५१॥ *

श्रामि परतोऽस्मदः पदस्य मज्भ गो श्रम्ह श्रम्हाणं श्रम्हे दत्येत श्रादेशा भवन्ति । मज्भ । गो। श्रम्ह । श्रम्हाणं। श्रम्हे धणं॥

त्रामि यो श्रम्ह श्रम्हायमम्हे दत्यसदः सृताः। श्रादेशा दह चलारो यो धयं तादृशः परे॥

আম্ যোগে অস্মদ্ শন্দেব পদেব স্থানে গো, নত্ম, অম্হ, অম্হাণং ও অম্হে আদেশ হয়।

ङी ममस्मि ममस्मि ॥५२॥

ङी परतोऽसादः पदस्य समिमा समिसां इत्येतावादेशी भवतः॥ पूर्वोत्ती सद सए इत्येती च॥ समिमा। समिसां ठिश्रं॥

> ङौ ममस्मि ममम्मीति द्वावादेशाविद्वास्मदः। ममस्मि णिहिश्चं दुक्वं ममम्मि पड़िश्चं सुद्धं॥

^{*} পাঠান্তর-শো অমৃহ অমৃহাণমম্হে আমি ৷ ৫১ ৷

ঙি যোগে অন্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে মমস্সিং, মমন্মি, এই চুই আদেশ হয়; এবং ৬।৪৬ স্থানে বিহিত মই, মএও হয়।

यम्हेसु सुपि ॥५३॥

सुपि परतोऽस्त्रदः पदस्य अम्हेसु इत्यादेशो भवति। अमृहेसु ठिषं॥

> त्रादेशोऽस्मत्पदस्यस्थादम्हेसु परतः सुिष । त्रम्हेसु लगाए, दिही पुष्फेसुभमरिव्वसे ॥

স্থ্ যোগে (৭মীব বছবচনে) অম্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে অম্হেস্থ আদেশ হয়।

श्रसाद् शब्दः।

बहुवचन एकवचन कर्त अहं, हं, अहम्रं, महिमा,मि अमही, (गरे वर्म १२।२५) वामी मं, ममं, श्रहमा, मि ग्रमहे, शो, (शे) यम्हेसि, यमहेसि कर्ण मे, सए, सब्, समाद श्रपादान मत्रो, महत्तो, ममादो, ग्रम्शाश्चिती, त्रम् इ। सुन्तो ममादुः ममाष्टि गो, पम्ध, पम्धार्थं, मे, मम, मइ, मख्य, चम्हे, (मज्भ, चम्हो) श्रधिकरण सद, मए, ममिम्र, ग्रमन्नस ममस्मि'

हेर्दी ॥५४॥

पदस्त्रेति निष्ठक्तम्। सुपीति वर्त्तते॥ दिश्रव्यस्य सुपि परती दी सत्यादेशो भवति॥ दोसिं। दोसु॥

> पदस्थेति निव्वत्तं तद् हेर्दीलं स्थाल् सुवुद्गमि । दो जणा दोहि णिपमसं ठिमं दोसु तथा परे ॥

"পদস্ত" এই । অধিকারের নিবৃত্তি। "স্থপি" এই অধিকার বর্ত্তমান। স্থানিবভক্তি পরে থাকিলে দ্বি শব্দের স্থানে দো আদেশ হয়।

वेस्तिः॥५५॥

त्रियष्ट्स्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति ॥ ती हि । तीसा॥

स्वाद्युत्पत्ती तिमञ्चस्य तिरादेमी विधीयते ।

तिगुणा ती हि णिक्कन्तं तीसुन्ती तीसु राषद् ॥

अविविक्ति १८व थाकिरन विभन्न शान वि आर्मन हम ।

तिसा जश्रास् भ्यास् ॥५६॥

त्रिगञ्दस्य जम्म स्थां सद्य तिस्य दत्यादेशो अवति। तिस्य द्यागदा तिस्यि पेक्व ॥

तिस्पिरित्ययमादेगस्त्रेर्जभ्यस्थां स**र स्नृतः ।**तिस्पि सोह्यत्ति रापाणो तिस्पि पेष्टस् वक्षहे॥
अम् ७ मम्स्यारा विनक द्वार्ग ठिक्षि ज्ञारकम इम्र ।

हेर्दु वे होगि वा ॥५०॥

हिश्रम्दस्य जग्र शस्थां सह दुवे दोणि हत्येतावादेशी भवतः ॥ दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति ॥ पचे दो कुणन्ति ॥ ही कुक्तः ॥ दुवे पेक्व । दोणि पेक्व । पचे दो पेक्व ॥ ही प्रेचस्य ॥

हेक्कः मह जक्षम्भ्यां दुवे दोणीत्यभाविष । दुवे दोणि गुणादो वा दुवे दोणि पिश्रच्छसु ॥

জন্ও শন্ যোগে দিশক স্থানে চবে ও দোণি আদেশ বিকল্পে হয়, পক্ষে দো।

	डिग्र व्द:।	त्रिशब्द:।
कर्नु	दो, दुवे, दोणि	तिसि
वामी	दो, दुवे, दोणि	तिस्मि
करण	दोहिं	तीं इं
श्रपादान	दोडिसो, दोसुस्तो	तीहिन्ती, तीसुन्ती
सस्बन्ध, सम्प्रदान	दोण्हं	तिण्डं (तिण्ड)
प्रधिकरण	दोसु	ती स

चतुरञ्चत्तारो चलारि ॥५८॥ चतुर् ग्रव्हस्य जग् ग्रम्थां सङ् चतारो चलारि इत्यादेगी भवतः॥ चत्तारो। चत्तारि पुरिक्षा॥ चत्तारो। चत्तारि पुरिसे॥

चतुःश्रब्दस्य चत्तारो चत्तारोतिइयं भवेत्। जश्रम् भ्यां सङ चत्तारो होत्ति चत्तारि पेच्छसु॥

জদ্ও শদ্যোগে চতুব্শক স্থানে চন্তাবো, চন্তাবি, এই তই আদেশ হয়।

एषामामो ग्हं ॥५८॥

एषां दि वि चतुः ग्रब्दाना मामः स्थाने ण् इं दस्यादेशी भवति ॥ दोण्हं। तिण्हं। चतुण्हं धणं॥

देस्तेष चतुरस्रेति त्रयाणामविश्रेषतः। श्रामो ण्हादेशउत्तस्तदोण्हं तिण्ह चउण्ह च॥

দি, ত্রি, ও চতুব্ শদেব উত্তর আম্ স্থানে গহং আদেশ হয়। দোণ্হং, তিণ্হং চতুণ্হং।

शेषोऽदन्तवत् ॥६०॥

श्रेषः सुब्बिधिरदम्तवद् भवति। श्रकारान्ताद्विसीहिं द्रत्यादेश उक्त दकारान्तादिप भवति। श्रगोहिं। मालाहिं। वाजहिं। दोहिं। तीहिं। चजहिं॥

यस्मात् सुपोऽनदन्तत्वाकोत्तः शब्दादसौ पुनः । श्रदन्तवद् भवेत् पूर्व्वविधानस्याविरोधतः ॥

भगी भगीष्ठ भगोदो वाजसु च करमा च। मालाचिं च वह्नहिं च दृष्ट्यं धीमताखिनम्॥

অক্সান্ত স্থানিধির অকাবান্তের উত্তর বিহিত স্থানিধির তার হইবে।
মথা, অকারান্ত শব্দের উত্তর বিহিত ভিদ্ স্থানে হিং আদেশ, ইকারান্ত,
উকারান্ত ও অন্যান্য শব্দেও প্রযোজ্য। অগ্গীহিং, বাউহিং, মালাহিং,
ইত্যাদি।

বিশেষ (অপবাদ) বিধির সহিত বিবোধ না হইলে সমস্ত আদস্ত বিধি-গুলিই সাধাবণ (উৎসর্গ) ভাবে অন্যান্য শব্দগুলিতেও প্রযোজ্য হইবে।

चत्र् शब्दः।

कर्म चलारो, चलारि कर्म चलारो, चलारि करण चलाहें ज्ञपादान चलाहें ज्ञपादान चलाहें चतूहिन्तो, चतूसुन्तो चतूहिन्तो, चतूसुन्तो सम्प्रदान प्रधिकरण चलसु, चतुण्हें

न जि जस्योरेदाती ॥६१॥

इकारोकाराम्सानां िङ ङ-स्थोरदम्सवद् एकाराकारी न भवतः। श्रागिस्मि। वालिसा। श्रगोदो। वालदो। न तु श्रगिश्चा॥

> श्रदम्तलेऽनदम्तानामादेती न इसी न ङौ। इसावगीदु वाजदो ङौ कविमा महुम्मि च॥

ইকারাস্ত ও উকারাস্ত শব্দেব উত্তব ঙি ও ঙিম বিভক্তিতে একাব ও আকাব হয় না। পূর্ব্বোক্ত বিধিব অপবাদ।

ए भासि ॥६२॥

नित्यनुवर्त्तते। इकारोकाराम्तानामदन्तवङ्गास एकारो न भवति। अगोहिन्तो। अगोसुन्तो। नतु अगिए हिन्तो॥

> म्यस्येत्वसनदन्तानां न भवेबाध्यदन्तता। त्रमोष्टिन्तो प्रमोसन्तो वङ्कविन्तो तथा परे।

অনদস্ত শব্দের উত্তব ভাস বিভক্তিতে একারাগম হয় না।

विवचनस्य वहुवचनम् ॥६३॥

प्राक्तते दिवचनस्य बहुवचनश्यवनि। वच्छा चिवृत्ति। ब्रह्मी तिष्ठतः॥

भवेहित्वे बहुत्वं च सर्व्वेशब्द्प्रवृत्तिषु। दोहि वाह्रहि वेदन्तिदम्पईहा परोप्फरं॥

সংস্কৃত দ্বিবচন স্থানে প্রাক্তে বহুবচন হয়।

चतुर्थ्याः षष्ठौ ॥६४॥

प्राक्षते चतुर्थाः स्थाने षष्ठो मवति । बम्हणस्य देहि । बम्हणाण देहि । ब्राह्मणाय देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि । चतुर्थाः सर्व्वश्रब्देषु षष्ठग्रादेशः प्रयुज्यते । मोस्य गोबम्हणाणं च णमो हरिहराण च ॥ मः इठ हुएशै विङ्कि स्रात् श्राहरू वृष्ठी हुइ ।

इति वरक्चिक्तने प्राक्ततप्रकाशे सर्व्वनामविधिनीम षष्ठपरिच्छेदः॥

अञ्गीनभार्थ श्रभावनी।

- >। অম্মদ, যদ, তদ, অদম্, যুম্মদ্, ইদম্, দ্বি ও ত্রি শব্দেব বিভিন্ন লিঙ্গ, বচন ও বিভক্তিতে রূপ লিগ।
- २। সংস্কৃত দ্বিচন ও চতুর্থী বিভক্তি স্থানে প্রাকৃতে কোন্বচন ও কোন্বিভক্তি প্রযুক্ত হয় ?
- ৩। তৃতীয়ার বছবচনেব চিহ্ন হিং, ষষ্ঠার বছবচনের চিহ্ন গং, ও সপ্তমীর বছবচনেব চিহ্ন স্নং স্থানে বিকল্পে যথাক্রমে হি, ৭ ও স্ন হয়। হেতু প্রদর্শন কর।

৪। সংস্কৃতে অমুবাদ কব।

सम दाव दुवेडिं जोव्य इसां नाग्रदि, इत्यिशाए मक्कदं (संस्कृतं) पढ़क्तीए, मणुद्धेण प काश्रिक्तं (काक्कों) पाश्रक्तेण। इत्यिशा दाव सक्कदं पढ़क्ती, दिसाणवणस्मा विश्व गिष्ठी प्रस्थि सुस्थाग्रदि। मणुद्धीवि काश्रिक्तं गाश्रक्ती सुक्वसुमणीदामविद्विदो वुदृपुरोडिदो विश्व सन्तं जवक्तो दिढ़ं मेण रोग्रदि।—सृष्क्यकटिके।

পাকতে অমুবাদ কব।

भी वयस्य! त्रापणान्तरस्थाविभाग्रेषु सुखं कुकुरा त्रिय सुप्ताः। तद् गेष्ठं गच्छावः। वयस्य! प्रेचस्व, प्रेचस्व: एषोऽपि त्रस्थकारस्थावकागं दददिव, श्रन्तरीचप्रासादादवतरित भग-वांसन्दः।

एषोऽयोजहची नवनिर्गम कुसुम पत्नवी भाति।
सुभटदव समरमध्ये घनलोहित पङ्कचर्चिकः॥

—स्टब्स्किटिके।

सप्तमः परिच्छेदः।

তিঙন্তপ্রকরণম্।

-:*:--

প্রাক্ত ক্রিয়ায় একমাত্র ভাষিগণের বিশেষ প্রভাব দেখিতে পাওয়া বাব; তবে স্থানে স্থানে অক্সাক্তগণেবও অংশবিশেষ পরিদৃষ্ট হয়। লট্ লোট্, ও লূট্ এই জিনটা মাত্র কালেব অন্তিম্ব প্রাকৃতে স্থচারুকপে প্রিশ্যুট।

ল্ট-বর্তমানা।

তি স্থানে ই, (দি); থ স্থানে হ, গ, খা, এবং মদ্ স্থানে মো, মৃ.
ম আদেশ হয়। অস্থান্ত প্রত্যয়গুলি অবিকৃত ভাবেই থাকে। অকাবাত্ত্ ধাতৃব উত্তর তি ও দি স্থানে বিকরে এ ও সে আদেশ হয়। মকাব পবে থাকিলে অকার স্থানে বিকরে আকার হয় এবং অনান্য বর্ণ পরে থাকি-লেও কথনও কথনও অকাব স্থানে একার হয়। খা প্রত্যয় পবে থাকিলে তংপুর্ব্বে ইকাবেব আগম হয়। যথা হসতি স্থানে হসই, হসেই, হসএ, হসমি স্থানে হসমি, হসমি, হসেমি; হসথ স্থানে হসহ, হসিখা, হসং, হসেহ; ইত্যাদি।

लाए-विशानि।

বিধ্যাদির একবচনে উ, স্থ, মু, এবং বছবচনে স্ভ, হ, মো, এই প্রতায়গুলি বিহিত হয়। প্রথম পুক্ষেব একবচনে কথনও কথনও ছ, এব- উত্তম পুক্ষের বছবচনে ম ও হয়। পূর্ব্বিং একাব ও আকাবেব আগম বিকল্পে হয়। বথা হসউ, হসেউ, হসন্ত; হসন্ত; হসস্থ, হসেস্থ, হসহ; হসমু, হসেমু; হসামো, হসমো, হসাম, হসম। সংস্কৃতের অনুক কবণ জাত অক্সান্তরূপও দেখিতে পাওয়া যায়। যেমন মধ্যম পুরুষেব একবচনে "হস"।

লুট্—ভবিযাং।

ভবিশৃৎকালে প্রাক্ত ধাতুব বছবিধ রূপ দৃষ্টিগোচর হয়। যেটি সাধাবণত প্রযুক্ত হইয়া থাকে সেইটা নিমে দেওয়া যাইতেছে। এটি অবশু সংস্কুতেব অনুকরণজ।

প্রথম পুরুষ মধ্যম পুরুষ উত্তম পুরুষ একবচন স্মদি, দ্সই স্মসি বহুবচন স্মস্তি স্মধ, দ্সহ স্মামো

ভবিশ্যংকালে ধাতুব উত্তব বিকল্পে হিকাবেব আগম হয়; যথা, হাসহিমো, হসিদসামো, ইত্যাদি।

কর্মাবাচ্যে সংস্কৃত আগম য স্থানে প্রাক্তেই অ বা ইজ্জ হয়; যথা পঢ়ী অই, পঢ়িজ্জই। দৃশুতে, গম্যতে, প্রভৃতি দীসই, গম্মই প্রভৃতি হয়।

ণিচ্—কারণজ (Causal)।

ণিজন্ত ধাতুর ণিচ্স্থানে এ ও আবে আদেশ হয়; যথা, কারেই, কবাবেই। ভাবকর্মবাচ্যে উপরোক্ত আদেশ হয় না; যথা, কারিজ্জই।
শতৃ ও শানচ্স্থানে যথাক্রমে ন্ত ও মাণ হয়, এবং পূর্ম্ববর্ত্তী অকাব ন্তানে বিকল্পে একার হয়; যথা। পঢ়স্তো, পঢ়েস্তো; পঢ়মাণো ইত্যাদি। স্ত্রীলিঙ্গে বিকল্পে সকার হয়, যথা পঢ়ক্ট, পঢ়স্তী।

त तिपोरिदेतौ ॥१॥

त तिप् इत्येतयी: स्थाने इत्, एत्, इत्येतावादेशी भवत:

पद्र। पद्र। सङ्गा सङ्गा पठिता (पठते)। (सङ्गति)। सहते॥

> तितपोरित्वमेत्वं च प्रत्येकं भवतस्ति ङोः। सच्द सच्छ देधा तथा भासद्र भामए॥

তিঙন্ত ত ও তিপ্ স্থানে ই ও এ আদেশ হয়। সহই, সহএ।

थास्सिपोः सिसे ॥२॥

थास् सिप् इत्येतयोरिकेकस्य स्थाने सिसे इत्येतावादेशी भवतः। पढ़िस। पढ़िसे। सञ्चिति। सञ्चसे॥

सिपस्थासस्य निर्द्धि दावाटेशी तथा सिसे। पदसे पदसीत्येव तथा वड्दसि वड्दसे॥

সিপ্ত থাস্প্রতায় স্থানে যথাক্রমে সিও সে আদেশ হয়। প্রতিস, প্রতাম

द्रट् मिपोर्मि: ॥३॥

इट् मिप् इस्वेतयोः स्थाने मिभेवति । पढ़ामि । इसामि । इट् मिपोक्भयोरिक मिकारादेश उच्चते । तुवरामि चिरामामि पवड्ढामि पढ़ामि च ॥ इहे ७ मिश् इति मि स्वाति हम् । श्रामि, श्रामि ।

न्तिहित्या मोमुमा बहुषु ॥४॥ *

बहुषु वर्त्तमानानां तिङां स्थाने क्ति ह दत्या मी सु म इत्येत चादेशा भवक्ति। प्रथमपुरुषस्य। रमन्ति। मध्यमपुरुषस्य। रमह। पिट्तसा। उत्तमपुरुषस्य। पट्टामो। पट्टासु। पट्टाम॥

> बहुषु न्ति ह या मो मुमा इत्येते क्रमात् तिषु । प्रथमे त्वेक एव ही मध्यमिऽयोक्तमे तयः॥ प्रथमे होन्ति बह्दन्ति मध्यमे होह बह्दथ। उत्तमे सुणिमो होमु तुवराम वसाम च॥

বর্ত্তমাম কালে প্রথমপুক্ষেব বহুবচনে ন্তি, মধ্যমপুরুষেব বহুবচনে হ, থ ও ইখা এবং উত্তমপুরুষের বহুবচনে মো, মুও ম আদেশ হয়। হোন্তি হোহ, বড্চথ, পঢ়িখা, পঢ়ামো, পঢ়ামু, পঢ়াম, ইত্যাদি।

यत ए से ॥५॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम्। तितपोः सिप् थासीर् ए से इत्येतावादेगी स्नत एव परी भवतः। नान्यस्मात्। तितपोः। रमए। पढ़ए। सित्थासोः। रमसे। पढ़से। स्नत इति किम्। स्रोइ॥

> तितपोरिप सिप्धासोरितं सेतं च ये मते। सतोऽन्तरमेवेतौ निषिध्येते ततोऽन्यतः॥

^{*} পাঠান্তর ^{বি}তত্থনোমুমাৰ্ভব্লভল

पढ़ए इसए पश्चे पढ़ेद च इसेद च। चेद होद तथा देद प्रतिषेधफलं लिदम्॥

কেবল অকারাস্ত ধাতুব উত্তর ত ও তিপ্ স্থানে এ, এবং দিপ্ ও থাস্ স্থানে দে আদেশ হয়। অকাবাস্ত ভিন্ন অন্ত ধাতুর উত্তর এ ও সে আদেশ হয় না। যথা পঢ়ই, পঢ়এ; হসই, হসএ। কিন্তু হোই, ণেই, দেই। হসসি, হসসে, বমসি, বসসে। কিন্তু হোসি, ণেসি।

इस धातुः -- वत्तमाना (लट्)।

एकवचन
प्रथमपुक्ष इसर, इसए, इसेश इसन्ति
मध्यमपुक्ष इससि, इससे इसह, इसिखा, इसय
उत्तमपुक्ष इसामि, इसिम इसामो, इसाम, इसाम
इसिमो, इसिम, इसिम

अनदन्त हो धातुः (सं—भू)।

एकवचन वहुवचन
प्रथमपुरुष शोद शोन्स
मध्यमपुरुष शोस शोह, शोथ
उत्तमपुरुष शोम शोम, शोमो

अस्ते लीपः ।।६॥

श्रस्तेर्घातोः यास् सिपोरादेशयोः परतो सोपो भवति। सुत्तो सि। पुरिसो सि। सुप्तोऽसि। पुरुषोऽसि॥ सिप् यासोरनृष्टक्ताः सिप्यस्तेर्नीपो विधीयते। तत् परस्मैपदिलेन सन्तो सि पुरिसो सि च॥ (१)

সিপ ও থাস্ প্রত্যয় পরে থাকিলে অস্ধাতৃব লোপ হয। স্তাসি, প্রিমো সি।

मि मोमुमानामधो इस ॥०॥

मि मी सु मानामस्तेः परेषामधी इकारः प्रयोक्तव्यः। अस्तेष लोपः। गश्रोन्हि। गश्रन्हो। गश्रम्हु। गश्रम्ह। गतोऽस्मि। गताः स्मः॥

> त्रधो मिमोसुमानां इः खाटस्तेर्नुक् च पूर्व्ववत्। त्रागत्रोन्हि णिसिडम्हो णिसिडम्हु गत्रम्ह च॥

অস্ ধাতুব উত্তব বিহিত মি, মো, মু, ও ম প্রতায়েব নিমে হকাবেব যোগ হয় ও অস্ধাতুব লোপ হয়। যথা—অস্মি স্থানে ম্হি, স্মঃ স্থানে ম্হো, মৃহ ও মৃহ।

⁽১) শ্রাস্থোহিদি পুকবোহিদি **॥**

चस धातु:-वर्त्तमाना (लट्)।

एकवचन बहुवचन
प्रथमपुरुष श्रस्य सन्ति
मध्यमपुरुष सि त्य, त्या
उत्तमपुरुष निह न्हो, न्ह, न्ह

यक र्द्रश्र दुज्जी ॥८॥

यकाः स्थाने ईश्व इज्ज इत्येताबारेगी भवतः। पढ़ीश्वइः। पढ़िंजाईः। सङ्घीश्वइः। सङ्घिजाइः। पठ्यते। सञ्चते॥ ईश्व इज्ज इतीमी ही प्रत्ययस्य यकाः स्मृती। इसीश्वइ गणिज्ञह महीश्वमि गणिज्ञिमि॥(१)

ভাব ও কর্মাবাচ্যে বিহিত যক্ স্থানে ঈঅ ও ইজ্জ এই তুইটা আাদেশ হয়। যথা পঢ়ীঅই, পঢ়িজ্জই। পঠাতে।

नान्यद्वित्वे ॥६॥

धातोरन्यदिले सित यक ईश्र इज्ज इत्यादेशी न भवत:। इस्सद। गमाद। इस्यते। गम्यते। गमादीनां विकल्पेन दिलविधानाद् दिलविधान उक्तावादेशी न भवत:। दिला-विधाने तु भवत एव। गमीश्रद। गमिज्जद॥

⁽১) হস্ততে, গণাতে, সহ্দে, গণাসে।

यदान्यस्य भवेहित्वं धातोनंमी तदा सृती। प्रतिषेधफलं त्वेतद्यया इसाइ गमाइ॥

বাতুব অস্তাবর্ণেব দ্বিত্ব হইলে আব ঈঅ ও ইজ্জ আদেশ হয় না, এবং দ্বিত্ববিধিব বিকল্পবশতঃ দ্বিত্ব না হইলে ঐ তুইটা আদেশ নিত্যভাবে বিহিত হয়। যথা গম্মই, গমীঅই, গমিজ্জই; ইত্যাদি।

न्तमागी श्रत्भानचोः ॥१०॥

ग्रत्ट ग्रानच् इत्येतयोरकैकस्य स्थानं न्त माण इत्येतावा-देशी भवत:। पढ़न्तो। पढ़माणो। इमन्तो। इसमाणो॥

> शतु शानचश्चैव न्त माणी भवतो हयोः। वड्ढन्तो हसमाणा च तुवरन्तमिति चिषु॥

শতৃ ও শানচ্ প্রত্যয় স্থানে যথাক্রমে স্ত ও মাণ আদেশ হয়। পঢ়স্তো, চদমাণো; ইত্যাদি।

र्द्र च स्त्रियाम् ॥११॥

स्त्रियां वर्त्तमानयोः ग्रत्थगानचोरीकारादेशो भवति। पचे न्त माणी च। इसर्द्र। इसन्ती। इसमाणा। वैवर्द्र। वेवन्ती। वेवमाणा। इसन्ती। वेपमाना॥

> स्त्रियामी च न्त्रमाणी च भवन्ति ग्रह्मानची:। वसई च रमन्ती च णचमाणा च रोहई॥ (१)

⁽১) বসন্তী চ রমমাণ। চ নৃত্যন্তী চ রুমন্তী।

স্বীলিঙ্গে শতৃ ও শানচ্ স্থানে বিকল্পে ঈ হয়, এবং স্ত্ৰেস্থ চকারেব বলে স্ত এবং মাণ স্বাদেশও হয়। হস্ফী, হস্মী, হস্মাণা ; ইত্যাদি।

धातोर्भविष्यति हि: ॥१२॥

भविष्यति काले धातोः परो हि ग्रब्दः प्रयोक्तव्यः। होहिद्र। हसिहिद्र। होहिन्ति। हसिहिन्ति। भविष्यति। हसिष्यति। भविष्यन्ति। हसिष्यन्ति॥

धातोः परो हिकारः स्यात् काले वाच्ये भविष्यति ।

 सन्तो होहिद होहिन्ति तथा होहिसि होहिमि ॥

ভবিদ্যৎকালে ধাতুব উত্তব হিকাবের আগম হয়। যথা হোহিই, হোহিসি, ইত্যাদি।

उत्तमस्या हा च ॥१३॥

भविष्यस्य स्मा हा इत्येतावादेशी प्रयोक्तव्यी। चकागद् हिस्र। होस्मामि। होहामि। होहिमि। होस्मामो। होहामो। होहिमो। होस्मामु। होहामु। होहिमु। इत्येवमादयः। भविष्यामि। भविष्यामः॥

भविष्यतुरत्तमे स्ना हा मती हिश्व चकारतः। ततो होस्नामि होहामो तथा होहिमि होहिमु॥

ভবিশ্যৎকালে উত্তম পুক্ষে ধাতুর উত্তর স্মা ও হা আগম হয়, এবং স্ত্রস্থ চকারের প্রভাবে হিকারেরও আগম হয়। হোস্মামি, হোহামি, হোহিমি, হোস্মামো, হোহামো, ইত্যাদি।

मिना सांवा ॥१४॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः सां ग्रब्दः प्रयोक्तव्यो वा। होसां। पत्ते होसामि। होहामि। होहिमि। भविष्यामि॥

> भविष्यत्युत्तमं गम्ये सां मतं वा मिनासह । होहिसां होहिमीत्ये तदिच्छातः कथ्यते बुधैः ॥

ভবিষ্যং কালেব উত্তম পুক্ষেব একবচনে মিকার সহ প্রতায়েব স্থানে বিকল্পে স্থাং স্থানেশ হয়। হোস্সং, হোস্সামি, হোহামি, হোহিমি।

मोमुमैर्हिसा हिला ॥१५॥

भविष्यति काले उत्तमं बहुवचनादेशस्य मोमुम द्रत्येतैः मह हिस्सा हित्या द्रत्यादेशी वा भवतः। होहिस्सा। होहित्या। हसिहिस्सा। हसिहित्या। भविष्यामः। हसि-ष्यामः। पर्वे। होहिमो। होस्सामो। होहामो। हसि-हिमो। हसिस्सामो। हसिहामो। एवं सुमयोरिष॥

मोमुमैस्सह हिस्सा च हित्या च भवतो न वा । होहिस्सा वाऽय होहित्या होहिमो वाऽय होहिमु॥

ভবিষ্যৎ কালে উত্তমপুরুষের বহুবচনে ধাতুর উত্তর বিকল্পে হিদ্সা ও হিথা আদেশ হয়। যথা হোহিদ্দা, হোহিথা, হোহামো, হোদ্দামো, ইত্যাদি।

होधातुः (सं-भू)—भविष्यन्तौ (ऌट्)।

णकवचन
प्रथमपुरुष
.होहिद्र होहिन्ति
मध्यमपुरुष होहिस होहिह, होहिखा
उत्तमपुरुष होस्मं, होहामि, होहिमो, होहिमो, होहिस्मा,
होस्मामि,होहिमि होहिमो, होहिस्मा,
होहिसा, होहिम,
होहिम, होहिम,
होहिम,

क़दात्र विचिगमि किट हिशा विदिक्षाणां काहंदाहं सोच्छं वीच्छंगच्छं रीच्छं दच्छं वीच्छं ॥१६॥

भविष्यति काले उत्तमेकवर्चन क्षञादीनां स्थान यथासंख्यं काहं प्रस्तय श्रादेशा भवन्ति । काहं। करिष्यामि । दाहं। दास्यामि । सोच्छं। श्रीष्यामि । वोच्छं। वच्यामि । गच्छं। गमिष्यामि । रोच्छं। कदिष्यामि । दच्छं। द्रस्थामि । वोच्छं। वेतुस्थामि ॥

[क्त दा श्रुविच गिम किच दिशा क्रिपाणां काइंदाइंसोक्कं वीक्कंगक्कं रोक्कंदक्कमः ॥१६॥]

कदाश्रूणां वर्षेयेव गमस्तददुर्दर्ध गः।
सप्तानां समक्षाणामध्येकस्मिन् भविष्यति॥
काइं दाइं तथा सोच्छं वोच्छं गच्छं तथैव च।
रोच्छं दच्छं च क्षेण मोच्छं भोच्छं च कौर्त्तिताः॥
करिष्यामीति काइं स्थात्तथोद्यन्तां परेऽपि च।
मोच्यामीति सक्ष्यत्वं क्ष्यशब्देन कथ्यति॥
भविष्यत्युत्तमे ह्येति तत्नाष्यं कत्व एव च॥

ভবিশ্যংকালে উত্তমপুক্ষেব একবচনে ক্ন, দা, শ্রু, বচি, গমি, কদি, কৃশি, বিদি প্রভৃতি ধাতুব নথাক্রমে কাহং, দাহং, সোচ্চং, বোচ্ছং, গর্ফং, বোচ্ছং, দচ্ছং, বোচ্ছং প্রভৃতি রূপ হয়।

श्ववादोनां विष्वयनुस्वारवर्ज्जं हिलीपश्च ॥१०॥

यु इति विभागि प्रथम मध्यमोत्ति मेषु विश्विष पुरुषेषु भविष्यति काले सोच्छं इत्यादय श्रादेशा भविन्तः । श्रानुखारं विहाय। हिलोपश्च वा। सोच्छि है। सोच्छि हिद्द। श्रोष्यति। सोच्छि हिन्तः । सोच्य

श्रीष्य । सोच्छिम । सोच्छिहिम । श्रीष्याम । सोच्छिमो । सोच्छिहिम । सोच्छिम । सोच्छिहिम । सोच्छिम । सोच्छिहिम । सोच्छिस्सामो । सोच्छिस्साम । सोच्छिस्-साम । सोच्छिहामो । सोच्छिहाम । श्रीष्याम: । एवं वोच्छादिरिष ॥

श्रुवादीनां पुरादेशास्त्रिषु स्यु: पुरुषेषु वा।
वर्ज्जियत्वाऽप्यनुस्तारं हिलोपश्च तथा भवेत्॥
मोच्छद स्यात्तथान्येषु ततः मोच्छिहिमोति वा।
एवं मोच्छेमि तद्दत्ते स्युरेकत्व-बहुत्वयोः।
उदाहार्थ्यं तथा सोच्छिहिन्त मोच्छिन्ति दृश्यताम॥

প্রথম, মধ্যম ও উত্তম তিন পুক্ষেই ভবিষ্যৎকালে শ্রু প্রভৃতি ধাতৃব স্থানে অনুস্থার বিহীন সোচ্ছং প্রভৃতি উপগ্র্ত আদেশগুলি বিহিত হর, এবং বিকরে ভবিষ্যৎ চিহ্ন হিকাবেব লোপ হয়। উদাহবণ ভামহবৃত্তিতে দ্রস্থা।

द्दशि धातु:—भविष्यन्तौ (लृट्) ।

एकवचन

बहुवचन

प्रथमपुरुष दिच्छद्द, दच्छद्द, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छित्ति, दिच्छिति, दिच्छिति,

एकवचन

बहुवचन
टिच्छिम्सामो, टिच्छहामो,
टिच्छस्सामु टिच्छहाम,
टिच्छस्साम, टिच्छहाम

गमि धातु:--भविष्यन्तौ (लृट्)।

एकवचन

प्रथमपुरुष गच्छिद्र, गच्छिहिद मध्यमपुरुष गच्छिसि, गच्छिहिसि उत्तमपुरुष गच्छे, गच्छिमि,

गच्छिहिमि, गच्छिमां, गच्छिमु, गच्छिहिमु,

गच्छिसां

बहुवचन

गच्छिन, गच्छिहिना गच्छिमा, गच्छिहिसा गच्छिमो, गच्छिहिमो, गच्छिम, गच्छिहिम, गच्छिम, गच्छिहिम, गच्छिम, गच्छिहिम, गच्छिम्सामो, गच्छिस्साम,

गच्छिहामु, गच्छिहाम

उ सु मु विध्यादिष्वेकवचने ॥१८॥

विध्यादिष्वे कस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रतायस्य यथा संस्थम् उ सु मु इतेरत त्रादेशा भवन्ति ॥ इसउ। इससु ॥ इसतु । इम । इसानि ॥

> उ: सुर्मुश्व त्रय: प्रोक्ता एकस्मिन् वचने चिषु। विध्यादिषु तथार्थेषु होउ होसु च होमु च॥

বিধি প্রভৃতি অর্থে এক বচনে প্রথম, মধ্যম ও উত্তম পুক্ষে যথাক্রমে উ. স্থ ও মু প্রত্যয় হয়।

न्तु ह मा बहुषु ॥ १६ ॥

विध्यादिषु बहुषु उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो दुर्खेत श्रादेशा भवन्ति ॥ इसन्त् । इसह । इसामी । इसन्त् । हसय। हसाम॥

> बहुत्वे सित तेष्वेव न्तु ह मो दत्यमी स्मृताः। वड्ढन्तु पडिवालेह वसामी णिश्रमन्दिरे॥

বিধি প্রভৃতি অর্থে বহুবচনে প্রথম, মধ্যম ও উত্তম পুক্ষে বথা ক্রমে ন্তু, হ ও মো প্রতায় হয়।

इस् धातु: - अनुत्ता (लाट्)।

एकवचन

बहुवचन

प्रथमपुरुष इसउ, इसेउ, इसद् इसन्तु, इसेन्तु

मध्यमपुरुष इससु, इसेसु, (इस, इसइ, इसेइ

इसाहि, इसस्म)

उत्तमपुरुष हममु, हमेमु हसामी, हममी

वर्त्तमान भविष्यद्नदातनयोज्जे ज्ञा वा ॥२०॥

वर्त्तमाने भविष्यदनदातनं विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज ज्जा इत्येतावादेशीवा भवतः॥ पत्ते यथाप्राप्तम्॥ वर्त्तमान तावत्। होज्जा। होज्जा। हमेज्जा। एचे होइ। हमइ। भविष्यदनदातने। होज्जा। होज्जा। एचे होहिइ दत्यादय:। विध्यादिष्वेवम्॥

वर्त्तमाने मती ज्ञ ज्ञा कालेऽनद्यतनेऽपि च।
भविष्यक्षचणे नो वा विध्यादिषु चकारतः॥
होद्र होज्ञ तथा होज्ञा होहिईत्यवचेद्दशौ।
विध्यादिष्वपि चैकस्मिन् प्रथमे दृष्यंत भ्रवम्॥

বর্তুমান ও ভবিশ্বদনম্বতন কালে এবং বিধ্যাদি অর্থে বিকল্পে জ্ব ও জ্বা প্রত্যয় হয়।—পক্ষে পূর্ব্বোক্ত প্রত্যয়গুলি বিহিত হয়। যথা ভবতি স্থানে গোজ, হোজ্বা, হোই; ইত্যাদি।

[পালি ভাষায় বিধিলিঙ্এ বিহিত যা প্রত্যয় এই জ্ব ও জ্বা প্রত্যয়েব সমুরূপ। যথা—

> তং এব বাচং ভাসেয্য যায়ত্তানং ন তাপয়ে। পবে চ ন বিহিংসেয্য সবে বাচা স্বভাসিতা॥]

मध्ये च ॥२१॥

वर्त्तमान भविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातु प्रत्यययोर्भध्ये ज्ञ जा दृत्ये तावादेशी वा भवतः ॥ वर्त्तमाने । होज्जदः । होज्जादः । पर्चे यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु । होज्जदः । होज्जाउ । दृत्ये व मन्यनापि ॥

বর্তুমান ও ভবিশ্বদনম্বতন কালে এবং বিধ্যাদি অর্থে ধাতু ও প্রাত্তায়েব মধ্যে বিকল্পে জ্ঞা জ্ঞা আগম হয়। যথা ভবতি স্থানে হোজাই; হোজ্জাই। ভবিশ্বতি স্থানে হোজ্জহিই, হোজ্জাহিই; ভবতু স্থানে হোজ্জউ, হোজ্জাউ; ইত্যাদি।

नानेकाचः ॥२२॥

वर्त्तमान भविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातोः प्रताये परं मध्ये ज जा इतेत्रती न भवतः ॥ किन्तु अन्त एव भवतः । इसइ । तुवरइ । अन्ते यथा इसेजा । इसेजा । एवमन्येऽप्युदाइर्त्तव्याः ॥

श्रनेकाचय धातोर्न ज जा स्थातामिहोत्तरी। हमेद तं हमिहिद हमेउ च तथा तथा॥

একাধিক স্বরবিশিষ্ট ধাতুব উত্তব বর্ত্তমান, ভবিষ্যৎ ও বিধ্যাদি মর্থে জ্জ ও জ্জা আগম হয় না; কিন্তু ধাতুব অন্তে প্রত্যায়েব স্থানে আদেশ স্বরূপে বিহিত হইতে পাবে। যথা, হসই, তুববই। কিন্তু হদেজ্জ, হদেজ্জা।

द्रेय भूते ॥२३॥

भूते काले धातोः प्रत्ययस्य ईत्र इत्ययमादेगो भवति। इतीत्र। इसीत्र। त्रभवत्। श्रहसत्॥ ईत्र इत्ययमादेगो भूतार्थे च विधीयते। इतीत्र परिवालीत्र पुढविं जेढ्ठपण्डवो॥

অতীত কালে ধাতুর উত্তর ঈঅ আদেশ হয়। যথা, ছ্বীঅ, (অভবং); ইত্যাদি।

एकाची होस ॥२४॥

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीत्र इत्यादेशी भवति। होहीत्र। त्रभूत्॥

> हीश्र स्थात् पुनरेकाची होहीश्र च तथा परे। एकस्मिन् प्रथमे पुंसि दृष्यतेऽन्यत्न चेद्ववेत्॥

ভূতকালে একস্বব বিশিষ্ট ধাতুব উত্তব হীতা হয়। যথা অভূং স্থানে হোহীতা।

अस्ते रासि: ॥२५॥ *

अस्तेर्भूतं काले एकस्मित्रर्थे आसि इति निपात्यते। आसि राआ; आसि वह्न। आसीद् राजा। आसीद् वधू:॥

> अस्तेर्धातोर्भवेङ्कृते काले लच्चेषु दृश्यताम्। आसी दत्ययमादेश आसी रात्रा जहुदृिलो॥

মতীতকালে অদ্ধাতুব প্রথম পুরুষের একবচনে আদী হয়। আদী বামা জহুট্টিলো।

गिच एदादेरत ग्रात् ॥२६॥

. णिच् प्रत्ययस्य एकारादेशी भवति। धातीरादेरकारस्य

পাঠান্তের—অন্তেরাদা ॥২৫॥

च त्रात्वं भवति ॥ कारिष्र । हासेष्र । पाढ़ेष्र ॥ कारयति । हासयति । पाठयति ॥

णिच एत्वं भवेदादेरात्वं चात्रविधीयते।
कारेद्र परिचासेद्र सन्तारेद्र तथा तथा॥
अत आ मिपि वित्यस्मादतोऽधिक्रियतामिति।
सिंचावलोकनन्यायात्रस्थादात्वं तथाचलाम्॥

ণিচ্ প্রত্যয়ের স্থানে একাবাদেশ হয়, এবং ধাতুব প্রথম অকাব স্থানে আকার হয়। যথা হাসয়তি স্থানে হাসেই।

यावे च ॥२०॥

णिच त्रावि इत्यादेशो भवति। चकारात् पूर्व्वीकां च॥
करावेद्र। इसावेद्र। पढ़ावेद्र। कारावेद्र। हासावेद्र। पाढावेद्र॥

त्रावे चेत्ययमादेश एत्वमात्वं च पूर्ववत्। इसावेद च हासेद तथान्येषु च दृश्यताम्॥

ণিচ্ প্রত্যয়েব স্থানে আবে আদেশ হয়, এবং স্থত্ত চকাবেব বলে একাব ও হয়। যথা হসাবেই, কবাবেই।

चाविः त कर्म भावेषु वा ॥२८॥

णिच त्राविरादेशो भवति वा क्रं प्रत्येय परतो भाव-कर्माणोस ॥ करावित्रं। हसावित्रं। पढ़ावित्रं। कारित्रं। हासिम्रं। पाढ़िम्रं॥ भावकर्म्मणोश्व॥ कराविळाइ। इसा-विज्जद। पढ़ाविज्जद। कारिज्जद। हासिज्जद। पाढ़िज्जद॥ कारित। हासित। पाठित। कार्य्यते। हास्यते। पाट्यते॥

> श्रावि को परतो भावकर्मा प्रत्यययोर्मियः। हासाविश्रं को परतो हासिश्रं वा निगद्यते॥ पढ़ाविज्जद विज्जामे काराविज्जद साहसं। श्रयवा वर्त्ततां भूयो हसिज्जद तथा तथा॥

ক্ত প্রত্যয় পবে থাকিলে এবং ভাব ও কর্মবাচ্যে ণিচ্ প্রত্যয়েব স্থানে বিকল্পে আবি আদেশ হয়। করাবিঅং, কবাবিজ্জই, কারিজ্জই।

नैदावे ॥२६॥

क्त भाव कर्मासु णिच् प्रत्ययस्य एत् त्रावे दत्येतावादेशी न भवतः। कारित्रं। करारित्रं। कारिज्जदः। करा-विज्जदः॥

क्ते भाव कर्माणोश्चेव नत्वेदावे प्रकीर्त्ति।
पाढ़िश्चं हासिश्चं पश्चात् कराविश्वमितीह वा॥
पढ़ावीश्चद्द कव्वं में वड्ढाविज्जद्द में फलं।
पचे वड्ढिज्जद्द फलं वड्ढिजाद्द्य में धणं॥
कारिज्जन्ति तथा पश्चात् करिज्जद्द कराविश्चं।
पढ़ाविज्जद्द तद्दत् स्थात् पाढ़िश्च ज्ज पढ़ाविश्चं॥

ক্ত প্রত্যয় পরে থাকিলে এবং ভাব ও কর্ম্মবাচ্যে ণিচ্ স্থানে এ ও আবে আদেশ হয় না।

अत आ मिपि वा ॥३०॥

त्रकारान्ताद्वातोर्मिप परत त्राकारादेशो भवति वा। इसामि। इसमि॥

श्रात्वं धातोरतोऽन्त्यस्य परतो मिपि कथ्यते। विकल्पेन ततो वेदं पढ़ामि पढ़िमीति वा॥

মিপ্প্রত্যয় পবে থাকিলে অকাবান্ত ধাতুব অন্তা অকাব স্থানে বিকরে আকার হয়;—পক্ষে অকাব বা ইকাব। যথা, হসামি, হসমি, হসিমি।

दुच बहुषु ॥३१॥

मिपो बहुषु परतोऽत दकारादेशो वा भवति। चकारा-दाकारस। इसामो। इसिमो। इसिमु। इसामु॥

> उत्तमे स्याद्वहुष्वित्वं चकारादात्वमप्यतः। इसिमो वा इसामो वा गदिमो वा गदाम वा॥

বর্ত্তমান কালে উত্তম প্রক্ষের বহুবচনে বিহিত প্রত্যয় পরে থাকিলে অকারাস্ত ধাতুর অকার স্থানে ইকার ও স্থত্তস্থ চকারের প্রভাবে আকাব হয়। যথা, হসিমো, হসামো, হসিমু, হসামু, হসাম, ইত্যাদি।

तो ॥३२॥

त्रा प्रत्यये परतोऽतद्वर्भवति। इसित्रां। पढ़ित्रां। इसित। पठित॥

> क्त प्रत्ये तु परतो धात्वन्यस्येत्वमस्यतः। इसित्रं पढ़ित्रं तद्वत् पाढ़ित्रं कारित्रं तथा॥

ক্ত প্রত্যয় পবে থাকিলে অকারাস্ত ধাতুব অকাব স্থানে ইকাব হয়। মুগা, হসিঅং, পঢ়িঅং, ইত্যাদি।

ए च त्रुातुमुन् तव्य भविष्यत्मु ॥३३॥

क्वा तुमुन् तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च श्रत एत्वं भवति । चकारादिश्व । हमेऊण । हमिऊण । हमेउं । हमिउं । हमेश्रव्वं । हमिश्रव्वं । हमेहिइ । हमिहिइ ॥

> परतः क्वा तुमुन् तव्य भविष्यत्स्रत्वमुच्यते। चकारादित्वमप्यस्य धातोरन्यस्य जायते॥ इमिजण इमेजण इमेउं इमिउं तथा। इमिग्रव्यं इमेग्रव्यं इमेडिन्ति इमिन्ति च॥

ক্ত্বা, তুমুন্ ও তব্য প্রত্যয় পবে থাকিলে এবং ভবিষ্যৎ কালে অকাবাস্ত ধাতৃব অকাব স্থানে একার এবং স্থান্ত চকারের প্রভাবে ইকার হয়। যথা, হসেউণ, হসিউণ, হসেউং, হসিউং, হসেঅব্বং, হসিঅব্বং, হসেহিই, হসিহিই, ইত্যাদি।

ला देशे वा ।।३४।।

लकारादेशे परतोऽत एत्वं भवति वा। इसेद्र। इसद्र। पढ़ेद्र। पढ़द्र। इसेन्ति। इसन्ति। इसेउ। इसउ॥

लादेशे परतो धातोरत एत्वं भवेद्मवा।
पढ़े इतहत् पेच्छे इपचे पढ़ इपच्छे इ॥
हसेश्रन्तो हसन्तो वा हसेमाणी तथैव वा।
भुवेन्तं च भुवन्तं च तिषु चैवं विस्थाताम्॥

লাদেশ অর্থাৎ লট, লোট, লঙ্ও বিধিলিঙেব প্রত্যন্ন পরে থাকিলে অকারান্ত ধাতুর অকার স্থানে বিকল্পে একার হন্ন। যথা, হসেই, হসই, হসেউ, হসউ, ইত্যাদি।

दति वरक्चिक्तते प्राक्ततप्रकाशे तिङ् विधिनीम सप्तमः परिच्छेदः॥

अञ्गोननार्थ अभावनो ।

- >। ভূধাতুর লূট্, রুধাতুর লোট্, অস্ধাতুর লট্ ও দৃশ্ধাতুব লূট্ বিভক্তিতে রূপ লিথ।
- ২। শতু, শানচ্, জ্বা, তুমুন্, তব্য ও ণিচ্ প্রত্যন্তের যোগে নিষ্পন্ন শব্দের প্রাক্তরূপ প্রদর্শন করিয়া এক একটী উদাহরণ দাও।
- ৩। বর্ত্তমান কালে কর্ম্ম ও ভাববাচ্যে নিম্পান্ন ছই ছইটি ক্রিয়ার প্রথম পুরুষের একবচনের রূপ লিখ।

৪। নিম্নলিথিত প্রাক্বতাংশের সংস্কৃত অনুবাদ লিথ।

नायिका। ऋत्य एख विदर्भ णाम णश्चरं कुंतलेसु। तिहंसश्चल जण वस्नही वस्नहराश्ची णाम राश्चा।

देवी। जो मह माउसिश्राए पई होइ।

नायिका। तस्स घरिणी ससिप्पद्वा णाम।

देवी। सा वि मे माउसिया।

नायिका। तिहं श्रहं उपासे ति।

देवी। ण इ सिमपहा गव्भमन्तरेण ईदिसी रूबरेहा होदि। ण इ वेदुरिक्रभूमिगव्भुप्यत्तिमन्तरेण वेदुरिक्रमणि-सलाक्षा णिप्यज्जदा णं तुमं कप्यूरमञ्जरी। एहि वहिणिए! ब्रालिक्षेस मं।

—कर्पूरमञ्जरी, प्रथम जवनिकाम्तरम्।

अथाष्टमः परिच्छेदः।

श्वारमण ।

এই পরিচ্ছেদে কতিপয় সংস্কৃত ধাতুর প্রাক্বত স্বরূপ প্রদন্ত হইয়াছে।
এই প্রাক্বত ধাতুসমূহের মধ্যে কতকগুলি দেশী, ও কতকগুলি সংস্কৃত ধাতু
হইতে বর্ণব্যতায় দ্বারা সিদ্ধ। যেগুলি দেশী তাহাদের রূপমাত্র প্রদর্শিত
হইয়াছে, আর যেগুলি বর্ণব্যতায় দ্বারা নিষ্পান অর্থাৎ "তদ্বব", তাহাদের
বর্ণব্যতায় ক্রম প্রদর্শিত হইয়াছে। অবাস্তর ভাবে কতিপয় ধাতুর ক্র
প্রতায় এবং ভাব ও কর্মবাচ্যে নিষ্পান্তরপ প্রদর্শিত হইয়াছে।

भुवो हो हुवी ।।१॥

भू सत्तायाम्। एतस्य धातीर्ही हुव इत्येतावादेशी भवतः। होइ। हुवइ। होन्ति। हुवन्ति॥ भुवो हो हुव इत्येती धातोरादेशतां गती। होइ होन्ति हुवन्तीह होन्तं हुवद होहिइ॥

সত্তার্থ ভূ ধাতুর স্থানে হো ও হুব আদেশ হয়। যথা---হোই, হুবই।

तो हु: ॥२॥ *

भुवः ता प्रत्यये परे हु इत्यादेशो भवति। हुन्नं॥

क्त प्रत्यये तु परतो भू इत्यादेश इषाते। हो हुव प्रतिषेधेन भूतं सूत्रं विदुर्व्धाः॥

ক্ত প্রত্যয় পরে থাকিলে ভূধাতু স্থানে হুও ভূহয়। যথা—হুজং, ভূজং।

प्रादेभेवः ॥३॥

प्रादेशत्तरस्य भूधातोर्भव इत्यादेशो भवति। प्रभवदः। उव्भवदः। संभवदः। परिभवदः॥

> भवादेशो भुवो धातोः प्रादेश्तरवर्तिनः। रात्रा पभवए रज्जे ए संभवद्र बम्हणो॥ (१)

প্রাদি উপসর্গের পরস্থিত ভূ ধাতুব স্থানে ভব **আদেশ** হয়। যথা— পভবই, সংভবই।

त्वर स्तुवर: ॥४॥

जिला सम्भमे। अस्य धातोस्तुवर इत्ययमारेशो भवति। तुवरद्

> त्वरधातीर्भ्वमार्थस्य तुवरादेश उच्यते । किणो तुवरसे गन्तुं तुवरेद च ते जणो ॥ (२)

⁽১) রাজা প্রভবতি রাজ্যে ন সম্রমতি ব্রাহ্মণ:।

⁽२) কিলু জরসে গন্তঃ জরতে চ তে জনঃ।

मञ्जमार्थ— **ए**त थां जू शांत जूतत जातम रहा। यथा— जूततहे।

क्ते तुरः ॥५॥

क्ते परं तुर इत्यादेशो भवति। तुरियं॥

ক্ত প্রত্যয় পরে থাকিলে ত্বধাতু স্থানে তুব আদেশ হয়। যথা— তুরিঅং।

घूर्गिघींलः ॥६॥ *

घुण पूर्ण भ्रमणे। अस्य धातोधीं न द्रत्ययमादेशी भवति। घोलद्र॥

मूर्ण भ्रमण इत्यस्य घोलादेशं प्रचत्तते ।

ततो घोलइ घोलन्ति घोलिऊण च घोलिउं॥

जमगार्थक पूर्व थाजू शास्त स्थान जारमण इत्र । यथा स्थानहे ।

नुदोगोत्तः ।।०॥

नुद प्रेरणे। अस्य धातोः णोक्ष इत्ययमादेशो भवति। णोक्षइ। पणोक्षइ॥

> नुद प्रेरण इत्यस्य णोज्ञादेशो विधीयते। ततो णोज्ञद णोज्ञान्त स्यासोज्ञिहिद णोज्ञिउं।

^(*) পাঠান্তর-মুণোঘোল: ॥৮॥

প্রেরণার্থক মুদ ধাতু স্থানে ণোল্ল আদেশ হয়। যথা ণোল্লই।

दूङोदूम: ॥८॥

टूड् परितापे। श्रस्य धातोर्द्भादेशो भवति । दूमइ ।
दूडो धातो: प्रयोक्तव्यो दूमादेशस्ततो भवेत् ।
दूमेइ चापि दूमन्ति स्याद्द्मिन्डिइ दूमिउं॥
পরিতাপার্থক দুঙ্ধাতু স্থানে দুম আদেশ হয়। यथा—দুমই।

पटेः फलः ।।६।। *

श्रट पट गती। श्रस्य धातीः फल इत्ययमादेशी भवति। फिलिश्रं हिश्रश्रं॥

धातोः पटयतेरस्य फालादेशो विधीयते। फालेउं परिफालेन्ति तथा फालेइ फालिश्रं॥

গমনার্থক পটধাতু স্থানে ফল আদেশ হয়। ফলিঅং। কাত্যায়ন ণ্যস্ত ধাতুব কপ প্রদর্শন করিয়াছেন।

पदेः पालः ।।१०।।

पदगती। श्रस्य धातीः पाल इत्ययमादेशो भवति। पालेइ॥

^(*) পঠिखन-भाटिः कानः ॥ २॥

গমনার্থক পদধাতু স্থানে পাল আদেশ হয়। यथा পালেই।

वृष क्षष सृष हृषासृतोऽिरः ।।११॥

क्ष्यादीनासृतः स्थान श्रार द्रत्ययमादेशो भवति। वरि-सद। करिसद। मरिसद। हरिसद॥

> हषादीनास्कारस्य रीत्यादेशः प्रयुज्यते। ततः सम्से वरिसद दीणो मरिसद च्छुहं॥ (१)

বুষ, ক্লষ, মূষ ও হৃষ ধাতৃব ঋকার স্থানে অবি হয়। যথা ববিসই, কবিসই, মবিসই, হরিসই।

ऋतोऽरः ॥१२॥ *

ऋकारान्तस्य धातोः ऋतः स्थाने अर द्रत्ययमादेशो भवति स, मरद। स, सरद। ह, वरद॥ अरादेशः स्मृतो धातोऋ कारस्थान्यवर्तिनः। सरए मरए तद्वद्वरेद्र च हरेद्र च॥

ঋকারান্ত ধাতুর ঋকাব স্থানে অর আদেশ ষয়। যথা সরই, ববই, ইত্যদি।

⁽⁾ শভে বর্ষতি, দীনো মর্যতে কুধাম।

^(*) পাঠান্তর-অন্তান্তার: ॥১২॥

क्षञः कुणो वा ।।१३॥

डुक्कञ्करणे। अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति। कुण्दा करदा

क्तञो भवेत् कुणादेशः कुणेद्र कुणए तथा।

श्रादेशस वक्तव्यः करिद्र करए तथा॥

क भाजु श्रांत निकल्ल कुन व्यापन हम। यथा कुनहे, कबहे।

जुभो जन्भायः ॥१४॥

जृभजृभी गात्रविनामे। अस्य धातोर्जभात्र इत्ययमा-देशो भवति। जम्भात्रदः॥

> जृभि गात्रविनामेऽस्य जन्भा त्रादेश उच्यते। जन्भात्रद महासीहो जन्भात्रन्ति पत्रोहरा॥ (१)

গাত্রবিনামার্থক (হাই তোলা) জৃভ ধাতু স্থানে জন্তা আদেশ হয়। যথা--জন্তা আই।

ग्रहे गेग्ह: ॥१५॥

यह उपादाने। अस्य धातोर्गेण्ह इत्ययमादेशो भवति। गेण्हदः॥

⁽ ১) জৃন্ততে মহাসিংহ:, জৃন্তক্তে পরোধরা:।

गेण्ह इत्ययमादेशो ग्रङ्कातेरिमधीयते ।

ततो गेण्हद गेण्हन्ति गेण्हिसे पुनर्गेण्हिमो ॥

शह भाजू द्वारन গেণ্ছ আদেশ হয় । यथा—গেশ্ হই ।

घेत् त्त्वा तुसुन्तवेर्षु ॥१६॥

ग्रहिर्वेत् इत्ययमादेशो भवति क्वातुमुन् तव्येषु परतः। घेत्तूण। घेत्तं। घेत्तव्वं॥ परतः क्वातुमुन् तव्य प्रत्ययेषु भवेद्ग्रहे। घेशब्दस्तेन घेत्तूण घेत्तं घेत्तव्यमव च॥

জ্বা, তুমুন্ ও তব্য প্রতায় পবে থাকিলে গ্রহধাতু স্থানে ঘেৎ আদেশ হয়।হথা—দেন্ত্বণ, ঘেত্বং, ঘেত্তবং।

क्रञः का भूतभविषातीश्व ॥१७॥

भूत भविषातीः कालयोः क्षञः का दत्ययमादेशो भवति । चकारात् क्षा तुमुन् तव्येषु च परतः । काहीश्र । काहिदः । काऊणः । काउं । काश्रव्यं ॥

क्षञो भवति कारेग्रो धातो भूत भविषातोः।
परतः क्षा तुमुन् तव्य प्रत्ययेषु च तद् यथा॥
भूते भवति काहीग्र भविषाति च काहिइ।
काऊण मुक्तग्रं कादं काग्रव्यं देव्ववन्दणम्॥ (१)

^{(&}gt;) कृषा श्रृक्षः कर्ख्ः कर्खवाः एमववस्मनम्।

ভূত ও ভবিধাৎকালে এবং ক্ত্রা, তুমুন্, তব্য প্রত্যয় পবে থাকিলে ক্ল ধাতৃ স্থানে কা আদেশ হয়, অন্তথা কব বা কুণ আদেশ হয়। যথা— কাহীম, কাহিই, কাউণ, কাউং, কামবং, কবই, কুণই।

स्मरते भरसुमरी ॥१८॥

मृ चिन्तायाम्। अस्य धातोर्भर सुमरी भवतः। भरह। समग्ड॥

> भरः सुमर इत्येती धातोस्तु स्मर्रतः स्मृती। भरेड सुमरावेड भरामि सुमरामि च॥

শু ধাতৃ স্থানে ভব ও স্থাৰ আনেশ হয়। ঘণা – ভবই, স্থাৰই।

भियो भावी ही ॥१६॥ *

जिभी भये। अस्य धातोः भावीही भवतः। भादा

भियो धातोस्तु भावीहावादेशी विहिताविह । भाइ वीहद वीहन्ति विभाद च विभेद च ॥

ভী ধাতু স্থানে ভা ও বীহ আদেশ হয়। যথা—ভাই, বীহই। সংস্কৃত "বিভেতি" পদের অনুকবণে "বিভেই" ও হয়।

^(*) পাঠান্তর—ভিরো ভা**ৰীভৌ** ৷ ১৯৷

जिन्नतेः पा पात्रौ ॥२०॥

न्ना गन्धग्रहणे। अस्य धातोः पा पात्र इत्येतावार्दशी भवतः। पाद्र। पात्रह॥

ঘাধাতু স্থানে পা ও পাত্র আদেশ হয়। যথা পাই, পাঅই।

स्त्रै वावात्रौ ॥२१॥

स्त्रै गात्रविनाम । अस्य धातोर्वा वाश्री भवतः । वाइ । वाअइ ॥

म्हे हर्षचय इत्यस्य मती वा वात्र इत्युमी। वाद वात्रद वाहिन्ति वात्राहिन्ति च वाहिद ॥ देम शुक्र क्षांत्र वा अवः वाष्ट्र क्षां क्षांत्र वाष्ट्र । यथा वाहे, वाष्ट्र ।

त्वपस्थिम्पः ॥२२॥

हपितम्पहर्ता। अस्य धातो स्थिम्प इत्ययमादेशो भवति। थिम्पइ॥

त्रादेश: कथ्यते धातोस्तृष्यते स्थिम्प इत्ययम् । थिम्पेइए थिम्पत्रन्ति थिम्पिहिन्ति च थिम्पित्र ॥ তপ शकु कारन विल्ल बारनग रुष्य। यथा, विल्लेहे ।

च्चो जागमुगौ ॥२३॥

ज्ञा अववोधनं । अस्य धातोर्जाणमुणी भवतः । जाणह । मुणह ॥

श्रार्दशाविह जानार्तधांतो जीणमुणा उभी । जाणाइ मुणए तद्दज्जाणाहिन्ति मुणन्ति च ॥ छ। थाउ छोत्न जाग ७ भूग जात्म स्य । यथा, जागहे, भन्हे ।

जल्पे लीम: : |२४||

जन्य व्यक्तायां वाचि । अस्य धातीर्न्नकारस्य मकारादेशी भवति । जम्पद ॥

जल्पधातीर्लकागस्य मकारादेश उच्चते । जम्पए किं ति जम्पामि जम्पिहिन्ति च जम्पिसि ॥ জন্ন ধাতৃর লকার স্থানে মকাব হয়। যথা জম্পই।

ष्ठा ध्या गानां ठाच भाच गाचा: ॥२५॥

ष्ठा गतिनिवृत्ती । ध्येचिन्तायाम् । कौगैरे ग्रब्दे । एतेषां ठात्र भात्र गात्र इत्येत त्रादेशा भवन्ति । ठात्रन्ति । भात्रन्ति । गात्रन्ति ॥

> तिष्ठर्तर्ध्यायतेर्धातोर्गायतेश्व यथाक्रमम् । श्रादेशा विह्निताष्ठाश्व भाश्व गाच इति त्रयः॥

ठात्रए इह ठात्रन्ति भात्रए भात्रहिन्ति च। गात्रामि गाइमो चेति त्रयाणां रूपनिर्णयः॥

স্থা, ধ্যৈ ও গৈ ধাতু স্থানে যথাক্রমে ঠাঅ, ঝাঅ ও গাঅ আদেশ হয। মথা ঠাঅন্তি, ঝাঅন্তি, গাঅন্তি।

ठा भा गा च वर्त्तमान भविष्यहि ध्याद्येकवचनेषु ॥२६॥

ष्ठाध्यागानां ठा भा गा इत्येत ग्रादेशा भवन्ति वर्त्तमान भित्रप्राहिध्याद्येकवचनेषु पग्तः। चकारात् पूर्व्योक्तायः। ठाडः। ठाग्रडः। ठाहिङः। ठाग्रहिङः। ठाउः। ठाग्रउः। भाडः। भाग्रडः। भाहिङः। भाग्रहिङः। भाउः। गाग्रउः। गाडः। गाग्रडः। गाहिङः। गाग्रहिङः। गाउः। गाग्रउः॥

> ठा भा गा विह्नितास्तेषां पूर्व्वोक्ताश्च चकारतः । विध्यादाविकवचने भविषाद् वर्त्तमानयोः ॥ ठाइ ठाहिइ ठाएउ भाइ भाश्वद भाहिद । गाइ गाश्वद गाहिइ ठाउ भाउ च गाउ च ॥

বর্ত্তমান, ভবিশ্যৎ ও বিধ্যাদিব একবচনে স্থা, ধ্যৈ ও গৈ ধাতু স্থানে বথাক্রমে ঠা, ঝা, ও গা হয়, এবং স্থত্রস্থ চকারের প্রভাবে পূর্ব্বোক্ত আদেশ ত্রয়ও হয়। যথা—ঠাই, ঠাঅই, ঠাহিই, ঠাঅহিই, ঠাউ, ঠাঅউ, ঝাই, ঝাঅই, গাউ, গাঅউ, ইত্যাদি।

बादि धाव्योः बाधौ ॥२०॥

खाद्द भच्छो। धावु जवे। एतयोधीतोः खा धा इत्ये-तावार्टशो भवतः। वर्तमानभविषाद्विध्याद्येकवचनपु परतः। खादः। खाहिदः। खाउः। धादः। धाहिदः। धाउः॥

> स्यात् खाद्द भच्चणे धावु गित गुड्योरिति दयोः। खा च धा च यथापूर्वं विषयस्य व्यवस्थितिः॥ खाहिन्ति ग्रहिखाहिन्ति धाद खाद च खाहिद। खाउ धाउ च खाग्रवं खास धास च खाम च॥

খাদ ধাতু ও ধাব ধাতু স্থানে নথাক্রমে খা ও ধা আদেশ হয়। নথা— পাহ, ধাই, খাউ, ধাউ, ইত্যাদি। ভামহেব মতে এই আদেশ দ্বয় বর্তমান ভবিষং ও বিধ্যাদিব একবচনে হয়, কিন্তু কাত্যায়নেব মতে সর্ব্বতই হয়।

ग्रमेर्विसः ॥२८॥

ग्रम ग्लसु ग्रदनं । अस्य धातोर्विमदत्ययमादेशो भवति । विसद्ग ॥

विसदत्ययमार्दशो ग्रमधातीर्विधीयते । विसद्र विसिउं तद्ददिसन्ति च वका भसं॥ ভক্ষণার্থ গ্রস ধাতু স্থানে বিস আদেশ হয়। যথা, বিসই।

चिञश्चिषाः ॥२६॥

चिञ् चयने। ऋस्य धातोश्चिण इत्ययमादेशो भवति। चिणइ॥

क्रौञ: किगा: ।।३०।।

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। ऋस्य धातोः किण इत्ययमा देशो भवति। किण्द॥

किंगा इत्ययमादेश: क्रीणातिरिष्ठ कथ्यत ।

किंगाए किंगमें तदत् किंगामि च किंगन्ति च ॥

प्रतिर्वित्नशार्थक की बाजू स्राप्त किंग आहम श्राः। यथा किंगरे।

वेः किच ॥३१॥

विक्तरस्य क्रीजः कं इत्ययमादेशो भवति। चकारात् किणादेशस्य। विक्केद्र। विक्किण्दः॥ वेक्तरस्य तस्यैव कं शब्दादेश उच्यते। चकारात् किण विक्केद्र तथा विक्किण्ए पुणः॥

বি উপদর্গপূর্বক ক্রীধাতু স্থানে বিকল্পে কে আদেশ হয়; এবং পক্ষে চকাবেৰ প্রভাবে কিল হয়। যথা বিকেই, বিক্লিণই।

उद्धा उडु मा।।३२॥

भागन्दाग्निसंयोगयोः। ग्रस्य धातोरत् पूर्वस्य उडुमा भवति। उडुमाइ॥

ध्मा धातोक्तरस्रोत उद्युमादेश उचर्त। उद्युमाद पुनम्तदददुमाए च दृश्यते॥

উৎপূৰ্ব্বক গ্ৰাধাতু স্থানে উপদৰ্গেব যোগে উদ্ধৃ মা আদেশ হয়। যথা উদ্ধ মাই।

श्रदोधोदह: ॥३३॥

श्रच्छव्दादृत्तरस्य डुधाञ्धारण पोषणयोगस्य धातोर्दहा-देशो भवति । सद्दहर । सद्दिश्यं ॥ श्रत् पूर्व्यस्य दधाते यदहादेशो विधीयते । न सद्देद कोदेवा तथा सद्दहएपुनः ॥ (१)

শ্রং এই উপদর্গেব প্রবর্ত্তী ধাধাতু স্থানে দহ আদেশ হয়। যথা— সক্ষহী।

त्रवाद्गाहेर्वाष्टः ॥ ३४ ॥

गाह विलोड़ने। ऋस्य धातोरवादुत्तरस्य वाहादेशो भवति। श्रोवाहद। अववाहद॥

गाहृविलोड़र्न धातोरवादुत्तर वर्तिनः।

वाचादेशो भवेत्तस्मादोवाच्च घणाघणो॥ (२)

অব এই উপ**দর্গেব** প্রবর্তী গাহ ধাতু স্থানে বাহ আদেশ হয়। যথা ওবাহ*হ*, অববাহই।

^() न अष्वधाि का रमवान, अष्वास्त ।

⁽२) অবগাহতে ঘনাঘন:।

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्त्तते। कामृ ग्रब्द कुत्सायाम्। अस्त्रधार्ता-रवादुत्तरस्य वासो भवति। स्रोवासद्द। अववासदः॥

> वासादेशो भवेत्कासिरवादुत्तर वर्तिनः। श्रोवासश्रद श्राश्रासं श्रोवासो ए हु वो एहो॥ देसु में दर श्रोवासं श्रोवासो ए जसम्म दे॥(३)

অব এই উপসর্গেব প্রবর্তী কাস ধাতৃ স্থানে বাস আদেশ হয়। যথা, ওবাসেই, অববাসই।

निरां माङोमाणः ॥ ३८॥

माङ्माने । अस्य धातोर्निर उत्तरस्य मानादेशो भवति । शिम्माणः ॥

> धातोर्माङ्मान द्रत्यस्य निर उत्तरवर्तिनः। माणादेशो भवेत्तस्य णिमाणद विही जणं॥ (४)

নিব্ এই উপসর্গেব প্রবর্তী মাধাত স্থানে মাণ আদেশ হয়। যথা, নিমাণ্ট।

चियो भिजाः ॥३०॥

चि चये। अस्य धातीर्भिज्ञ इत्यादेशो भवति। भिज्जइ।

⁽০) অবকাশতে আকাশন্, অবকাশো ন খলুবো নভঃ। দেহি মে ঈষদ ৰকাশন অবকাশো ন যণসতে॥

⁽৪) নির্মিমীতে বিধির্কনম্।

चियो धातोर्भतो भिज्जस्तणू भीणावि भिज्जद ।
भिज्जन्त हन्त भिज्जन्तं भिज्जमाणं च भिज्जिमो ॥(१)
किथा ज्ञात विक्र जातम् व्या । यथा, विक्रवे ।

भिदिक्किदारन्यस्थन्दः ॥३८॥

भिदिर् क्विदिर्। एतयोगन्यस्य न्दो भवति। भिन्ददः। किन्ददः।

नकारयुग्दकारः स्यादन्त्यस्य तु भिदिच्छिदोः। भिन्दन्ति परिभिन्दन्ति भिन्दिमो क्विन्दिमो तथा॥ ভিদ ও ছিদ थाऽृत অञ्चावन श्वादा न रहा। वशी. ভिन्तर, हिन्तरे।

क्वाचे दीः ॥३८॥

क्षय निष्पार्क। अस्य धातोरन्यस्य ढो भवति। कढड।
क्षय निष्पाक इत्यस्य ढकारोऽन्यस्य कष्यत्।
कढामि कढिश्रं तद्दत् कढिज्जन्ति कढिन्ति च॥
निष्णाकार्थं कथ शाजूद अञ्चादव शान्य हकाद इस्र। यथा, कहरे।

वेष्टे स्व ॥१०॥

वेष्ट वेष्टनं । ऋस्य धातोरन्यस्य ढो भवति । वेडुद्र । योग विभाग उत्तरार्थः ।

⁽১) তমু: ক্ষীণাপি করতি।

वेष्टर्तस भवेदातीरन्यस्य च ढकारता। वेद्रेण वेद्विणी तद्वदेदुणं परिवेदिउं॥

বেষ্ট ধাতুব অন্তাবৰ্ণ স্থানে ঢকাব হয়। যথা, বেড ঢুই, বেচই। বৰ্তুমান স্থানে অধিকাৰ প্ৰস্তুত্তে নীত কবিবাৰ জন্ম ইহাকে পূৰ্ব্বস্থ্ত হুইতে বিচ্ছিন্ন কৰা হুইয়াছে।

उत्समोर्लः ॥४१॥

उत्संभ्यामुत्तरस्य विष्टतेरन्यस्य लो भवति। उव्वेन्नदः। मंविन्नदः॥

> उत्समोक्तरस्थस्य विष्टेरन्यस्य नः स्मृतः। उव्वेत्तदः नत्रा तददही संवेवद तक्॥ (१)

উং ও সম্ এই উপসর্গরয়েব পরবর্তী বেষ্ট ধাতৃব অস্তাবর্ণ স্থানে লকাব হয়। যথা, উদবেল্লই, সংবেল্লই।

क्देव: ॥४२॥

रुदिर्। श्रस्य धातोरन्यस्य वो भवति। रुवद् ॥
रुदोऽन्त्यस्य भवेद्दलं रुवेद्र रुविउं पुनः।
दिलं च दृश्यते तद्ददेश्यमारुव्यसीति च॥ (२)

রুদ ধাতুর অস্তাবর্ণ স্থানে বকাব হয়। यथा, রুবই।

⁽১) উদ্বেষ্টতে লতা, অহি: সংবেষ্টতে তরুম্।

⁽२) अञ्ज मा রোদিষি।

उदोविज: ॥४३॥

उत्पूर्वस्य विजेरन्यस्य वो भवति । उत्विवद् ॥ विजेरुदुत्तरस्यस्य वत्वमन्यस्य कर्ष्यते । उत्वेवद्र पुनस्तद्दद्वेवन्ति जणावणे ॥ (१)

উং এই উপসর্গের পরবর্ত্তী বিজ ধাতুব স্বস্তাবর্ণ স্থানে বকাব হয়। যথা, উবিববই।

वधर्दः ॥४४॥

ब्रध् वर्षने । श्रस्य धातोरन्यस्य टो भवति । वहुद्र ॥ श्रन्यस्य बर्षेतिर्धातो टेकागादेश उच्चते । वहुए चैव वहुन्ति वहुह्हिन्ति च वहु्छं ॥ वृक्ष भाजूव अश्वावर्ष श्वादन एकात्र इश्च । व्या, वफ्ष एहे ।

इन्तेमाः ॥४५॥

हन्तेरन्यस्य माो भवति । हमाइ॥
धातोरन्यस्य हन्तेश्व मकारत्वं विधीयते ।
हमासे तथा हमान्ति हमिहिन्ति च हमाउं॥
१न ४१००३ अन्तुवर्ग ज्ञान्त ग्रह्म। १४१, १ महे।

⁽⁾ উषिकति कर्नावत्न ।

कषादीनां दोर्घता ॥४६॥

रुषादीनां दीर्घता भवति। रूसइ। तूसइ। सूमइ। रूषति। तृष्यति। ग्रुष्यति॥

कष रोष तुष तुष्टी ग्रषशोषण इत्यि। कष्यतस्तुष्यतसापि ग्रष्यतस्य तथा तथा। अचो दीर्घो भवेत्तेन कपं कसद्र तृसद्र॥

কন্, তুব্ ও শুব্ ধাতুব স্বব দীর্ঘ হয়। যথা,—কসই, ৬সই, ফুসই।

चो ब्रजनृत्योः ॥४०॥

ब्रजनृती । अनयोरन्यस्य चो भवति । वचर । णचर ॥
अन्यस्य ब्रजनृत्योश्च चकारादेश उच्चते ।
वचर णचर तददिचिहिन्ति न णचिमो ॥
टक ७ २० ११०० कशुवर्ग छोत्न क्र रहा । वशी. वक्षरे , १४०० ।

युधिब्धग्रोर्भः ॥४८॥

युध सम्प्रहारं। बुध अवगमने। अनयोरन्यस्य भी भवति। जुज्महा बुज्मह॥ युध्यते बुध्यतेसैव भत्त्वमन्यस्य कथ्यते। जुज्मए बुज्मए तद्वज्जुज्मिहिन्ति च बुज्मिमो॥ ব্ধ ও ব্ধ ধাতুব অন্তাবৰ্ণ স্থানে ঝকাব হয়। যথা, যুদ্মাই, বুদ্মাই।

क्षेत्रंसी ॥४६॥

क्षिर्। अस्य धातोरन्यस्यस्यक्षी भवतः। कस्यदः। कुभादः॥

रुणहे: पुनरन्यस्य धर्मी विन्दुयुती मती। रुस्यए रुभए तह्वद्रुस्थिन्तिन्त च रुस्थिमी॥ क्ष बाजूव अन्तावर्षश्रात ह ७ छ रहा। वशा. क्ष्रहे, क्छ्रहे।

महोलः ॥५०॥

सृद चालनं। अस्य धातीरन्यस्य लो भवति। मलद् ॥
स्द्रातः पुनरन्यस्य लकारादेश दृष्यते।
मलन्ति मलए तद्द मिलिहिन्ति मलेमि च ॥

गृन क्षांजूव जञ्जावर्ग स्राप्त नकाव इत्र । यथा, मन्हे।

श्रदृ पत्योर्डः ॥५१॥

ग्रदृ ग्रातने। पतृ पतने। ग्रनयोरन्यस्य डो भवति। सड़द्र। पड़द्र॥

> अन्यस्य ग्रदि पत्योश्व डकारत्वं विधीयते। सङ्ग् पङ्ग् तद्दत्सङ्हिन्ति पङ्ग्ति च॥

শদ ধাতু ও পত ধাতুৰ অন্তাৰণ স্থানে ডকাৰ হয়। যথা, সভই, পড়াই।

शकादोनां हित्वम् ॥५२॥

शक् शक्तो। द्रत्वेवमादीनां धातूनामन्त्रस्य दित्वं मवति। सक्कद्र। नगाद्र। शक्तोति। नगति॥

শকাদি ধাতুৰ অন্তাবৰ্ণেৰ দ্বিহ্য। যথা, সক্তই, লগ্গই, ইত্যাদি।

स्फ्टिचल्योर्वा ।।५३॥

स्मुट विकसन्। चल कम्पन्। ग्रनयोगन्त्रस्य वाहित्वं भवति। पुटुरः। पुडुरः। चल्रदः। चलरः॥

স্কৃট ও চল ধাতুৰ অন্তাৰণেৰ বিকল্পে দিল্প হয়। যথা, ফুটুই, ফডচ , চল্লই, চলই।

प्रादेमींल: ॥५४॥

प्रादेशत्तरस्य मीलोऽन्तारस्य दित्वं भवति वा। पिमन्नद्र। पमीलद्र॥

भवेद्या मीलतेर्दि त्वं प्रादेशत्तरवर्तिनः।
मंभीलण पमीलन्ति संभिन्नद्र पभिन्निमो॥

সোপদর্গ মীল ধাতুব জাস্তাবর্ণেব বিকল্পে দ্বিত্ব হয়। যথা, পমিল্লই, প্মীলই।

मुजादौनां तातुमुन् तब्येषु परतोनोप: ॥४५॥

भुज इत्येवमादीनां क्वातुमुन् तव्येषु परतीऽन्तास्य नोपो भवति। भोत्तृण। भोत्तुं। भोत्तव्यं। विदः। वेत्तृण। वित्तुं। वेत्तव्यं। रुदः। रोत्तृण। रोत्तं। रोत्तव्यं॥

परतः ता तुमृन् तव्य प्रत्ययेषु भुजेर्वदेः।
कदंशाप्येवमादीनां लोपोऽन्तास्य विधीयते॥
भोत्तृण भोत्तं भोत्तव्यं वोत्तं वोत्तृण तत् पृनः।
वोत्तव्यमिन्न रोत्तव्यं रोत्तं रोत्तृण ताद्दशः॥

কুন, তুমুন্ ও তব্য প্রত্যয় পবে থাকিলে ভূজ, বদ, বিদ, কদ প্রভৃতি ধাতুব অন্তাবর্ণেব লোপ ১য। যথা, ভোতৃণ, ভোতৃণ, ভোতৃন্নং, ইত্যাদি।

यु-इ-जि-लू-ध्वानां गोऽन्खे इस्वः ॥५६॥

यु यवणे। इ दानादाने। जि जये। लूज् छेदने। धूज् कम्पने। इत्येतेषामन्तेरणः प्रयोक्तव्यः। दीर्घस्य च इस्बो भवति। सुणदा इणदा जिणदा लुणदा धुणदाः

> अन्तास्य युद्दजीनां खो नूजो धूजय कथ्यते। दीर्घस्य च भवेद्द्रस्त्रो यथासभावमत्र वै॥ सुणिमो दुणिमो तद्दज्जिणन्ति च लुणन्ति च। लुणमे धुणमे चैव धुणोमि च जिणिमो च॥

শ্, হ, জি, লৃ ও ধূধাতুব অন্তে ণকাবেব আগম হয, এবং নূ ও ধ ধাতুব দীর্ঘ স্বব হস হয। যথা, স্থণই, হুণই, জিণই, লুণই, ধুণই ইত্যাদি।

भावकर्मगोर्ळ्य ॥५०॥

णषां भावकर्माणोगन्ते। व्य गब्द: प्रयोक्तव्य:। चकाराट् गञ्च। सव्यद। सुग्गिज्जद। हुव्यद। हुग्गिज्जद। जिव्यद। जिग्गिज्जद। सुव्यद। सुग्गिज्जद।

> तेषां वस यगर्थेस्थाचकाराम्य कथ्यते। सुव्यन्ति च सुणिज्जन्ति हुव्वण च हणिज्जण॥

ভাব ও কন্মবাচো উপবোক্ত ধাতুসমূহেব অন্তে বিকল্পে ব্যক্তাবেব আগম হয়, এবং পক্ষে স্থান্ত চকাবেব প্রভাবে একাবেব আগম হয়। মথা, স্থাবহা, স্থানজ্জই, ইত্যাদি।

गमादोनां दित्वं वा ।।५८॥

गमादीनां धातूनां दित्वं वा भवित भावकर्माणोः। गमादः। गमिज्जदः। रमादः। रमिज्जदः। हसादः। हसिज्जदः। गम्यते। इस्यते। रम्यते॥

> गमादीनां दिता वा स्याद्यगर्थेऽन्तास्य तद्यया। गमाए रमाए तहत् गमए रमए तथा॥

गमीश्रद्र गमिज्जन्ति रमिज्जामि रमीश्रद । श्रादि शब्देन तद् गम्यं यदाक्षति गणी भवेत् ॥

ভাব ও কর্মবাচ্যে গম প্রভৃতি ধাতুব অন্তাবর্ণের বিকল্পে দ্বিত্ব হয়। বংগ, গমাই, গমিজ্জই, গমীজাই, ইত্যাদি। গমাদি আরুতি গণ।

लिहेर्लिज्ञाः । । ५८।।

लिह श्रास्तादने। श्रस्य धातीर्लिक्म श्रादेशी भवति। भावकर्माणीः। लिक्मद्र॥

ভাব ও কর্ম্মবাচ্যে লিহধাতু স্থানে লিছা আদেশ হয়। যথা, লিছাই।

ह्रक्रोहींरकीरी ॥६०॥

ह्रञ् हरणे। डुक्तञ् करणे। अनयोर्हीरकोरी भवती भावकर्माणीः। हीरद्र। कीरद्र॥

> ह्रञः क्षञो हीरकीरी यगर्थे परिकल्पिती। हीरए कीरए तदत्तया हीरद कीरद॥

ভাব ও কর্ম্মবাচ্যে হ ও রুধাতু স্থানে যথাক্রমে হীর ও কীর আদেশ হব। যথা—হীরই, কীরই।

ग्रहेरींघींवा ॥६१॥

ग्रहिर्धातीर्दीर्घी वा भवति भावकर्माणीः। गाहिज्जदः। गहिज्जदः॥

ভাব ও কম্মবাচ্যে গ্রহধাতুব স্বব বিকল্পে দীর্ঘ হয়। যথা, গাহিচ্ছই, গহিচ্ছই।

त्तेन दिसादयः ॥६२॥

दिस् इत्येवमादयः क्षप्रत्ययेन निपात्यन्ते । डुदाञ्दानं । दिस्यं । कदिर् । कस्यं । त्रसी । हित्यं । दह । दहुं । रिच्च । वत्तं ॥

> ता प्रत्ययेन सिन्ता दिसाद्याः स्युर्निपातिताः। दत्तं दिसं तथा दृष्टं दक्षं रूसं च रोदने॥ कदत्तं क्रियातः सिद्घं दृष्टं भस्मीक्षतं भवेत्। रत्तं रगां च तदत् स्यादादिराक्षतितां व्रजेत्॥

ক্ত প্রত্যায়েব যোগে দিয় প্রভৃতি পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা, দত্ত ছানে দিয়; কদিত, কয়; দয়, দড়ঢ়; অস্ত, হিখ: বক্ত, বত্ত . ইত্যাদি; দিয়াদি আক্তিগণ।

खिदेविसुर: ॥६३॥

खिद दैन्छे। अस्य धातोर्विसूरो भवति॥ विसूरद्र। विरहेण विसूरद वाला॥

खिद्यतेरस्य धातोस्तु विस्रादेश उच्चते। विस्रद्र विस्रान्ति विस्रु विस्रिम ॥

দৈলার্থ থিদ ধাতু স্থানে বিস্থব আদেশ হয়। বথা, বিস্বই।

क्रुधेर्जूर: ॥६४॥

क्रुधं कोषं। अस्य जूरो भवति। जुरद् ॥

क्रुध्यंतरस्य धातोस्तु जूरादेशोविधीयते।

जूरिमो परिजूरन्ति जूरिहिन्ति च जूरद् ॥

क्रुधं श्राष्ट्र श्रांत जृव आफ्रणं इत्र। व्या, ज्वहै।

चर्चेश्वम्यः ॥६५॥

चर्च अध्ययन । अस्यधातोश्वम्प आदेशो भवति । चम्पड ॥ ठळ ज्ञात्न ठम्ल जारमभ ङः । यथा, ठम्लङ ।

वसेर्वुजाः ।।६६॥

त्रमी उद्देश । श्रस्थधातोर्वुज्ज श्रादेश भवति । वृज्जद्र ॥
त्रमेग्हि च धातोस्तु वृज्जादेश: प्रयुज्यते ।
वृज्जन्ति वृज्जिमो तद्ददुज्जन्तो वृज्जिहिन्ति च ॥
व्य श्राव श्राप्त वष्क जाएन हम् । श्रां, वृष्क्रहे ।

म्डेर्न्भसुपौ ।|६०।|*

मृजु गुडी। श्रस्थधातीर्नुभसुपी इत्यादेशी भवतः। नुभड। सुपद्गा

> स्जेर्नुह पुर्सा प्रोक्तावादेशत्वनतद् यथा। नुहन्ति पुसए तहन्नुहिहिन्ति पुसामि च॥

মৃজ ধাতু স্থানে লুভ, লহ, স্থপ ও পুস আদেশ হয়। যথা, লুভই, লুহুই, পুসই, স্থপই।

वुडुखुप्पीमस्जेः ॥६८॥+

डुटुमम्ज ग्रडौ । अस्यधातीर्वृड्डखुणी भवतः । वृड्ड । खुण्ड ॥

वुड्ड खुप्पी विधीयते श्रादेशत्वेन मज्जते:। वुड्डामि खुप्पमे तददुड्डिहिन्ति च खुप्पड ॥

মদ্জ ধাতু স্থানে বৃড্ছ ও খুপ্প আদেশ হয়। যথা, বৃড্ছই, খপ্পই। শালি ভাষায় এই ধাতু স্থানে ডুকা আদেশ হয়। বথা, ডুকাতি।

द्रभ्रे: पुलग्रगित्रक ग्रवक्षाः ॥६८॥

द्विर् प्रेच्चण । अस्य पुलत्र णित्रकः अवनना भवन्ति । पुलत्रद्र । णित्रकद्र । अवननद्र ॥

^(*) পাঠান্তর—মুজেলুহি পুনৌ ॥৬৭॥

^(†) পঠিষ্টর--বৃট্ট থুপ্পৌ সস্জেঃ ॥৬৮॥

দৃশ ধাতু স্থানে পুলঅ, ণিঅক ও অবক্থ মাদেশ হয়। যথা, পুলঅই, শিঅকই, অবক্থই।

शकस्तरवस्रतौराः ॥७०॥

मक्षृ मक्ती। अस्य धातोस्तर वस्र तीर इत्येत स्राटेशा-भवन्ति। तरद वस्रद। तीरद॥

शकेस्तरवजी तीर इत्यादेशास्त्रयः सृता । तरए वज्रए तइत्तीरामि च तथा तथा॥

শকধাতু স্থানে তব, বজা ও তীব আদেশ হয়। যথা, তবই, বজাই, তীবই; পক্ষে সক্ষ (৮।৫২)।

श्रेषाणामदन्तता ॥ ७१॥

श्रेषाणां लुप्तानुवन्धानां धातूनामदन्तता भवति । भमद्र । चुम्बद ॥

शेषाणामप्यदन्तत्वं धातूनामिह कथ्यते। . . हसए श्रप्पए तद्वद्गमए मलए तथा॥

অবশিপ্ত লুপ্তান্তবন্ধ ধাতুসমূহ প্রায়শই অকাবান্ত হয়। যথা, ভমই, চুম্বই, ইত্যাদি।

इति महामुनि वरक्चिक्तते प्राक्ततप्रकाशे धात्वादेशो नामाष्टमः परिच्छेदः।

ধাত্বাদেশ প্রক**রণে**র পরিশিষ্ট।

না**নাস্থান হইতে সংগৃহীত অতিবিক্ত** স্থত্রাবলী।

दुष्ट लिए वहां दुब्भ लिब्भ वब्भाः॥१॥

दुह्न लिह्न वहां स्थाने यथाक्रमं दुब्भ लिब्भ वब्भ इति श्रादेशा भवन्ति । दुब्भद्र । लिब्भद्र । वब्भद्र ।

তুহ, লিহু ও বহু ধাতু স্থানে যথাক্রমে গত্ত, লিন্তু ও বত্তু আদেশ হন্

न्नोगज्जगप्यी वा ॥२॥

जानातेर्णज्ज गण्पी वा भवतः। पन्ने जागमुगी। गज्जहः। गण्पदः। जागदः। मुग्गदः॥

জ্ঞাধাতু স্থানে বিকল্পে ণজ্জ ও ণপ্প আদেশ হয়।

ग्रहेर्वाघेष्यः ।। ३ ॥

यहधातोः स्थाने घेप्पादेशो वा भवति । घेप्पद ॥

গ্রহ ধাতৃস্থানে বিকল্পে স্বেপ্ন আদেশ হয়।

चर्ळ्वब्सः ॥४॥

चर्च भन्तणे। श्रस्य वव्भो भवति। वव्भद्र॥

हर्व थाजुशान विकल्ल वर्ख श्राम्भ इत्र।

हेर्हिमः ॥ ५ ॥

हि तापे। अस्य धातोर्हिमादेशो भवति। हिमद्र॥ তাপার্থক হি ধাতু স্থানে হিম আদেশ হয়।

खिदेर्जूरविसूरौ ॥६॥

खिद दैन्छे। ऋस्य जूर विस्री भवतः। जुरद्र। विस्रद्र। शिष धाजू खात्न विकल्ल कृव ७ विश्व जातम हरा।

जयतेर्वा ॥ ७ ॥

जि इत्यस्य वा सकारो भवति । जिसह । जिस्रह । कि भाजूत উত্তর ণকারাগম বিকল্পে হয় ।

राजेरेहः ॥८॥

राजदीप्ती। ऋस्य रेहादेशो भवति। रेहद्र॥
- वाक धाजू शांत तार जांतम रहा।

त्रदेश्वरखः ॥६॥

द्रवेभेहः ॥१०॥

द्रष दच्छायाम्। श्रस्य महादेशो भवति। महद्र॥ वेष श्राञ्च श्रात्म २ श्रात्म १ १३।

व्यधेविंभः ॥११॥

व्यथताङ्ने । अस्य विभादेशो भवति । विद्भद्र ॥ गुप्त भिकु स्राप्त विष्ठ साम्भ इत्र ।

नोपसर्गस्य ॥१२॥

सृ द्रत्येतस्य सोपसर्गस्य भरसुमरी न भवतः। विसारदः। पसारदः। त्रणुसारदः। त्रहिसारदः॥

সোপদর্গ শ্ব ধাতু স্থানে ভর ও স্থমর আদেশ হয় না।

क्यर्ष्टः ॥१३॥

कथवाक्यप्रवन्धे । ऋस्य धातीरन्तास्य हो भवति । कहर ॥ कथ क्षाजुत अञ्चावर्ग श्वास्त ३ इत्र ।

कप्टेष्टः ॥१४॥

कष्टविपार्क । ऋस्यान्तास्य टो भवति । कटइ । कष्टयति ॥ कष्टे भाजूत अञ्चावर्ग ञ्चारम हे स्व ।

वचवदोश्च ।।१५॥

एतयोरन्तास्य दित्वं वा भवति । चकारादीत्वं च । वोच्चद्र । वोचद्र । वोज्ञद्र । विक्ता । वदित । वददोन्न दित नत्वम् ॥

বচ ও বদ ধাতুর অন্তাবর্ণের বিকল্পে দ্বিত্ব হয়। এবং চকারের প্রভাবে তৎপূর্ব্ব স্বর স্থানে ওকাব হয়। বদ ধাতুর দকাব স্থানে লকার হয়।

अथ नवमः परिच्छेदः ।

निपाताः ॥१॥

श्रिकारोऽयम् । वच्चमाणा निपातमंत्रकावेदितव्याः। संस्कृतानुसारेण निपातकार्यं वक्तव्यम्॥

अधिकारोयमादिष्ट जा परिच्छेदपूरणात्। संस्कृतानां निपातानां कार्य्याख्यत्र भवन्ति च॥

অধিকারস্ত্র। অতঃপর নিপাতের বিষয় উক্ত হইতেছে।

इं दानपृच्छानिर्धारगेषु ॥२॥

हुं इत्ययं शब्दो दानप्रच्छानिर्धारणार्थेषु निपातमंत्री भवति। दाने यथा। हुं गिण्ह अप्पणो जीअं। प्रच्छायाम्। हं कहेहि साहुसु सब्भावं। निर्धारणे। हुं हुवसु तुण्-हिस्सो। हुं ग्रहाणात्मनो जीवम्। हुं कथय साधुषु सद्भावम्। हं भव तुण्णीकः॥

> हुं पृच्छायां निपातः स्थाहाने निर्दारणे तथा। गेणहेसु हं हं कहेसु मामामुञ्जसु हुं सहि॥

দান, প্রশ্ন ও নির্দাবণ অর্ণে হং এই নিপাতের ন্যবহার হয়। বথা, হং গেণ্হস্ক, ইত্যাদি।

विश्व वेश्व श्रवधारणे ।।३।।

विश्ववेश्व दृत्येताववधारणे निपातमंत्री भवतः। एवं विश्व। एवं वेश्व। एवमव॥

> वित्र वित्र विनिर्द्धिः निपाताववधारणे। महुरं वित्र भोत्तव्यं सो वित्र मह वस्नहो॥

অবধাৰণ অর্থে বিঅ ও বেঅ এই তুই নিপাতেৰ বাবহার হয়। যথা, সো বেঅ, এবং বিঅ; ইত্যাদি।

श्री सूचना पञ्चात्तापविकल्पेषु ॥४॥

श्री दत्ययं शब्दः सूचना पश्चात्तापविकल्पेषु निपातमंत्तो भवति। श्री चिर्श्वसि। गाथासु दृष्टव्यः॥

श्रो ग्रब्दः सूचनायां स्थात् पश्चात्तापे विकल्पने । श्रो श्रागश्रो श्रो णिहश्रो राश्राश्रो पुरिसो इमे ॥

স্চনা, পশ্চাত্তাপ ও বিকল্প অর্থে ও এই নিপাতেব ব্যবহাব হয়। যথা, ও চিবঅসি, ইত্যাদি।

दूर किरकिल अनिश्चिताख्याने । |५।| दर किर किल इस्टेर्न शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातमंज्ञा भवन्ति। पेक्ख दूर तेण हृदो। अञ्ज किर तेण ववसिश्रो। अश्रं किल सिविणश्रो। प्रेचस्व किल तेन हृतः। अद्य किल तेन व्यवसितः। अयं किल स्वप्नः॥

> स्मृता ग्रनिश्चिताख्यानं दरश्चेव किरः किलः। कामी दर घणारको किर संजीवए किल॥

অনিশ্চয়ার্থে ইব, কিব ও কিল এই তিনটী নিপাতেব ব্যবহাব হয়।

हुं क्खु निश्चय वितर्कसम्भावनेषु ।।६।।

हुं कबु इत्येती निश्चय वितर्क मभावनिष्ठ निपातसंच्चकी भवतः। हुं रक्खसो। गरुश्रो कबुभारो। हुं राच्चमः। गुरुः खलुभारः॥

हं निश्चये वितर्के च मतः सन्भावनास च। एसा हं रमणी मा खु कामिणी सा खु पौड़ए॥

নিশ্চয়, বিতর্ক ও সম্ভাবনা অর্থে তং ও খু এই ছুই নিপাতের ব্যবহার হয়।

गावर: केवले ॥०॥

णवर द्रत्ययं ग्रब्दः केवलेऽर्थे निपातसं ज्ञो भवति। णवर चन्मं। केवलमन्नम्॥

णवरित निपातीऽयं क्वनार्थे प्रयुज्यतं। एसी णवर कन्द्रपी एसा णवर सा रई॥

কেবল অর্থে ণবর এই নিপাতের ব্যবহার হয়। যথা, ণবর মঞ্জং, ইত্যাদি।

ग्रानलर्यो गवरि ।।८।।

णवरि इत्ययं शब्द श्रानन्तर्यो निपातमंत्रो भवति। गवरि॥

स्रानन्तर्यो निपातोऽस्ति योऽसी गवरिश्रस्मृतः । हत्तूण रावणं रामो गस्रो गवरित्र प्पत्तं॥ (१) जानवर्षा अर्थ गवरित এই निशास्त्रत वावशेव श्व।

किगो प्रश्ने ।। ध।।।

किणो द्रत्ययं ग्रब्दः प्रश्ने निपातमंत्रो भवति। किणो ध्रव्यमि। किलो हसिम। किलुध्रयमे। किलु हसिम॥ किणो दिति निपातोऽयं प्रश्ने तावत् प्रयुज्यते। किणो गच्छिसि तुण्हिको किणो रूसइ वमाहो॥ (२) व्यशार्थ किला এই निशाल्य यावशाय रूप। यथा, किला रूपिन, रेटापि।

- * পাঠান্তর---আনন্তর্য্যে ণবরিঅ . ৮ ii
- 🕩 হলা রাবণং রামো গতো>নস্তরং প্রথাম্।
- (২¹ কি**রু গচ্ছসি তুঞীকঃ, কিরু**ক্ষাতি মন্নথঃ।

त्रसा दुःखसूचनासस्भावनेषु ॥१०॥ *

त्रस्मो इत्ययं शब्दो दु:खसूचना मन्भावनेषु निपातसंज्ञो भवति। दुःखे। त्रस्मो कज्जलरमग् ज्ञिएहिं श्रच्छोहिं। सूचनायाम्। श्रस्मो अवगं विश्व। मन्भावने। श्रस्मो गं मिव अत्तं। श्रहो कज्जलरसर्ज्ञिताभ्या मिचभ्याम्। श्रहो श्रपरिमव। श्रहो एनिमवात्तुम्॥

त्रव्यो त्रमा मता दु:खस्चना भाषणेषु च। त्रव्यो दड्डो गत्रो कामो त्रमो माहिमत्रो पित्रो॥ (३)

গংগ, স্চনা, সন্তাবনা ও সম্বোধন অংগ অংকা ও অবেবা এই ছুই নিপাতেব ব্যবহাব হয়।

अलाहि निवारणे ॥११॥

श्रुलाहि द्रत्ययं ग्रब्दो निवारणेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति। श्रुलाहि कलहलेसिण। श्रुलाहि कलहवस्थेण। श्रुलं कलह-निग्रेन। श्रुलं कलहवस्थेन॥

त्रलाहीति निपातीऽयं प्रयोक्तव्यो निवारणे। त्रलाहि सिंह लेईंग्ण इमिग्णातुज्म का कहा॥ (४) निवारण वर्ष व्यवाहि এই निशाल्ड वावशाव ह्य।

- পাঠান্তর অব্বো অন্মো ছঃখত্বচনাদন্তাষণেরু ॥ ১০
- (৩) অহো দক্ষোগতঃ কাম, অহো সাহসিকঃ প্রিয়ং।
- (৪) অলং স্থি লেখেন, অনেন চৰ কা কথা :

अद्भ वले सस्भाषणे ।।१२॥

श्रद्भ वले इत्येती ग्रब्दी सभाषणे निपातसंज्ञी भवतः। श्रद्भ सृतं पस्सद। वले किं कलसि श्रवले। श्रपि सृतं प्रग्रथित। वले किं कलयस्थवले॥

श्रद शब्दो वले चैव मती मभाषणे त्विमी। श्रद वज्जन्न पेच्छेसु वले किं णिग्घिणोसि मं॥ (४)

সম্ভাষণ অর্থে অই ও বলে এই জই নিপাতের ব্যবহার হয়। গথা, অই বল্লহ, বলে অবলে, ইত্যাদি।

णवि वैपरीत्ये ॥१३॥

गावि दत्ययं ग्रब्दो वेपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति । गावि तत्त पहमद् वाला । विपरीतं तथा प्रहसति वाला ॥ देवश्रवीका अर्थ १वि এই निशाद्यव वावहाव इत्र ।

सू कुत्सायाम् ॥१४॥

स् ग्रब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति । स् सिविणो । धिक् स्वप्नः॥

কুৎসা অর্থে স্থ এই নিপাতেব ব্যবহাব হয়।

⁽৪, আরু বল্লভ প্রেক্ষন্তা, বলে কিং নিয়ু গোহদি মাম।

रे अरे हिरे सन्भाषणरतिक लहाचेपेषु ।।१५॥

र अरे हिरे इत्येत शब्दाः सम्भाषण रतिकलहाचेपषु निपातमंत्रा भवन्ति । यथामंग्यम् । रेमा करेहि । णात्री मि अरे । दिहीमि हिरे । रेमा कुरुष्य । नागीऽमि अरे । दृष्टोऽसि हिरे ॥

> मक्साषणे च सक्सोर्ग कलज्ञाचिपयोरिष । रे अरे च हिरे चेति निपाताः परिकीर्त्तिताः । रे गच्छसु अरे कोसि मज्ञ मुखसु मं हिर्गे॥

সম্ভাষণ, সন্ভোগ, কলহ ও আক্ষেপ অর্থেবে, অবে ও ছিবে এই তিনটা নিপাতের ব্যবহার হয়।

स्मिव सिव विद्या द्वार्थे ।।१६॥

म्मिव मिव विश्व इत्येत शब्दा इवार्ये निपातसं ज्ञका भवन्ति। गञ्चणं मिव। गञ्चणं मिव। गञ्चणं विश्व कसणं। गगनमिव क्षणाम्॥

> मित मित विश्वार्श्वत इवार्शे परिकाल्पिताः। चन्दोमित मुहं चन्दोमित चन्दो विएतिच॥

ইবার্থে শ্মিব, মিব ও বিজ্ঞ এই তিন নিপাতের ব্যবহার হয়। বজা, চল্লে শ্মিব মুহং ইত্যাদি।

यज्ज यामन्त्रगे ॥१०॥

श्रज्ज इत्ययं शब्द श्रामन्त्रणे निपातमंत्रो भवति। श्रज्ज महाणुहाव किंकरीस। श्रहो महानुभाव किंकरोषि॥

আমন্ত্ৰণ অৰ্থে অজ্জ (আৰ্য্য) এই নিপাতেৰ ব্যবহাৰ হয়। ৰথা, অজ্জ নহাণুহাৰ, ইত্যাদি।

श्रेषः संस्क्रतात् ॥१८॥

उत्तादन्यः शेषः । प्रत्ययसमासतिष्ठतिनिङ्गवर्णेकादि विधिः शेषः मंस्त्रतादवगन्तव्यः । इन्ह ग्रन्थविस्तर-भयात्र दर्शितः॥

> कत्तितसमासादि शेषो गम्येत मंस्कतात्। उत्तलचण द्वस्यैव तत्सर्वे च निरूप्यताम्॥

প্রতায়, সমাস, তদ্ধিত, লিঙ্গ, কাদিবর্ণবিধি, প্রভৃতি যে সকল বিষয়ে কিছু উক্ত হইল না তাহা সংস্কৃত হইতেই গৃহীত হইবে ও প্রাকৃতেব নিরমান্তসাবে ধ্বনিব্যতায় প্রাপ্ত হইবে।

> इति महासुनि वरक्चिप्रणीते प्राक्षतप्रकाशे निपाताभिधानी नवमः परिच्छेटः।

दशमः परिच्छे दः। *

पैशाची।

पैशाची ॥१॥

पिशाचानां भाषा पैशाची। सा च लच्चलच्चणाभ्यां स्फुटीक्रियर्त॥

অতঃপর বর্তুমান পরিচ্ছেদে পৈশাচী ভাষাব লক্ষণ লিথিত হইতেছে। পৈশাচী পিশাচদিগেব ভাষা। পিশাচ শব্দে সম্ভবতঃ আর্য্যগণকতৃক স্থাণিত অনার্য্য বা তৎসদৃশ জাতিসমূহকে বৃঝাইতেছে। ষড়ভাষা-চল্রিকা-কাব লক্ষীধব ইহাদিগেব বাসস্থান নিচ্নেশ করিয়া দিয়াছেন।

प्रक्रतिः शौरसेनौ ॥२॥

श्रस्थाः प्रशाचाः प्रक्ततिः शीरमेनी । स्थितायां शीरमेन्यां पैशाचीलचणं प्रवर्त्तीयतव्यम्॥

^{*} অতঃপর কাতাায়ন-বৃত্তি নাই ; স্বাদশ পরিছেদের ভাষহবৃত্তিও নাই। দশম হইতে স্বাদশ পরিছেদকে মূল প্রস্তের পরিশিষ্ট-স্থানীয় বলা যাইতে পারে।

t हेशक्रमशिका सहैवा।

পৈশাচী ভাষার প্রকৃতি শৌরসেনী। স্ক্তরাং শৌরসেনী ভাষাব যাবতীয় লক্ষণ এই ভাষায় আছে। অতএব তদতিবিক্ত বিধিগুলিই এই প্ৰিচ্ছেদে বিহিত হইবে।

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ ॥३॥

पैशाच्यां भाषायां वर्गानां त्रगीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयो-रनादी वर्त्तमानयोः स्थानं श्राद्यी प्रथम-दितीयौ भवतः। गकनं। मेखो। राचा। निच्छरो। वटिमं। दसवतनो। माथवो। गोपिन्तो। केसपो। मरफमं। सलफो॥

त्रयुजोरिति किम् १ मंगामो। वग्घो। इत्यादि। त्रनादाविति किम् १ गमनं इत्यादि॥

गगन। मघ। राजा। निर्भाग षड़िश्र। दशवदन। साधव।गोविन्द।केशव।सरभस।शलफ। मंग्रास।गसन।

পৈশাচীভাষায় অনাদি, অযুক্ত তৃতীয় ও চতুর্থ বর্ণ স্থানে যথাক্রমে প্রথম ও দ্বিতীয় বর্ণ হয়। যথা গোবিন্দ স্থানে গোপিস্তো।

द्रवस्य पिव: ॥४॥

पैशाच्यां भाषायां इव शब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमार्टशो भवति। कमलं पिव मुखं॥

পৈশাচী ভাষায় ইব শব্দেব স্থানে পিব আদেশ হয়।

गोनः ॥५॥

पैशाच्यां भाषायां ग्यकारस्य स्थानं नकारादेशो भवति। तत्तुनी। तक्गी।

পৈশাচী ভাষায় ণকাব স্থানে নকাব হয়। যথা কর্ণ স্থানে কলো।

ष्टस्य सरः ॥६॥

पैशाच्यां भाषायां ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति । कमरं मम वहुद । कष्टं मम वर्त्तते ॥

পৈশাচী ভাষার ষ্টকাৰ স্থানে সট আদেশ হয়। যথা কন্ত স্থানে কসটং।

स्रस्य सनः ॥०॥

पैशाचा भाषाय स्न इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमारेशो भवति। मनानं। मनह। स्नान। स्नेह॥

পৈশান্ত ভাষায় স্ন স্থানে সন আদেশ হয়। যথা স্নান স্থানে সনানং।

र्थ्यस्य रिश्वः ॥८॥

पैशाचां भाषायां थे इत्यस्य स्थान । रिश्व इत्ययमार्टशो भवति । भारिश्वा, भार्थ्या ॥

পৈশাচী ভাষায় র্য্যকার স্থানে বিজ আদেশ হয়। বথা ভার্য্যা স্থানে ভারিজা।

न्नस्य ञ्ञः ॥६॥

पैशाचां भाषायां ज्ञ इत्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति। विञ्ञातो। मञ्जञो। विज्ञात। मर्वज्ञ॥

পৈশাচী ভাষায় জ্ঞ স্থানে এংএং আন্দেশ হয়। বথা বিজ্ঞান স্থানে বিঞ্জানং।

कन्यायां न्यस्य ॥१०॥ *

पैशाच्यां भाषायां कन्याशब्दे न्यस्य स्थान ज्ञ इत्यय-मादेशो भवति। कञ्जा॥

পৈশাচী ভাষায কলা শব্দেব ল স্থানে এ ্ঞ আদেশ হয়। ব এ ্ঞা।

ज्ज च ॥११॥

पैशाच्या भाषायां ज्य शब्दस्य शीरचेनीसाधितस्य च दत्ययमादेशी भवति । कचं। कार्य्यम्॥

পৈশাচী ভাষায় শৌবদেনী জ্বকাব স্থানে চ্চকাৰ হয়। যথা কাৰ্য্য স্থানে কচ্চং।

गन्नो राचि टाङसि-ङस्-ङिषु वा ॥१२॥

पैशाच्यां भाषायां राजन् शब्दस्य टा-ङिस-ङम्-िङ इत्थे-तिषु परतो गचि इत्थयमादेशो वा भवति । राचिना, रञ्जा ।

^{*} হেম্চন্দ্ৰ কাণো ক্ক': ॥৮।৪।৩•৫। পৈজাচ্যাং কাণ্যাঃ হানে ক কো ভবতি। কক্ককা। অভিসক্কৃ। প্ক্ককামো। প্ক্কাহং।

राचिनो, रञ्ञो। राचिनि, रञ्जि। एतेषु किम्। राचा। राचानं। रञ्जो॥

পৈশাচী ভাষায় টা, এসি, এস্ও এ বিভক্তি পৰে থাকিলে রাজন্ শব্দ স্থানে বিকল্পে বাচি আদেশ হয়। যথা, বাচিনা, বঞ্ঞা; রাচিনি, বঞ্ঞি। অন্ত কোনও বিভক্তিতে হয় না। হেমচন্দ্র নকাব স্থানে এপ কবিয়া বাচিঞা, বাচিঞা, বাচিঞি, পদ লিখিয়াছেন।

त्रु स्तून ॥२३॥ *

पैशाच्यां भाषायां त्ता प्रत्ययस्य स्थानं तून इत्ययमार्दशो भवति। दातून। कातून। चेत्तृन॥

পৈশাচী ভাষায় ক্ত্যু স্থানে তুন আদেশ হয়। যথা ক্ষা স্থানে কাতৃন,—পাঠান্তবে কাতৃনং।

हृदयस्य हि अअवं ॥१४॥

पैणाच्यां हृदयणब्दस्य हिश्चश्चकं निपात्यर्त। हिश्चश्चकं हरिस मे तलुनि॥

পৈশাচী ভাষায় স্থানর শব্দ স্থানে হিজাজক (হেমচন্দ্রের মতে হিতপক) আদেশ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা—হিজাজকং হরসি মে তলুনি; কিং পি কিং পি হিতপকে অত্থং চিন্তায়মানী।

इति वर्क्चि क्वर्त प्राक्षतप्रकाशे पैशाचिको नाम दशमः परिच्छेदः ।

^{*} शांबाखन = क खूनः ॥ >०।

কুমার পাল চরিত হইতে পৈশাচী ভাষার আদর্শ সংগ্রহ।

---*--

पञ्जान राचिजा गुन-निथिना रञ्जा अनज्ज-पुञ्जेन।
चिन्तेतव्यं मतनाति-विरिनो किह विजेतव्या ॥६॥
सुडाकसाय-हितपक-जित-करन कुतुम्व१-चेसटो १ योगी।
मुक-कुटुम्ब-सिनेहो १ न वलित गन्तून मुक्व-पतं ॥०॥
यन्ति कमाया नत्यून यन्ति नडून२ सव्य-ममादं।
सम सलिल-सिनातानं उज्यित-कत-कपट-भरियान३॥८॥
यति अरिह-परम-मन्तो पिठजय्यतं ४ कीरतं ५न जीव वथ।
यातिस-तातिस-जतौ ततो जनो निव्वतिं याति॥८॥
अच्छित रन्ने सेलेपि अच्छतं दढ़तपं तपन्तोपि।
ताप न लफ्रेय ६ मुकं याव न विसयान तूरातो ०॥१०॥

১ টোস্তর্বা। হে, চ, ৮॥৪॥৩১১॥

२ क न-थ मि है:। इ. ह । । १ ० ० ०।

ত র্য-স্ন-স্টাং রিয়- সিন-সটাঃ কচিৎ । হে. চ. ৮।৪।৩১৪॥

৪ কাতে যাঃ॥ (ই চ ৮।৪।৩১৫॥

< কুগো ডীর: । হে চ দাগাত্য ৬ ।।

৬ অতো গুসেড়াতো ডাতু॥ হে চ ৮।৪।৩২১॥

৭ ভবিষাভোষা এব ॥ ছে চ ৮।৪।৩২০ ॥

तूरातं » नन ख्रेप्पति मुत्तिसिरी नात्र योगिकरीश्राए। चत्तारि-मङ्गलं-पभुति-मन्तं उक्खोसमानन ॥११॥ क्रु पा च ८।६-११।

উক্তাংশের সংস্কৃত ছায়া।

प्राज्ञानां राज्ञा गुणनिधिना राज्ञा अनन्यपुण्येन।
चिन्तयितव्यं मदनादि वैरिणः किल विजेतव्याः ॥६॥
गुडाकषाय-हृदय-जित-करण-कुटुम्ब-चेष्टो योगी।
मृत्त-कुटुम्बस्नेहो न वर्लत गत्वा मोच्चपदम् ॥७॥
यान्ति कषाया नष्ट्वा यान्ति नष्ट्वा सर्व्यकर्माणि।
ग्रम-सल्लि-स्नाताना मुञ्कित-कत-कपट-भार्थ्यानाम् ॥८॥
यदि अहत्परम मन्त्रो पट्यते क्रियते न जीववधः।
याद्रग्र-ताद्रग्रजाति स्ततो जनो निर्वृतिं याति ॥८॥
ग्रास्तेऽग्णे ग्रेलेऽप्यास्ते दृद्तपस्तप्यमानोऽपि।
ताव न लप्पर्त मोच्चं यावन्न विषयेभ्यो दूरात्॥१०॥
दूरादनेन ग्रह्यतं मुक्तिश्रीर् ग्रनेन योगक्रियया।
चत्वारि-मङ्गलं-प्रसृति-मन्त्रम् उद्घोषता॥११॥

উক্তাংশের বঙ্গানুবাদ।

প্রাক্তগণেব শ্রেষ্ঠ, গুণনিধি, অনক্তপুণ্য নূপতি, "মদনাদি ষড়্বিপু জয় করিতে হইবে" ইহাই চিন্তা কবিবেন। ৬।

^{*} তদিদমোষ্টানেন ক্রিয়াত নাঞ ॥ তে চ ৮।s।৩২২ ॥

শুদ্ধ ও অকষায়-হৃদয়, ইন্দ্রিররপ কুটুম্ব-চেষ্টাবিজয়ী, মুক্ত-কুটুম্ব সেই যোগী মোক্ষ পদ প্রাপ্ত হইয়া তথা হইতে প্রত্যাবর্তন কবে না। ৭।

যাহাবা শমরূপ-সলিলে স্নান কবিয়াছেন ও যাহাবা কাপট্যরূপ ভার্যা। পবিত্যাগ কবিয়াছেন, তাঁহাদেব ক্ষায় (কোপাদি মালিছা) নই চইয়া যায়, ও স্বৰ ক্ষা ক্ষয় হইয়া যায়। ৮।

বাদৃশ তাদৃশ জাতীয় ব্যক্তি যদি অহং-প্রম-মন্ত্র পাঠ করে ও জীবন্ধ না করে, তবে নিরু তি প্রাপ্ত হয়। ৯।

অবণ্যে শয়ন কবিয়াই থাকুন আব তীব্ৰ তপস্থাই কৰুন যতদিন বিষয় হলতে দ্ব না হইবেন, ততদিন কেহই মোক্ষণাভ কবিতে পাৰিবেন না। ২০।

"চত্বাবি মঙ্গলং" প্রভৃতি মন্ত্রেব উদ্বোধণ কবিয়া দেই যোগ ক্রিযা কাবা তিনিই দব হইতে মুক্তিশ্রী লাভ কবিতে পাবেন। ১১।

প্রশ্ন।

উন্ত পৈশাচা গাথা সমহ মহাবাষ্ট্রী প্রাক্তে অকুবাদ কব। সূত্র উন্ত কবিয়া উভয় ভাষাব প্রভেদ প্রদেশন কব।

एकादशः परिच्छेदः।

मागधौ ॥१॥

मगधानां भाषा मागधी। लच्चलच्चणाभ्यां स्मुटी क्रियते॥

মধিকার। অতঃপর মাগধীভাষার লক্ষণ লিখিত হইতেছে। মাগ্রী মগধবাসীর ভাষা।

प्रक्रितः सौरसेनी ॥२॥

श्रस्या मागध्याः प्रक्ततिः ग्रीरसेनीतिवेदितव्यम् ॥ गागशीভाषात्र প্রকৃতি শৌরসেনী।

षसोः शः ॥३॥

मागध्यां भाषायां षकार सकारयोः शकारो भवति। माश्रे। विलाशे। माषः। विलासः॥

মাগধী ভাষায় ধকার ও সকার স্থানে শকার হয়। যথা হংস স্থানে হংশে, মাধ স্থানে মাশে।

* रसोर्लसौ ॥ है, च, ८ । ४ । २८८॥

भागध्यां रेफस्य दन्त्यमकारस्य च स्थाने यथासंख्यं लकार-स्तालव्यशकारस्य भवति ॥र॥ णली। कली ॥म॥ हंग्रे। ग्रुदं। शोभणं। उभयोः। शालशे। पुलिशे॥

মাগধী ভাষায় বকার ও (শোবসেনীবিহিত) সকাব স্থানে যথাক্রনে লকাব ও শকাব হয়।

* न्य-ग्व-न्न-ञ्चां ञ्ञः ॥ है, च, ८।४।२६३॥

মাগধী ভাষায় না পা জ ও জ স্থানে এংএং হয়। যথা কঞ্চা স্থানে ক এংএকা; পুণা, পুঞ্ঞাং; প্রজা, পঞ্ঞা; অঞ্জলি, অঞ্ঞলী।

जो यः ॥४॥ 🕂

मागध्यां जकारस्य यकारो भवति। यायदे। जायते॥

^{*} অতি প্রয়োজনীয় বলির। হেমচন্দ্রের ব্যাকরণ হইতে সক্ষলিত পুত্র দুইটা পরিচ্ছেদ মধ্যেই সন্ধ্রিবেশিত হইল।

[†] ৪ ও ৭ সংখ্যক স্তাহ্ববের হানে হেমচন্দ্র একস্ত লিখিরাছেন। যথা— জ-স্থোধাং যঃ ॥ হে, চ, ৮/৪/২৯২॥

মাগধী ভাষায় জকাৰ স্থানে যকাৰ হয়। যথা জানাতি স্থানে যাণদি।

चवर्गस्य स्पष्टता तथोचारणः ॥५॥

मागध्यां चवर्गी यथा स्पष्टस्तथोचारणो भवति । पिनच-ए। गहिदक्कते । वियत्ते । णिभत्ते । पिनचयः । ग्रहीत-क्रनः । विजनः । निर्भरः ॥

মাগধা ভাষাৰ চনগেৰ স্পষ্টতা ও উচ্চাৰণ হয়।

हृदयस्य हृद्रकः ॥६॥

मागध्यां हृदयग्रब्दस्य स्थानं हड़को भवति। हड़के ब्राटले सम। हृदयं ब्राटगो सम॥

মাগধী ভাষায় হৃদয় শব্দ স্থানে হডক হয়।

र्य र्ज या य्यः ॥०॥ *

मागध्यां यंकार जेकारयोः स्थानं य्यो भवति। कर्ये। द्य्यणे। कार्य्यम्। दर्ज्जनः॥

মাগধী ভাষায় য, জ স্থানে ন্য হয়। যথা স্থা স্থানে স্থায়ে, গছতি,

^{*} মাগধ্যা প্রজন্ম বাং স্থানে যো ভবতি। জ্বা বাণদি। যণবদে। আনজ্প। প্রাদি। প্রণবিষ্টি। ভা ম্বাং। অ্যাকিল বিষ্যাহলে আগদে। যা ফদি। যধালবং। াদি । যজ বংবিধানমাদেশো জঃ ইতি বাধনার্থম্॥

चस्य स्कः॥८॥

मागध्यां चस्य स्थानं स्वकारो मवति । लम्कशे । दस्के । राचसः । दचः ॥

মাগধী ভাষায় ক স্থানে স্ব হয়। যথা দক্ষ স্থানে দকে

चमादः सौ हके हगे चहके ॥६॥

मागध्याम् अस्मदः स्थाने सी परती हके हर्ग अहके दृत्येतः यादेशा भवन्ति। हके, हर्ग, यहके भणामि। यहं भणामि॥

মাগধী ভাষায় স্থ-বিভক্তিৰ সহিত অশ্বং শক্ষেব স্থানে হগে, হগে ও অহকে হয়।

यत दूरेती लुक्च ॥१०॥

मावित्यनुवर्ततं। मागध्याम् श्रकारान्ताच्छव्दात् मी परत दकार-एकारी भवतः। पत्ते लोपश्च। प्रश्न लाश्चा। एशे पुलिशे। एशे पुलिशे। एषे राजा। एषे पुरुषः॥

মাগধী ভাষার অকারাস্ত শব্দেব উত্তর স্থ প্রত্যার স্থানে ইকাব বা একার হয় এবং পক্ষে স্থ প্রত্যায়েব লোপ হয়। ফথা এশি লাম্বা, এশে প্লিশে, এশ পুলিশ।

त्तान्तादुश्च ॥१४॥

त्रा-प्रत्ययान्ताच्छव्दात् सी परत उकारश्व भवति । चकारा-दिते ती लुक् च । हिष्टि । हिष्टि । हिष्टि । हिष्टि । हिस्तः ॥

নাগধী ভাষায় ক্ত প্রত্যায়স্ত শক্তেব উত্তব স্থ প্রত্যায় স্থানে উ, ই, বা এ হয় এবং পক্ষে স্থ প্রত্যয়েব লোপ হয়। স্থা হশিত, হশিদি, হশিদে, হশিদ।

ङसोहो वा दोघंच्य ॥१२॥

मागध्यां भाषायां ङमः षष्ठेप्रकवचनस्य स्थाने हकारार्दशो वा भवति । तत्संयोगे च टीर्घत्वम् । पुलिशाह धर्णे । पुहिश्रश्राधणे । पुरुषस्यधनम् ॥

মাগধী ভাষায় ওদ্ বিভক্তি স্থানে বিকল্পে হকার আদেশ হয় ও তং-সংযোগে পূর্ব্ববর্তী স্বর দীর্ঘ হয়। যথা পুক্ষস্ত স্থানে পুলিশাহ।

त्र दौघ: मम्बुडी ॥१३॥

अदन्तादित्येव। मागध्याम् अदन्ताच्छज्दादकारो दीर्घा भवित सम्बुद्धी। पुलिशा आगच्छ। माणुशा आगच्छ। सम्बुद्धाविति किम्? वन्हणक्षा धणे। पुरुष आगच्छ। सानुष आगच्छ। सानुष आगच्छ। सानुष आगच्छ।

মাগধী ভাষায় অকাবাস্ত শব্দেব সম্বোধনে অকাব স্থানে আকাব হয়। মগা পুলিশা।

चिट्टसा चिष्ठः ॥१४॥

मागध्या भाषाया शौरसेनी साधितस्य चिद्वस्य स्थाने चिष्ठ दत्ययमादेशी भवति । पुलिशे चिष्ठदि । पुरूषस्तिष्ठति ॥ मागशी जावात्र त्मोवरमनी विष्ठे द्वारन विष्ठे वारनम व्या विष्ठित ।

क्रञ्सङ् गमां तसा डः ।।१५॥

डुक्कञ्करणे। सृङ्प्राणत्यागे। गस्तृ गतो। एतेषां क्राप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति मागध्यां भाषायाम्। कड़े। सडे। गडे। क्रतः। स्तः। गतः॥

মাগধী ভাষায় কু, মৃ ও গম্ধাতুব উত্তব ক্ত প্রতায় স্থানে ডকাব হয়। বিডে, মড়ে, গড়ে।

त्रो दाणिः ॥१६॥

मागध्यां भाषायां क्वा प्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति। शिह्दाणि गड़े। करिदाणि श्रात्रड़े। सीदा (सिहत्वा) गतः। क्वत्वा श्रागतः॥

মাগধী ভাষায় জনু। প্রত্যন্ন স্থানে দাণি আদেশ হয়। যথা কুত্বা স্থানে কবিদাণি।

यगालसा शियाला शियाले शियालका ॥१०॥

मागध्यां भाषायां स्रगालग्रब्दस्य स्थानं ग्रित्रालादय त्रादेशा भवन्ति। ग्रित्राला त्रात्रच्छदि। ग्रित्राले त्रा यच्छदि। ग्रित्रालकं त्रात्रच्छदि। स्रगाल ग्रागच्छति॥

মাগধী ভাষায় শৃগাল শব্দ স্থানে শিআলা, শিআলে ও শিআলকে এই তিনটী আদেশ হয়। যথা শিআলা আঅচ্চদি, শিআলে আঅচ্চদি; শিকালকে আঅচ্চদি।

> इति महामुनि वरक्चिक्तते प्राक्ततप्रकाशे मागध्याच्य एकादशः

परिच्छेद:।

প্রশা

ভাষা নির্দেশ পূর্বক সংস্কৃতে অনুবাদ কর।

----- o 000 o -----

ततः प्रविश्रति नागरिकः श्यालः पश्चाद्वद्यपुरुषमादाय रिचणी च ।

रिचणी। ताड़ियत्वा। अले कुिभलका कहेहि किहं तृष्ट एमे मिणवन्धाणुकिस्पणामहेष लाक्षकीए अङ्गुलोक्रण ममाभादिए॥

पुरुष:। भीतिनाटितकेन। पशीदन्तु पशीदन्तु भाव मिश्रो! श्रद्धके ग एरिशकमाकाली।

प्रथमतः। किस् क्बु शोहणे वम्हणे ति कलिश्र रसा पडिगाहे दिस्।।

पुरुष:। ग्रुणुच्च दाणिं। च्रिगे शक्कावदालव्भन्तलवाशी धीवले।

द्वितीय:। पाड्चला ! किं अम्हेहिं यादी पुच्छिदा ?

ग्याल:। सूत्रत्र कहेउ सब्बं त्रणुक्कमेण। मा णं त्रन्तरा पड़िवन्धच।

उभी। यं त्रावुत्ते त्राणवेदि: कहेहि।

पुरुषः। इके यालुगालादिहिं मच्छवन्धणोवाएहिं कुडुम्बभलणं कलेमि। श्याल:। विद्यस्य । विसुद्धो दाणि त्राजीवो । पुरुष:। भट्टा। ग्रह ये किल ये विणिन्दिए णहुशे कमा विवय्यणीत्रए। प्रश्नमालण कमादालुणे ऋणुकम्पामिदए वि शोत्तिए॥

श्यालः। तदो तदो।

पुरुष:। एकिश्सं दिश्रशे खग्डशो लोहिश्रमच्छे मए कप्पिदे याव तश्स उदलव्भन्तले एदं लदग् भाग्रलं अङ्गुलीश्रश्रं देक्बिश्रं। पच्छा श्रहके शे विक्रशाश्र दंशश्रन्ते गहिदे भाव-मिश्लोहिं। मालेध वा सुश्चेध वा श्रश्नं शे श्राश्रमवृत्तन्ते।

श्यानः। जागुत्र विसागन्धी गोहादी मच्छवन्धी एव गिसांसग्रं। त्रङ्गुनीत्रदंसणं से विमरिसिदव्यं। रात्रउनं एव गच्छामो।

रचिणी। तह।

ग्यानः। गच्छ रे गरिठभेदत्र।

सर्वे। परिक्रामन्ति।

श्वानः। स्त्रश्र इमं पुरदुश्वारे श्रप्यमत्ता पड़िवाले इ च जीव इमं श्रङ्ग्लीश्रश्रं जहागमणं भिट्टणो णिवेदिश्र तदो सामणं पड़िच्छित्र णिक्कमामि।

उभी। पविश्रदु त्रावुत्ते शामिष्यशादश्य। निष्कृान्तः श्यानः।

प्रथमः। याणुत्र चिलात्रद्ग क्लु त्रावृत्ते। द्वितीयः। गंत्रवग्रलोवग्रप्यणीत्रा लात्राणी। प्रथम:। याणुत्र फुलन्ति में इत्या इमश्च वहश्च श्रमणी पिणुइं। पुरुषं निर्दिशति।

पुरुष:। ए अलुइइ भावे अआलणे मालणे हुविउं।

हितीय:। विलोक्य। एशे अम्हाणं शामी पत्तहत्वे लाअ-शाशणं पिड्। च्छित्र इदोमुखे देक्बी अद। गिडवली हिविश्-शशि शुणो मुहं वा देखिश्लशि।

प्रविश्य

ध्यालः। सूत्रत्र मुच्चीत्रउ एसी जालीव जीवी। उव-वसी किल से ब्रङ्गुलीब्रस्स बाब्रमी।

सूचकः। यह आवृत्ते भणाइ।

दितीय:। एशे यमशदणं पविशित्र पाडिणिउत्ते। पुरुषं पिमुक्तबन्धनं करोति।

पुरुष:। ध्यालं प्रणम्य। भट्टा ग्रह केलिशे में श्रायीवी। ध्याल:। एसी भट्टिणा ग्रह्गुलीग्रग्रसुत्तसिमादी पसादी विदाविदी। पुरुषायार्थे प्रयच्छिति।

पुरुष:। सप्रणामं परिग्टह्य। भट्टकेण ऋणुगाहिदिहि। स्चकः। एशे णाम ऋणुगाहे ये शूलादो ऋवदालिऋ इत्यिकस्ये पड़िहाविदे।

जानुकः। ग्रावुत्त पलिदोशे कहेद्र तेण श्रङ्गुलीग्रएण भटिणो शमादेण होदव्वं।

भ्याल:। ण तिसां महारिहं रदणं भट्टिणो वहुमतं ति

तक्केमि। तस्त दंसणेण भिष्टणो श्रभमदो जणो सुमराविदो। मृहत्तत्र्यं पिकदिगभीरो वि पस्तुश्रणश्रणो श्रामि।

सूचकः। श्रेविदं णाम आवुत्तेण।

जानुकः। गं भणाहि इमश्च कए मच्छित्राभनुणोत्ति। पुरुषमसूयया पश्चिति।

पुरुष:। भट्टालके द्वरो अर्ड तुम्हाणं ग्रमणोमुल होउ। जानुक:। एत्तके युखद।

ख्यालः। धीवर महत्तरो तुमं पिश्रवश्रस्मो दाणि में मंदुत्तो। कादम्बरी मिक्दश्रं श्रम्हाणं पट्रममोहिटं इच्छीश्रद। ता मोण्डिश्रापणं एव्य गच्छामो।

निष्कुान्ताः सर्वे।

अभिज्ञानश्कुन्तले षष्ठाङ्गप्रवेशकः

दादशः परिच्छेदः।

शौरसेनी ॥१॥

অধিকাবস্ত্র। অতঃপব বর্ত্তমান পবিচ্ছেদে শৌবসেনী ভাষাব লক্ষণ লিখিত হুইতেছে।

प्रक्रितः संस्कृतम् ॥२॥

শৌবদেনী ভাষাব প্রকৃতি সংস্কৃত।

अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ ॥३॥

শৌবদেনী ভাষায় অনাদি অযুক্ত ত ও থ স্থানে যথাক্রমে দ ও ধ হয়। 'থা গচ্ছতি স্থানে গচ্ছদি ; কথ্য, কধেহি , ইত্যাদি।

व्यापृते डः ॥४॥

শৌবদেনী ভাষায় ব্যাপৃত শব্দেব তকাব স্থানে ডকাব হয়। বাবুডো।

पुवेऽपि क्वचित् ॥५॥

শৌরদেনী ভাষায় কথনও কথনও পুত্র শব্দেব তকাব স্থানে ডকাব হয়। পুড়ো, পক্ষে পুত্তো।

द ग्रममेषु ।।६।।

শোরদেনী ভাষায় গৃধু প্রভৃতি শব্দে ঋকার স্থানে ইকাব হব। গিন্ধো।

ब्रह्मग्यविज्ञयज्ञकन्यकायां ग्यज्ञन्यानां ञ्जो वा ॥०॥

শৌরসেনী ভাষার ব্রহ্মণ্য, বিজ্ঞ, যজ্ঞ ও কন্সকা শব্দে ণ্য, জ্ঞ ও ন্য স্থানে বিকল্পে ও হয়। যথা ব্রহ্মণ্য স্থানে বম্হঞ্জং, বা বম্হগ্রং, বিজ্ঞ, বিজ্ঞোবা বিজ্ঞো; যজ্ঞ, জঞো, বা জগ্ঞো; কন্যকা, কঞ্জকা বা কন্নকা।

सर्वेच्चेद्गितयोगीः ॥८॥

শৌরসেনী ভাষায় দর্বজ্ঞ ও ঈঙ্গিত শব্দেব জ্ঞ ও ঙ্গ স্থানে ৪ হয়। সব্বন্ধো, ইন্নিদো।

त्रु दुत्र: ।।६॥

শৌরসেনী ভাষায় জ্বাপ্রতায় স্থানে ইঅ হয়। যথা কবিঅ, গমিঅ, ইত্যাদি।

क्तगमोर्द्यः ॥१०॥

শৌরসেনী ভাষায় রু ও গম ধাতুর উত্তর জ্বা প্রতায় স্থানে ছত হয়। ক্তৃত্ব, গ্রুত্ব। পক্ষে করিঅ, গমিঅ।

गिर्जभ्भसोर्वाक्रौवे स्वरदौर्घश्व ॥११॥

শৌরসেনী ভাষায় ক্লীবলিঙ্গে জদ্ও শদ্বিভক্তি স্থানে বিকল্পে ণি হয় ও ণি হইলে পূর্ব্ব স্বব দীর্ঘ হয়। জলাণি, বণাণি; পক্ষে জলাইং, বণাইং।

भो भुवस्तिङि ॥१२॥

শৌরসেনী ভাষায় তিঙন্ত প্রত্যয় পবে থাকিলে ভূধাতু স্থানে ভো আদেশ হয়। যথা, ভোদি, ভোছ।

न ऌिट ।।१३॥

কিন্ত ল্ট্ বিভক্তি পরে থাকিলে ভূ ধাতু হানে ভো আদেশ হয় না। যবা ভবিদ্দদি, হবিদ্দদি।

ददातेर्दे ददसाॡिट ॥१४॥

শৌরসেনী ভাষায় দাধাতু স্থানে দে আদেশ হয়; কিন্তু লূট্ বিভক্তি পরে থাকিলে দইস্স হয়। যথা দেই, দেউ, দইস্সং ইত্যাদি।

डुक्तञः करः ॥१५॥

শৌবসেনী ভাষায় ক্ব ধাতু স্থানে কর আদেশ হয়। যথা করোদি, করেদি, করিস্সং ইত্যাদি।

स्यश्विष्ठः ॥१६॥

শৌরদেনী ভাষায় স্থাধাতু স্থানে চিট্ঠ আদেশ হয়। যথা চিট্ঠদি, চিট্ঠিদ্সং।

स्मरतेः सुमरः ॥१०॥

শৌরসেনী ভাষায় স্মৃধাতু স্থানে স্থমর আদেশ হয়। যথা সমবেদি স্থমবিঅ, ইত্যাদি।

हम्रः पेक्खः ॥१८॥

শৌরসেনী ভাষায় দৃশ ধাতু স্থানে পেক্থ আদেশ হয়। যথা পেক্থদি, পেক্থিঅ, ইত্যাদি।

यस्ते रच्छः ॥१६॥

শৌবদেনী ভাষায় অদ্ধাতৃ স্থানে অচ্ছ আদেশ হয়।

तिपात्यि ॥२०॥

কিন্তু তিপ্ প্রত্যয়ের সহিত অদ্ ধাতু স্থানে অখি হয়।

भविष्यति मिपा सां वा स्वरदीघं श्व ॥२१॥

শৌরসেনা ভাষায় ভবিষ্যৎকালের উত্তম পুরুষেব একবচনে মিপ্ স্থানে বৃদং হয়; কিম্বা পূর্ব্ব স্বব দীর্ঘ হয়। যথা গমিন্দং, ভবিদ্দং, করিদ্দং।

स्त्रियामित्यौ ।।२२।।

শৌবসেনী ভাষায় স্ত্রী শব্দ স্থানে ইথা আদেশ হয়। যথা ইথিআএ, ইথিআণং, ইত্যাদি।

एवसा जीव्य ॥२३।

শৌবদেনী ভাষায় এব স্থানে জেবৰ আদেশ হয়।

द्रवसा विश्व ।।३४॥

শৌরদেনী ভাষায় ইব স্থানে বিঅ আদেশ হয়।

असादो जसा वयं च ।।३५।।

শৌবদেনী ভাষায় অম্মদ্ শদেব প্রথমাব বছবচনে বিকল্লে বৃষ্ণং হয়;

सर्वनामां ङे: स्मिं वा ॥२६॥

শৌবসেনী ভাষায় দর্জনাম শব্দেব উত্তব সপ্তমীব একবচন স্থানে

प्राक्तत प्रकाश

বিকল্পে দ্সিং হয়। যথা সক্তম্সিং, পুকাদ্সিং; পক্ষে সক্তম্পি, পুকাদ্সি।

धातोभाव कर्त्तृकम्मसु परस्मैपदम् ॥२०॥

শৌরসেনী ভাষায় ভাব, কর্ত্ত ও কর্ম্মবাচ্যে ধাতু পরস্মৈপদী হয়. যথা করীঅদি, গমীঅদি

यनन्यएच ॥२८॥

শৌরসেনী ভাষায় ধাতুব উত্তব বিকল্পে অনস্ত্য এৎ হয়। বথ করেদি, দেদি, ণেদি, ইত্যাদি। পক্ষে করোদি।

मिपो लोटि च ॥२६॥

শৌরসেনী ভাষায় মিপ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে ও লোট্ বিভক্তিতে ধাতুব উত্তর অনস্ত্য এৎ হয়। যথা কবেমি, করেছ, ইত্যাদি।

यायर्थसाक्कित्यं ॥३०॥

শৌরসেনী ভাষায় আশ্চর্য্য শব্দ স্থানে অচ্ছবিঅং হয়।

प्रक्तत्या दोलादग्डदभनेषु ॥३१॥

শৌরসেনী ভাষায় দোলা, দণ্ড ও দশন শব্দে দকার প্রকৃতিব ন্তঃ অবিক্বত থাকে অর্থাৎ দকাব স্থানে ডকার হয় না।

ग्रेषं महाराष्ट्रीवत् ॥३२॥

্রতিন্তির মহারাষ্ট্রী ভাষাব জন্ম প্রথম নয় পরিচ্ছেদে যে সকল নিয়ম বিহিত হইয়াছে শৌরসেনী ভাষায়ও সেই সকল বিধি প্রযোজ্য।

इति महासुनि वररुचि प्रणीते प्राक्ततप्रकाशे शीरसेनी लच्चणं नाम दादशः

परिच्छेद:।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः।

এতদতিরিক্ত শৌরসেনী ভাষায় নিম্নলিথিত লক্ষণ সমূহ পরিদৃষ্ট হয়। যথা

- ১। হকার স্থানে কথনও কথনও ধকাব হয়। ইহ স্থানে ইধ।
- ১। জ্বাপ্রত্যয় স্থানে কথনও কথনও দূণ হয়। করিদূণ।
- रेनानीम् श्रात्न नानिः इत्र । नानिः ।
- ৪। তমাৎ স্থানে ত! হয়। তা গচ্চম্হ।
- ৫। এব মেতৎ স্থানে "এববং ণেদং" হয়।

ভাষানিৰ্দেশপূৰ্বক সংস্কৃত ও মহারাষ্ট্রী প্রাকৃতে

অনুবাদ কর।

देवी। किञ्चित् सित्वा। सिह विश्वक्वणे। श्रम्हाणं पुरदो तुमं गाढ़ं कद्मलेण उत्ताणा होसि। ता पढ़ संपदं श्रज्जउत्तस्म पुरदो सग्नं किं पि कव्वं। जदो तं कव्वं जं सहाए पढ़ीश्रदि। तं सुवस्यं जं कसवदृए णिवद्देदि। सा घरिणी जा पिश्रं रञ्जेदि। मो पृत्तो जो कुलं उज्जलेदि।

विचचणा। जंदेवी श्राणवेदि। पठित।
जे लंकागिरि मेहलाहिं खिलिदा संभोश्रिक्विणोर्द्र फारप्-फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दिरहत्तणं। तं एण्हिं मलश्राणिला विरहिणीणीसास संपिक्कणी जादा भित्ति सिसुत्तणे वि वहला तारुसपुस्पाविश्र॥ राजा। सर्च विश्रक्षणा चदुरत्तण्न उत्तिस्। ता

देवी। विइस्थ। कर चूड़ामणित्तणेन हिदा एसा। विदूषकः। मक्रोधम्। ता उज्जुश्रं ज्ञेव्व किंग भणी-श्रदि देवीए। श्रचुत्तमं विश्वक्षणा कव्यस्मि। श्रचधमो कविं जल वस्हणो ति। विचचणा। अजा! मा कुप्प। कव्यं जेव्य कदत्तण पिसुणोदि। जदो णिश्रकांतारंजण जोगां णिजोदर भिर त्तणां। णिन्दिणिज्ञो वि अस्ये सुउमारा दे वाणी, लम्बस्यणीण विश्र एकावल्ली, तुन्दिलाए (१) विश्र कां चुनिश्रा, टेराए (२) विश्र कडकव विकवेवो, किंद्रकेसाए विश्र मानदीकुसुम माना. काणाए (३) विश्र कज्जनमनाश्रा, ण सुदृदं भादि रमणिज्ञा।

विदूषकः । तुक्क उण रमणिक्के वि श्रस्थे ण सुन्दरा महावली, कणश्रकाङ्भित्तए विश्व लोच्च किंकिणीमाला, पदि वहे विश्व टसरविरश्रणा, (४) गोरं गोए विश्व चन्दणचचा, ण चारुत्तणं श्रवलम्बेदि । तच्चावि तुम वस्षीश्रमि ।

विचचणा। अजा। मा कुप्प। का तुम्हे हिं सह पड़िप्फडा? जदो तुमं णाराओं (५) विश्व णिरक्वरो वि रश्रण तुलाए णिउं जीश्वसि। श्रह उण तुलेव्व लडकवरा वि ण सुवसामण्डे विणिउं जीश्वामि।

विदूषक:। एवं मह भगन्तीए तृह वामं दिक्वणं ग्र जिल्ला जेड भाग्ररणामहित्रं (६) ग्रङ्गजुत्रलं उपाड्दसा।

^{(&}gt;) जूनिना-नत्यापत्रो।

⁽२) টেরা—কেকরা, বক্রামী।

⁽৩) কাণা--চকুষাহীনা।

प) প্রতিপট্টে ত্রদর বিরচনা— পট্টবদনৈঃ কন্থানিশ্বাণম্।

⁽e) নারাচো হি রত্বপরীক্ষণে নির্জ্যাত।

^{&#}x27;৬) কর্ণনামধেয়ং।

विचचणा। ग्रहं वि उत्तर फगुणीपुरस्सरणक्वत्तणा-मईत्रं (१) ग्रंगं तृह भत्ति खण्डिस्सं।

राजा। वश्रम्स! एव्वं भण। कद्रतमत्तेण हिंदा एसा।

विदूषक:। सक्रोधम्। उज्जुत्रं ता किं ण भणाइ, श्रम्हाणं चेड्श्रा हरिश्रन्दणं दिश्रंदकोष्टिसहालप्पहृदोणं (२) वि पुरदो सुकद्द ति।

राजा। एवं एदं।

विदूषकः मक्रोधं परिक्रामित ।

विचचणा। तिर्हं गच्छ जिहं मे पढ़मा साड़िश्रा (३) गदा।

विदूषक:। विलितग्रीवम्। तुत्रं उप तिहं गच्छ जिहं में मादाए पढ़मा दन्तावली गदा। ईदिसम्स राग्रउलस्स भइं भोदु जिहं चेडित्रा वन्हणेण ममं समसीसित्राए दीसदि। मदरा पञ्चगव्वं च एकस्सिं भण्डए कीरदि। कचं (8) माणिकं च समं श्राहरणे पउं जीश्रदि।

चेटी। इध राग्रउले तं ते भोटु कण्डिहदं जंभग्रवं

⁽३) इस्य।

⁽२) इतिहम्मन-हन्मरकां हिंगशाल-श्रापुत्रवः उदकाल श्राप्तिका करायः।

⁽৩) শাটিকা নাশং গতা।

⁽⁸⁾ 季151

तिलोग्रणो समुब्बहि । (१) तेण च दे मुहं चूरीश्रदु जेन यसोग्रतक दोहदं लहि । (२)

विदूषक:। श्राः! दासीए पुत्ति! टेग्टाकराले! कोस-सदवंचिण! रच्छालोष्टिण! एव्वं मं भणिति! ता मह महव्वक्षणम्स भणिदेण तं तुमं लहसु जं फगुण समए सोहं जणां (३) जणदो लहदि। जं पामराहिंतो वदस्नो लहदि।(8)

विचचणा। अहं उण तुह एव्वं भणन्तस्स णिउरस्स विश्र पात्रलग्गस्स पाएण मुहं चूरद्रम्सं। श्रस् च, उत्तरा-साढ़ापुरम्सर णक्वत्तणामहेश्रं श्रङ्गजुगलं उप्पाड़िश्र धान्निस्सं। (५)

विदूषक:। सक्रोधं जवनिकान्तरे। ईरिसं राग्रउलं दूर् वज्जीग्रदि जिंदं दासी वम्हणेण ममं पिंड्प्फडां करेदि। ता श्रज्ज पाइदि णिश्रगेहिणीए वम्हणीए चलणसुसस्त्रश्रो(६) भविश्र गेहे ज्ञेव चिष्ठिस्सं।

- कर्पूरमञ्जरी।

^(:) শ্রদ্ধগন্ত ।

⁽२) शताया है।

⁽৩) শোভাঞ্জনবৃক্ষঃ সজনে ইতি ভাষা।

⁽৪) নাদাচেছদ।

⁽c) এবণযুগলম্। ধালিদ্দং কেপ্সামি।

⁽৬) চরণগুড়ামু:।

পরিশিষ্ট (ক)।

কতিপয় পারিভাষিক শব্দ।

অধিকার-

पूर्वस्त्रस्थित पदस्य परस्त्रेषूपस्थितिर्गिधकारः । सत् त्रिविधः—सिं हावलोकितास्थ्यसमण्डूकप्लितरेवच । गङ्गास्रोत-दितस्थाताद्यधिकारास्त्रयो मताः ॥ मतान्तरे म णव चतुर्विधः । गोयूथः सिं हृदृष्टिय मण्डूकप्लितरेव च । गङ्गास्रोतः प्रवाह्य प्रधिकारयतुर्विधः ॥ अपरञ्च । नदीस्रोतो गवां यूथो मण्डूकप्लितरेव च । सिं हावलोकितञ्ज्वापप्रधिकारयतुर्विधः ॥

পূর্বস্ত্তস্থিত পদের পরস্থতে উপস্থিতিকে অধিকার বলে। যথা প্রথম পরিচ্ছেদের প্রথম স্ত্রস্থ "আদেঃ" এই পদ পরিচ্ছেদ সমাপ্তি পর্য্যন্ত পর বর্ত্তী যাবতীয় স্ত্রেই অন্ত্রবর্ত্তিত হইয়াছে; স্থতরাং এইটী অধিকার। আবাব 'অতঃ" এই পদটীও পববর্ত্তী কতিপয় স্ত্রে অন্তর্বাহিত হইয়াছে; স্থতরাং দেই স্ত্রেগুলির জন্ম "অতঃ" এই পদটীও অধিকার। অধিকাব বিবিধ—দিংহাবলোকিত, মণ্ডূকর তি ও গঙ্গাস্রোতঃ। দিংহ যেমন একটী মাত্র শিকারের উপর দূর হইতে তীক্ষ দৃষ্টিপাত করে, সেইরূপ একটী মাত্র স্ত্রে যে অধিকার সংক্রান্ত হয়, তাহাকেই দিংহাবলোকিত অধিকার বলা যায়। মথা "লোপোহরণ্য ৷ ৷ ৷৪৷" স্ত্রের লোপাধিকার। এথানে

परिशिष्ट] २८८

"লোপঃ" শব্দেব পব পত্রে উপস্থিতি নাই। ভেক উল্লক্ষন করিলে যেমন
মধ্যে ব্যবধান থাকিয়া থায় সেইকপ মধ্যেব তুই একটা পুত্র অতিক্রম
কবিয়া পববর্ত্তী পত্রে যে অধিকাব সংক্রান্ত হয়, তাহাকে মণ্ডুকপপ্লুতি
অধিকাব বলে। প্রাক্ত প্রকাশ তৃতীয় পবিচ্ছেদ ৫০ পূত্র, প্রথম পবিচ্ছেদেব ১৪শ প্রে, ও ১৪শ প্রে দ্রপ্তবা। গঙ্গাম্রোতঃ যেমন ধাবাবাহিক
প্রবাহে চলিয়া যায়, কোথায়ও ব্যবধান থাকে না, সেইকপ যে অধিকাব
বিনা ব্যবধানে পববর্ত্তী প্রে সমূহে সংক্রান্ত হয় তাহাকে গঙ্গাম্রোতাধিকাব
বলে। যথা প্রথম পবিচ্ছেদেব প্রথম প্রেব "আদেং" এই অধিকাব।
গোল্থ অধিকাব গঙ্গাম্রোতোহধিকাবেবই অন্তন্ত ভা প্রভেদ এই যে
অধিক সংখ্যক প্রের ধাবাবাহিক ভাবে যে অধিকাব সংক্রান্ত হয় তাহাই
গঙ্গাম্রোতাধিকাব ও যে অধিকাব অপেক্ষাক্রত অল্পসংখ্যক প্রের
পাবাবাহিক ভাবে সংক্রান্ত হয় তাহা গোল্থাধিকাব। ১০ প্রেরব
"অতঃ" এই অধিকাবিকে গোয়্থাধিকাব বলা যাইতে পাবে। ফলতঃ এ
উভয় অধিকাবের মধ্যে প্রভেদ কল্পনা না কবাই ভাল।

আকুতিগণ---

মা ঈষৎ ক্ত্যা গণ্যতে ইতি আক্তিগণঃ। অসম্পর্ণ গণকে আক্তিগণ বলে। আক্তিগণেৰ উদাহৰণ সমূহ আংশিক মাত্র ইহাই বুঝিতে হইবে। আগম ও আদেশ—

श्रागमोऽनुपघाती यः प्रक्ततः प्रत्ययस्य वा । तयोर्य उपघाती स श्रादेशः परिकीर्त्तितः ॥ श्रागमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः॥

যাহা প্রকৃতি বা প্রত্যয়কে নষ্ট না কবে তাহাকে আগম বলে এবং গাহা প্রকৃতি বা প্রত্যয়েব বিনাশসাধন কবিয়া তাহাব স্থানে বসে তাহাকে আদেশ বলে। যথা ৪।১৫ স্থ্যে অনুস্থাবেব আগম এবং ২।২৭ স্থ্যে গ্ ঘ, থ, ধও ভকারের স্থানে হকাবেব আদেশ। আগমবিধিও আদেশ বিধির মধ্যে আগম বিধি বলীয়ান্।

উৎসর্গবিধি ও অপবাদ বিধি-

बन्नवो विषया यस्य स उत्सर्ग विधिभवित्। स्वल्यः स्याद्विषयो यस्य सोऽपवादविधिर्मतः॥ सदोत्सर्ग विधस्तु स्यादप्रवादविधिर्वलौ॥

যে বিধির বিষয় অনেক তাহাকে উৎসর্গ বিধি বা সামান্ত বিধি বলে,
এবং যে বিধিব বিষয় অল তাহাকে অপবাদ বিধি বা বিশেষ বিধি বলে।
যথা ১।১৫ হৃত্র উৎসর্গবিধি ও ২।১৬ হৃত্র অপবাদ বিধি। এই উভয় বিধিব
মধ্যে অপবাদ বিধি বলীয়ান্। যথা ২।১৫ হৃত্রেব বিধান অনুসাবে পকারেব
স্থানে বকাব হইবে; কিন্তঃ।১৬ হৃত্রের বিধান অনুসাবে আপীড় শব্দেব
পকার স্থানে বকাব না হইয়া মকাব হইবে। আপীড়—আমেলো।

স্থানী-

यं ग्रब्दं वर्णं वा ऋाश्रित्य।विधयः प्रयुज्यन्ते स एव स्थानी। स्थानी मूल ग्रब्दो वर्णो वा ऋादेशस्तत् प्रतिनिधिः।

যে শব্দ বা বর্ণকৈ আশ্রয় করিয়া বিধি প্রণীত হয় তাহাকে স্থানী বলে মূল শব্দ বা বর্ণ স্থানী, আদেশ তাহার প্রতিনিধি। যথা ১।১ হত্তে "অতঃ" এইটা স্থানা এবং ১৷২ হত্ত্তের আদেশ আকার তাহাব স্থানে প্রতিনিধি। ১৷১০ হত্তে স্থান্যস্তরের নির্দেশ হইয়াছে।

ষোগবিভাগ—

योगविभागादिष्ट सिर्जिः (श्रभीष्ट शब्द साधनम्) स च एकस्त्रस्थ पदानाम् श्रन्वयं विक्रिय श्रन्यस्त्रस्थपदैर् श्रन्वयं कत्वा पृथक् स्त्र करणम्। परिभिष्ट] २८१

অভিমত পদসাধানেব জন্ম বৃত্তিকারগণ অনেক স্থানে এক স্ত্রস্থ পদসমূহ হইতে পদবিশেষ বিচ্ছিন্ন করিয়া ও অন্ম প্রস্থ পদের সহিত তাহাব অন্বয় করিয়া পৃথক স্ত্র প্রণয়ন করিয়া থাকেন; এইরূপ একস্ত্রেব বিভাগকে যোগবিভাগ বলে।

বিভাষা---

नवेति विभाषा-पाणिनिः ॥१।१।४५॥

বিভাষাশব্দেব অর্থ বিকল্প। বিকল্প দ্বিবিধ; ব্যবস্থিত ও ঐচ্ছিক। ঐচ্ছিক বিকল্পই প্রকৃত বিকল্প; বিকল্পদ্বয়েব ষে কোনওটী গৃহীত হইতে পাবে। কিন্তু ব্যবস্থিত বিভাষায় যাহা ব্যবস্থিত অর্থাৎ নিয়মিত হইয়াছে, ভাহাই গ্রহণ কবিতে হইবে। স্কৃতবাং ব্যবস্থিত বিভাষা নামতঃ বিভাষা হইলেও কার্য্যতঃ নিত্যবিধি।

বহুল---

काचित् प्रवृत्तिः काचिद् प्रष्टत्तिः काचिद्विभाषा काचिद्रन्यदेव । विधेविधानं बद्धधा समीच्य चतुर्विधं बाइलकं वदन्ति ॥ प्रवृत्तिया प्रवृत्तिय विभाषोक्त विधिः काचित् । पूर्व्वोक्तस्याविधानं च बद्धलं स्याचतुर्विधम् ॥

প্রবৃত্তি, অপ্রবৃত্তি, বিভাষা ও পূর্ব্বোক্তের অবিধান; এই চারি প্রকার বহুল শব্দেব অর্থ। ৪।১ হৃত্ত দ্রষ্টব্য।

শেষ---

লোপেব পর যুক্তব্যঞ্জনের যেটা অবশিষ্ট থাকে তাহাকে শেষ বলে।
যথা উল্কাশব্দেব লকাবের লোপের পর ককার অবশিষ্ট থাকে, ইহাই
শেষ। ৩৫০ সূত্র অনুসারে এই শেষভূত ককারের দ্বিত্ব হয়। উক্কা।

বিকর্ষ, বিপ্রকর্ষ, স্বরভক্তি-

যুক্ত ব্যঞ্জনের পৃথক্করণের জন্ম মধ্যে যে স্ববাগম হয় তাহাকে বিকর্ম বা বিপ্রকর্ম বলে। ইংবাজী ভাষাতত্ত্ব ইহা স্বরভক্তি বা vowel-aug mentation নামে পরিচিত। যথা রুফ্ত স্থানে কসণ; হর্ম, হরিস, স্লান, মিলাণ; ক্লেশ, কলেস বা কিলেস; ইত্যাদি।

প্রত্যাহার সূত্র—

श्रद्धण्। ऋिल्का। एश्रोङ्। ऐश्रोच्। ह यवरट्। लण्। जमडणनम्। भा भञ्। घट धष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्।कप य्। शषसर्। हल्।

प्रत्या क्रियन्ते संचिप्रान्ते वर्णा येन स प्रत्याहार:; श्रादि वर्ण दत्सं क्रवेन अन्यवर्णेन सह उच्चारित: सन् खस्य मध्यवित्तं वर्णानां च नाम भवित । यथा अण् दित अकार-दकार-उकाराणां नाम । उपिर लिखितै: चतुर्दशिभरनु वन्धे यथाक्रमम् एकचत्वारिंग्रत् प्रत्याहारा: क्रियन्ते । एकं बीणि पुनश्वेकं चत्वार्थ्येकं त्रयं त्रयम् । एकं दे षट् तथैवैकं चतुः पञ्चषद्वेव च ॥

त्रण्। त्रक् इक् उक्। एङ्। त्रच् इच् एच् ऐच्। त्रट्। त्रण् इण्यण्। त्रम् यम् ङम्। यञ्। भाष् भाष्। त्रग् हम् वग् भाग् जग् पुनर्वग्। कृव्। यय् मय् भाय् खय्। यर् भार् खर् चर् गर्। त्रक् हल्रक् बल् भाल् ग्रल्॥ इति॥ वर्ष लाहे।

পরিশিষ্ট (খ)।

কলিকাতা বিশ্ববিত্যালয়ের প্রশ্নাবলী।

১। সংস্কৃতে অনুবাদ কৰ।

द्रमं अवत्यन्तरं गए तारिसे अणुराए किंवा सुमराविएण। अन्ता दाणिं में मोत्रणीओं त्ति ववसियं एदं। अञ्जडतः! मंसद्रए परिणए ए एसी समुदा-आरो। पीरवः जुन्तं गाम दे तह पुरा अस्सम पदे सहावृत्ताण हि अअं इमं जणं ममअ पुर्वं पश्चारित्र एरिसेहिं अक्वरेहिं पचक्वाउं।

२। ইংবাজীতে অনুবাদ কব।

उभे। (सिस्मतम्)। का अम्ह परित्ताणि; एस्य दाव दुस्सन्दं अक्कन्द। जदो राअरिक्बदाइं तपोवणाइ णाम।

3/5

शकुन्तला। ए एसी दुब्बिणीदी विरमदि। ता असदी गमिस्सं। (पदान्तरे सदृष्टिचेपम्)। इडी इडी कधं इदी वि मं अणुसरदि। ता परिताअध मं।

* * *

सख्यो। त्रज्ज ए किं पि त्रचाहिदं। किस् क्खु दत्रं पित्रसही दृष्टमहुत्ररेण त्राउली कि त्रमाणा कादरीभूदा। (द्रति शकुन्तलां दर्शयतः)। ৩। সংস্কৃতে ব্যাখ্যা কর।

द धो वि पढ़में पत्रोहें सिसमंखमुणाल सच्छाहात्रो विणि हिंद चुस्ममृद्धि पाण्डरात्रो विविहरश्रणपड़िवड कञ्चण सोवाण सोहिदात्रो पासादवन्तीश्रो श्रोलम्बिदमुत्तादामेहिं फटिह वादाश्रण मुह चन्देहिं णिज्भाशन्ती विश्व उज्जद्गणं।

৪। ব্যাখ্যা কর।

पित्र त्रारिणं सन्धावेन्ह राणिमं, इच्छामि पित्रं वित्र महारात्रस्स कित्तदं सुरलोत्रं णिटुं। रात्र रहस्सेण फुट-माणेण ण सक्कणोमि त्रत्तणो जीहां धारिटुं।

ে। সংস্কৃতে পরিণত কব।

हिश्रश्र पसोद पसीद किं इमिणा श्राश्रासमित फलेण दुझ हजन पत्थणाणुवन्धेण। श्रमां च जीण एवा दिवेण दे ईदिसो सन्दावो णं वहृदि पुणो वि तं जीव्य पेक् खिदं श्रिकः लसिस ति श्रहो दे सुद्दा। श्रद्भ णिसंसहिश्रश्र! जम्मदो पहृदि सह संविहिश्रं इसं जणं श्रणुगच्छन्तो ण लज्जेसि। श्रद्भवा को तुह दोसो श्रणुङ्ग सर पड़ण भीदेण तुए एवं श्रज्ज ववसिदं। भोदु दाव। श्रणुङ्गं दाव उवालहिस्स् सं।

७। हीका निय।

৭। সংস্কৃতে পরিবর্ত্তন কর।

श्रदिसत्रगरूपण दाणदप्पेण दन्ती सजल जलदलीलामुळ हन्ती णदन्ति। कसत्र हरभ एणं जात्रकम्या तुरन्ता गहिद जत्रण सज्जा संपदन्ते तुरङ्गा॥

৮। ভারতের প্রাচীন ভাষাব সহিত সংস্কৃত ও প্রাকৃত ভাষার কি সম্বন্ধ ? ভারতেব আধুনিক ভাষাসমূহেব সহিত প্রাকৃত ভাষার কীদৃশ সম্বন্ধ ?

৯। সংস্কৃতে অমুবাদ কর।

- (क) सिडार्थकः। (ग्रहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम्)। एदं क्षु अच्जीवदेसेण करिस्सं। (प्रकाशम्)। अमच! एत्य म पदम पविद्वस्स णित्य कोवि परिचिदो जिहः एदं अमचस्स प्पसादं णिक्षिविश्व णिव्युदो भिवस्सं। ता इच्छामि श्रहः दमाए मुद्दाए मुद्दिशं अमचसा च्जेव भाण्डागारे णिक्षिविदं। जदा मे एदिणा प्पश्रोश्रणं भविस्सदि तदागेण्हिसं।
- (ख) प्रियंवदा। सिंह पदद वको सो कस्म श्रणुणश्रं पिड्रिंगण्हद। किंपि उन साणुक्कोसो कश्रो।

श्रनुस्या। सिस्तिम्। तिस्तिं बहु एदं वि। कहेसु। प्रियंवदा। जदा णिवित्तिउं ण इच्छद्द तदा विस्वविश्रो मए भश्रवं पढ़मं ति पेक्खिश्र श्रविसाश्र तवप्पहावस्त दुहिउ जणस्त भश्रवदा एक्को श्रवराहो मरिसिश्रव्योत्ति। श्रनसूया। तदो तदो।

प्रि। तदो मे वत्रणं त्रण्णहा भविउं ण त्रिरहद्द किन्तु त्रहिण्णाणा भरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्मद्द त्ति मन्तत्रन्तो सत्रं त्रन्तरिहिस्रो।

১০। অনুবাদ কর।

- (क) चपणकः। सावका निसामित्ति पढ़मं दाव एस्य मलअकेंदुकड़ए लोग्रस्स अणिवालिग्र णिक्कमणप्पवेसो आसी। दाणीं ददो पचासन्ने कुसमउरेण कोवि अमुद्दल- ब्लिटो णिक्कमिदं पविसिदं वा अणुमोदीग्रदि। ता जिद भागुराग्रणस्स मुद्दालिक्टिं सि तदो गच्छ वीसस्यः अण्णधा णिव्यात्ति णिउक्कण्डं चिद्व। मा तुमं गुमाठ्ठाणाधिवित्तिं मं जिमदकलचल्णो राग्रउलं प्पवेणो असि।
- (ख) जानुक:। आवुत्त पिलदोशो कहेद तेण अङ्गुली-अएण भटिणो समादेण होदव्वं।

श्यालः। ण तस्सिं महारिहं रदणं भिट्टणो वहुमदं ति तक्किमि। तस्स दंसणेण भिट्टणो अभिमदो जणो सुमरा-विदो। मुहुत्तश्रं पिकिदि गम्भीरो वि पस्सुश्रणश्रणो श्रामि।

सूचकः। ग्रेविदं णाम त्रावुत्तेण। जानुकः। णं भणाग्र इमश्र कए मच्छित्राभत्तुणोत्ति।

১১। ভাষাবিশেষ জ্ঞাপক 'পালি' শব্দের অর্থ কি ?

"श्रिरसवयण मिद्रं देवानमद्यमागहावाणी"—

এই বচনেব অর্থ লিখ।

- ১২। "হিন্দুস্থানী ভাষা বৈদিক ভাষা বা সংস্কৃত ভাষা হইতে উদ্বৃত হয় নাই। যে সজীব ভাষা হইতে সংস্কৃত ভাষার উৎপত্তি হইয়াছে, হিন্দুস্থানীও সেই সজীব ভাষাব শাখা বিশেষ।" উদাহবণ সহ ন্যাখ্যা কর।
- ১৩। নিম্নলিখিত অংশ সমূহ যে যে ভাষায় লিখিত, তাহাদের নাম ও লক্ষণ লিখ।
 - (क) अमीहि अृचा निहिताम उचा।नक्तं दृष्टश्चे कुइचिहिवयु: ॥
 - (ख) सुकितिमितिगं सपुतदलनं। द्रयं श्रालिलिनिधानं भगवतीवुधस॥
 - (ग) बहुहि प्राणिहि मही संव्रता अणूहि स्यृतेहि च मध्येहि च । वृद्धो यदा गच्छिति भूतसंस्तृतं व्यथाततो उपपद्यति आक्रमे ॥
 - (घ) चलारि लोकपालाः समेत्यकास्ते तव प्रतीचन्ते । दास्याम चतुरि प चां वोधिध्वजिपूर्णमनसस्य ॥
- (ङ) काया तरूवर पञ्चिवडाल चञ्चलचौये पद्गठो काल। दिट करि महासुख परिमान लुह मनह गुरु पुछिय जान।
 - (च) नोग्रह गव्य समुव्यहह परमथविन। कोटिह माह एकजत होद्र निरञ्जन लीन॥

পরিশিষ্ট (গ)

শব্দ সাদৃশ্য ।

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
'সগুক	অ গব	অগব (হিন্দী)
অগ্নি	অগ্গি	আগ (হিন্দী)
অ গ্ৰ	অ গ্গ	আগ, আগা (বাঙ্গালা)
অগ্ৰ ণী	অগ্গনী	অগোনী (হিং), আগুয়ান
ক্রকি	অক ্থি	আঁখি, আঁখ
অ ত্ৰ	হাথ, এখ	এথা, হেথা
এ গু	অ জ	আ্ৰ
অ ন্ত	অর	আন
গ ন্ত	অন্নত্ত	অনত (হিং)
অপুত্ৰ	অউত্ত	অউত, উত (হিং)
অ বুদ্ধ	অ বুল্ম	অব্ঝ (হিং)
অলগ্ন	অলগ্গ	অলগ (হিং), আলগা
অলবণ	অ লোণ	অলোনা (হিং), আলোনা
শ্ৰদ্	অ দ্ধ	আধা, আধ
অদ্ধপূর	অদ্ধউব	অধুর। হিং)
অস্থায়ী	অথাঈ	অথাই (হিং) বৈঠকথান৷

সংস্কৃত	প্রাকৃত	অাধুনিক
শ্বষ্ট	অ ট্ঠ	আঠ, আট
অষ্ট্ৰাদশ	অট্ঠাবহ	আঠাব
অ স্তি	অথি, অচ্ছি	আছে ; অছনা (হিং)
<u> অ</u> স্থি	অট্ঠি	আঁঠি
অসৌ	অহ, অমূ	ও, অমূক
অহ ম্	অহিশ্মি	আন্ধি, (মাবাঠী), আমি
অ হম্	₹ ९	रुम् (हिः)
অবস্থা	অ বত্থা	আবথা (চণ্ডীদাস)
মা ম	অম্ব	আঁব, আম (বাং); অম্ব,
আয়বাজি	অম্বাঈ	অমবঈ (हिः)
<u> </u>	অহেড়	অহের (ব্যাধ)—হিং
আত্মনঃ	অপ্নৰো	আপন (স্বকায়)
<u> </u>	আ'ণা	আন (হিং)
<u> </u>	আ হ ীব	অহীব হিং), আহীব (বাং)
ইষ্টক	ইট্ঠ অ	ঈঠ (হিং), ইট (বাং)
ঈশ্বব	ইদ্সব	ঈসব (চণ্ডীদাস)
ই <i>ক্ষু</i>	उ ष्ट्र	উথ, ঊঁথ (হিং)
উ जिष्ठे	উট্ঠেহি	डे र्ड
উৎ সঙ্গ	উচ্ছঙ্গ	উচ্ছঙ্গ (গদি) হিং
উৎসাহ	উচ্ছাহ	উচ্ছাহ (হিং)
উদৃথল	ওক্থল	উথুল (বাং)
ঝজু	উজ্জু	উজু (আসামী)
ঋজুক	উজ্জ্ব	উজ্বুক

[प्राकृत प्रकाश

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
একাস্তে	এঅস্তে	ওঁতে (বাং)
একাদশ	এগাবহ	এগার
অবসব	ওসব	ওসবা, ঔসর (হিং)
কটাহ	কড়াহ	কড়াই (বাং), কড়াহ (হিং)
কথয়	কহেহি	কহ
কটক (বলম্ব)	কড়ম	কড়া
কঠোব	কঢ়োব	কঢ়া, কড়া
কপিথ	কইথ	কয়েত, কৎ
ক বে †তি	কৰে ই	কবে
কাত্ৰ	কাঅব, কাদব	কাষৰ, কাদৰ (হিং)
কাষ্ঠ	কট্ঠ	কাঠ
কাৰ্য্য	ক হ্ছ	ক†জ
of my	পুপ্ফ	পু্ছপ, প্ৰত্ন (হিং)
প্রালেয়	পালেঅ	পালা (হিং)
পত্তি	পড়ই	পড়ে
পঠতি	পঢ়ই	পঢ়ে, পড়ে
প্রিয়	পিঅ	পিউ, পিঊ, পিয়, পিয়া, পী (হিং)
পত্ৰ	পত্ত	পাতা, পাত
পृ ष्ठे	পিট্ঠ	পিঠ
পশ্চিম	পচ্ছিম	পচ্ছিম
পীঠক	পীঢ়ম	পীতা, পীতি, পিড়ি
পানীয়	পাণিঅ	পাণি
পঞ্চ	পঞ্চ	পাঁচ

परिशिष्ट] ३०१

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
পঞ্চদশ	পগ্নবহ	পনর
প*চাৎ	পচছা	পাছা, পেছন
वृ क	ৰুড্চ	বুঢ়া, বুড়া
বধূ	বহ	नङ्, वर्डे
ব ধিব	বহির	বহিরা, বহবা (হিং)
বেষ্টন	বেচণ	বেঢ়া, বেড়া
বান্ততে	বজ্জই	বাজে
বংস	বচ্ছ	বাছা
বলী বৰ্দ	व टे ल	रेनन (हिः), वनम
বজ্ৰ	বজ্জ	বাজ
বদব	বোৰ	বো'ব, বৈব, ববি (পুর্ব্ববঙ্গ)
বু ন্ত	বুণ্ট	বোটা
বদন	ব্যাণ	বয়ান
বদ্ধন	বড্চণ	বাড়ান
বন্ধল	বরূল	বাকল
বদ্ধতে	বড্ঢই	বাড়ে
ভক্ত	ভত্ত	ভাত
ভৰ্তা	ভন্তাবো	ভাতার
ভগিনী	বহিনী	বহিন, বোন
ভ্ৰমৰ	ভমব	ভোমবা
লাতা	ভাষা	ভায়া, ভাই
মিত্র	মিত্ত	মিতা
মৃত্যু	মিচ্চ	শীচ (হিং)

[प्राकृत प्रकाश

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
মৎস	মচ্ছ	মাছ
মস্তক	ম্থ্অ	মাথা
মধু	মহ	মৌ
মৃত্তি	মটি	মাটি
মৰ্কট	মকড়	মাকড়
মধ্য	মজ্ম	মাঝ, মাঝা, মাজা
মক্ষি	মচ্ছি	মাছি
মাতা	<u> মাআ</u>	মা, মাঈ (হিং)
যষ্টি	ল ট্ঠি	লাঠি, লড়ি, নড়ি
বাজ।	বা'অ	বায়, বাও
বাজ্য	রজ্জ	বাজ (হিং)
ঋক্ষ	রিচ্ছ	বীছ, রীঁছ ংহিং)
वृ क्ष	রুক্থ	ক্য (হিং)
লোহ	লোহ	লোহা
কুত্ৰ	কহিং	करें
কৃষ্ণ	কণ্হ	কাহ্ন, কান, কানাই কামু
ক্লেশ	करलम, किरलम	কলেস, কলেশ (হিং)
ক্রোধ	কোহ	কোহ (হিং)
ক্ষতি	খন্দ	कन्ने, थन्ने (हिः)
ক্ষ†র	ছার	ছার—চণ্ডীদাস, থার (বাং)
থাদিয়াসি	থাহিসি	থাইদ্
থড় ্গ	খগ্গ	থাগ (হিং)
থিদাতি	থিজ্জই	থীজনা (হিং)

দংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
থাদতি	খাই	থায়
খাদতু	খাউ	থাউক
33	খন্ত, থন্ত	থান্তা, থাম, থামা থাম
গৃহ	ঘ্র	ব্র
গর্ত্ত	গড়ড	গাড়া, গেড়ে, গড় (বাং
গদভ	গদহ	গদহা, গধা (হিং), গাধা
গ েজন্ত	গএন্দ	গয়ন্দ, গোন্দ (হিং)
গুকক	গক্অ	গক্ অ (চণ্ডীদাস া
গ্রাহ	গাহ	গাহ $(=$ মকর)—হিং
গ াথা	গাহা	গাহা (হিং)
શ્ર	গিদ্ধ	গিদ্ধ, গীধ (হিং)
গোত্ৰ	গোত্ত	গোত (=বংশ)—হিং
গোব	গোর	গোৰ, গোৱা—চণ্ডীদাস
গোত্ৰজ	গোত্তঅ	গোতিয়া (হিং)
যুত	থি অ	ঘি
চক্র	ह क	ठका, ठकौ, (हिः), ठाक, ठाका
		(বাং)
5 <u>क</u>	ठ न्म	চন্দ, চন্দা (হিং) চাদ
চতুৰ্থ	চ উট্ ঠ	ट्टोश
চি কণ	চিক্কণ	চিক ণ
চতুৰ্দ্দশ	চউদ্দহ	८ हो प्र
চন্দ্ৰিকা	চন্দিমা	টাদিমা
ছ ত্ৰ	ছত্ত	ছাতা

[प्राकृत प्रकाश

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধু নি ক
ষট্	ছ্ত্ৰ	ছ য়
শাবক	ছাবঅ	ছা (বাচ্ছা
জলস্থল	জলখল, জলথল	জলথল (শৃত্যপুবাণ)
यूथी	জূহী	জৃহী, জুহী (হিং) যু [*] ই, জু [*] ই (বাং)
জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ	জেট্ঠউত্ত	জেঠোত (হিং)
জি হ্বা	ज़ी र ।	भी
যথা	জহ	যাহা
জামাতা	জামাআ	জামাই
জানাতি	জাণই	জানে
দোলা	<u>ডোলা</u>	ডোলা, ডুলী
प ९ष्ट्रे1	দাতা	ডাঢা (হিং)
তৎ	তা	তা
তপ্ত	<u>তত্ত্</u>	ত †তা
তৈল	তেল	(তল
ত্রি	তিরি	তিন
ত্রোদশ	<i>্</i> তব্ <i>হ</i>	তেব
তথা	তহ, তহা	তাহা
তায়	তম্ব	তা বা
ञ्च	থল	পল
স্থির	থিব	थिव, शीव
छ न	থ্ণ	থন
স্থা ন	থাৰ	থান, থানা
ত্বম্	তুমশ্মি	তুন্দি (মারাঠী), তুমি

परिभिष्ट] ३०५

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
मिथ	দ্যত	मिक्, मके, रेम
দক্ষিণ	मर्गाइन	ডাহিন, ডাইন
मम 1ि	(मर्डे	.দয়
मम, ४	नम् ४	দাছ্ৰ
দৃঢ়	न्छ	५७ (वार)
मृष्टि	मि ष्ठी	मौठे, मिठि
দেবগৃহ	়েদ অহ ব	দেহবা, দিহবা
দাদশ	ব াবহ	নাব
नन	প্ৰ, প্জা	ন্যা, নত্যা
নৃত্যতি	ণচ্চত	নাচে
নপ্তা	ণত্তিঅ	নাতি, লাতি
নক্র	नक	নাকা (হাঙ্গব)
नमो	ब न्ने	নৈ (স্বাসামী)
নাগ	ণাহ	নাহ (স্বামী)
পিনষ্টি	পীদোদ	পিদে
পুত্ৰ	পুত্ত	পুত
পাদেষ	পা এম্ব	পাবে
পৃচ্ছতি	श्रुष्ठ् इ	পুছে
পুস্তক	পোণ্ডস	পোগি পুথি,
পদ্ম	পূত্ম	পত্ ম
প্রস্তব	পথব	পাশ্ব
ল্বণ	বেশণ	লুণ, মুন
লভে	লহে	ল ট

সং স্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
<i>হ</i> স্থ	হণ	হাথ, হাত
সদ্ম	হি অ অ	হিয়া
হবি দ্ৰা	ত লন্দ	३ लूम
হসতি	হ স্ই	३ १८म
<u> ভ</u> বতি	(३१३	চেট, ২য়
<i>হ</i> সিত্বা	হসিস	হাসিয়া
শব্দায্য	সন্দাবিষ	স্তধ †ইয়া
শুগাল	শিষ্ঠা ল	শিয়াল
শ্ৰ	<u> </u> भौभ	শিষ, শিস
अप्रहा	সু কথাণ	শুখান, শুকনা
역 스 li	সা'ম্	সাস্ত, সাস (হিং)
শাটা	<u> শাড়ী</u>	শা ড়ী
শৈশল	সেঅ†ল	সেওলা
ষ্ট্	ছস	ছয়
্মেছ	স ণেহ	সনেহ
्स ३	(,6 \$	নেহা, লেহা
শ শ্ব	সব্ব	ন ব
সাধু	সাহ	শৃ ত
প্রহান্ধ	<i>হ</i> অৰ্শ্ন	সোধা
मश्र भो	স ত্রমী	শ ভূমী (হিং <i>)</i>
সত্য	সচচ	সাচ, সচ, সচ্চা (fat)
সদৃশ	শ বিশ	সরিস, সবীথ (হিং)
স্থ্ৰ	প্রত্ত	স্থতা
সৌভাগ্য	নোহ গগ	<u> </u>
শোভন	সে হেণ	সোহন (হিং)
শ্য্যা	সেক্ষ।	়েসজ
ভবিতবা	<u>হোত্র</u> র	হোত্ৰ (প্ৰাবন্ধ)ছিং

প্রাকৃত শব্দসূচী।

*4 পুঠা পূঠা २०० अक्कनी (अअनि) সই (অব্যয়) ৩৬৭ অকো (অৰ্ক) ৬ - অট্ঠারহ (অষ্টাদশ) 43 অগ্গং (অগ্ৰ) (२०) अप्रेंगी (अश्व) ৬৩, ৯২ অগ্গী (অগ্নি) ১০৪,১৩০ অড্টো (আচ্য) অগ্থো (অর্ঘ) ৮২,৩২ অরো(অন্ত, অজ্ঞ, অর) (२०) অঙ্গো (অঙ্ক) ১০৭ অগ্লারিসো (অক্সাদৃশ) (२२) অস্কুরো (১৯) অণুবত্তস্তো, অণুত্তস্তো অঙ্গং (>>), > 09 (অমুবর্তমান) >0> অচ্চ (অকি) ১০৯ অণুস্সরই (অফুম্মরতি) ₹85 অচ্ছতে, অচ্ছতি (আন্তে) ২৬০ অন্তো (আর্তি) ৬৯ অচ্ছন্তি (সন্তি) ২৮০ অন্তা (আত্মা) 60 অচ্ছরিঅং (আশ্চর্য্য) ২৮২ অথক (অনবরত) (२১) ৭১,১০৯ অখো (অর্থ) অচ্ছী (অক্ষি) ৭,৬৬,৭৬ অখি (অস্তি) অচ্ছেরং (আশ্চর্য্য) २४० অজ (অগ্ন) (२०) অদ্ধো (অৰ্দ্ধ) ৫৬ অজ্জ (অব্যয়) ২৫৭ অধণো 88 **অজ্জ (আজ্ঞা)** 63 অধ্বন্ শব্দরপ \$85 সজ্মাও (অধ্যায়) অস্তো (অস্ত) 95 (১৯) অঞ্চলং (55) অপ্পা (আত্মা) 60 অঞ্ঞ**দিশং (অন্তদিশ**ম্) অপ্ল লং (আত্মীয়) २७१ >><

	,	•	
भ्यः	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
স বম্ হঞ ্ঞং (অবন্ধণ্য)	२७१	অবসারিঅ, ওসাবিঅ	
<mark>সভি</mark> মঞ্ঞূ (সভিময়া)	२७১	(অপসারিত)	> 0 6
অভি দ্দরই (অভিস্মরতি)	₹8৮	অবহোবাসং (উভয়পার্শ্ব	ম্) ১১৬
অন্থং (আন্ৰ)	۶8	অহকে, হকে, হগে (অ	इम्) २०३
অস্মো (অব্যয়)	₹ (8	অহিজাঈ, আহিজাঈ	
অম্হ শব্দরপ	३ ৮७	(অভিজাতি)	
ष्मग्रह (तम्रम्)	२४५	অহিমজ্জু (অভিমন্তা)	৬৩
অষ্য (অগু)	२७৮	অহিমুংকো (অভিমুক্ত)) > 0%
षयात (वर्ज्नः)	२७৮	অহিলো (অথিল)	(२०)
ষরিহো (অর্হঃ)	ەھ	অদ্ ধাতুরূপ	२००, २১
অরিঅল্লো	५ ५२	অসু, অসুং	>00
ষ্মরে (অব্যয়)	२৫७	অদেববং, অদিবং (অশি	াব) ৮৩
অলাহি (অব্যয়)	२ ৫ 8	অস্মদ্শব্দরূপ (অম্হ শব্দ) 244
অলিঅং (অলীক)	>8	অদ্দো, আদো (অশ্ব)	0,60
অবক্থই (পশ্যতি)	₹88	অংকুসো (অঙ্কুশ)	¢ ?
স বচ্ছিন্নং, ওচ্ছিন্নং	500	অংগুলী (অঙ্গুলি)	8 5
অবঞ্ঞা (অবজা)়	२७१	অংকোল্লো (অঙ্কোঠ)	8
অবরণ্হো (অপরাহ্ন)	હર	অংসো (অংশ) ১০৫	، ۵۰روه د _ر
ষ্মবরি (উপরি)	<i>></i> હ	অংস্থ (অশ্ৰু)	۵۴,۶۰۵
অবল	(55)	আঅদো (আগত)	91
অ ববাসই, ওবাসই		আঅড়ে (আগতঃ)	२ 93
(অবকাশতে)	२७३	আইদী (আক্বতি)	૭
অ ববাহই, ওবাহই (অবগাহে	ত) ২৩১	আউদী (আকৃতি)	94
অ বসরো	(55)	আউদা (আয়ুষা)	9

* स	পৃষ্ঠা	म क	পৃষ্ঠা
আণত্তী (আজ্ঞপ্তি)	ba	ইংগিঅজ্বো (ইঙ্গিতজ্ঞ)	७२
আণা (আজ্ঞা)	b C	ইংগালো (অঙ্গার)	৬,৪৬
মাণালং (আলান)	226	ঈসরো, ইদ্সরো (ঈশ্বর)	২,৮৬,৯৯
আণালথন্তো, আণালক্ থত্তে	। ४७	न्नेमा (नेर्या)	(२∙)
অ। মন্ শকরপ	784	नेमान् (नेशान्)	>>•
স্বামেলো (আপীড়)	۶۵,28	উঅহ (পশ্যত)	(२১)
আলুঙাণ (স্পর্শ)	(२১)	উক্কা (উন্ধা)	৬٠
আবত্তো (আবৰ্ত্ত)	৬৯	উক্কের (উৎকর)	9
আসিসা (আশিষ্)	95	উক্থন্ত, উক্থান্ত (উংখা	ত) ৯
আসো, অদ্দো (অশ্ব	4,26	উক্থোসমাণো (উদেবাধম	ান) ২৬৪
আহন্ধ (আহতি)	(२∙)	উগ্গমো (উদ্গম)	(२०)
रेञधके, रेञः नके (रेयनि)	704	উচ্ছা (উক্ষন্)	. १२
इ ल्टिंग (इंडे)	(२०)	উচ্ছিত্তো (উৎক্ষিপ্ত)	92
ইগ্নিতো ইংক্সিত)	२ १४	উচ্ছূ (ইক্ষু)	३२, १२
ইতি (ভি, ইঅ)	> 2	উজুও (ঋজুক)	४७
ইথিসাএ, (স্ত্রীয়া:)	२४५	উত্তরিখং, উত্তরিজ্ঞং (উ	ভ্রবীয়) ৪০
रिश्रिकानः (जीनाम्)	२४३	উদু (ঋতু)	২৩,৩৬
इे४ (इंह)	२४७	উদ্মাই (উদ্মতি)	২৩৽
ইম শক্রপ	১৬৬	উপ্পলং (উৎপল)	e b
टे त (थ राम्र)	२৫১	উপ্পাও (উৎপাত)	(b
ইব (অব্যয়)	28	উম্বরা (উত্তম্বর)	,>00
ইব্ব (অব্যয়)	৮٩	উম্হা (উন্না)	१७,১८৯
ইসী (श्विष)	७,२०	উলবো (উলপ)	% ৩৯
रुम् न द्या, क्रेनद्या (क्रेन्द्र) २	१,४७,३२	উলুহলো, ওক্খলো (উদু	ধ ল) ১ ৬

र्मक	পৃষ্ঠা	र्भक	্পৃষ্ঠা
উবলদ্ধো (উপলব্ধ)	88	'ওক্থলং, উল্হলং (উলু	থল) ১৬
উবদগ্গো (উপদর্গ)	৩ ৯	ওচ্ছিন্নং, অবচ্ছিন্নং (অব	চিছ্ল) ১০৯
উব্বাস্থ (শুষ্ক)	(२১)	७ च्छे १ (७५)	(२०)
উব্বেশই (উদ্বেষ্টতে)	२७8	ওবাহই, অববাহই	
উব্বেবই (উদ্বেজতে)	> 9 8	(অবগাহতে)	२७১
उग्रन् मक क्रপ	\$85	ওবাসই, অববাসই	
উদ্স্বও, উস্কব্ৰ (উৎস্কক)	99	(অবকাশতে)	२७১
এআরহ (একাদশ)	৩৭	ওসারিঅ, অবসারিঅ	
এআরিসো (এতাদৃশ)	२२	(অপসারিত)	200
এও (এক)	৮৬,১ •	ওহাসো, অবহাসো	
একং (এক)	৮৬	(অবহাস)	>•ゐ
এণ্হিং (ইদানীম্)	>>>	ওহুর (অবাব্মুখ)	(२১)
এতদ্ শক্ রপ	>9>	কঅং (ক্বত)	১৯, ৩৩
এত্তিও (এতাবৎ)	>>>	কইঅবো (কৈতব)	₹8
এদিণা (এতেন)	৩১	কন্ধ (কবি)	৩৩, ৩৯
এন্দহো (এতাবং)	>>5	কউরও (কৌরব)	२१
এরাবণো (ঐরাবত)	२८,२१,৫১	কউসলো (কৌশল)	২ ৭
এরিসো (ঈদৃশ)	>৫,२२	কচ্চং (ক্বন্তা)	<i>२७</i> \$
এব, এব্ব (এব)	69,505	কজং (কাৰ্য্য)	৬৬
এববং (এবম্)	>0>	ক্ঞ ্ঞা (ক্যা)	२७১
এব্বংণেদং (এবমেতৎ)	২৮৩	কঞ্ঞকা (কম্বকা)	२७१,२१४
এশি, এশ, এশে (এষঃ)	২৬৯	কটই (কষ্টয়তি)	२8৮
ও (অব্যয়)	२৫১	কড়ে (ক্বত)	२१১
ওকঅং (অপক্বতম্)	>৽৯	কঢ়ই (কথয়তি)	২৩৩

भ्य तस	পৃষ্ঠা	- শ ক	পৃষ্ঠা
কটোরং (কঠোর)	95,89	করণিজ্জং, করণীঅং	
কণঅং (কনক)	C •	(করণীয়)	8•
কণিআরো, কণ্ণিআরো		করাবিঅং, কারিঅং	
(কণিকার)	৮৬	(কারিত)	२ऽ२
কণের (করেণূ)	>>8	করাবেই, করাবিজ্জই	
কণ্ণউরো, কণ্ণোরো		(কাৰ্যাতে)	२ऽ२
(কর্ণপূর)	26,0k	করিঅং (ক্বত)	२ १ १
কপ্তকা (কন্সকা)	२१४	করিসো (করীষ)	>8
কণ্ণিআরো, কণিআরো		করিসই (কর্ষতি)	2221
(कर्निकात)	৮৬	कनार्या (कन्य)	96
কলোবো, কন্নউরো (কর্ণপূ	র) ৯৬,৯৮	कन्नः (करून)	8 ७ .
কণ্হো (কৃষ্ণ)	٥,8,৮৯	কলে (কুতঃ)	२७१
কন্তণং (কৰ্ত্তন)	& 5	কলেদো, কিলেদো (ক্লে	१) २8
কত্তরী (কর্ত্তরী)	<i>હ</i> હ	কলং (কলা)	60
কত্তিএও (কাৰ্ত্তিকেয়)	৯ ৬	কবাং (কাব্য)	٠.
কন্তূ ণ, কাউণ (ক্নত্বা)	>>	কদটং (কষ্ট)	₹₺••
কত্বত (কৃত্বা)	२ १ ৯	কসণো (ক্বফবর্ণ)	٥,٩8,৮৯
कर्धि (कथम्र)	२ १ १	কদবব (কর্কশ)	(२১)
करनार्चेर्ठः (উৎপन)	>>4	ক্সাও (ক্ষায়)	& 2
কবালং (কপাল)	৩৯	कर, करः (कथम्)	> • •
কমাে (কন্ম)	۲۰۶,۶۰۲	কহই (কথয়তি)	₹8৮
कम्रा, कःरमा (कःम)	> • €	কালাঅসং, কালাসং	
कशः (४। (कवक्)	85	(কালায়স)	> • •
ক্ষো (কাৰ্য্য)	२७४	কাহাবণং (কাৰ্যাপণ)	96

भक	পৃষ্ঠা	শ্বদ	পৃষ্ঠা
কারেই, করাবেই, কারা	বই	किः (किम्)	છ
(কারয়তি)	२ऽ२	কিং শব্দরূপ	> 5.56-15 9
কারিঅং (কারিত)	२ऽ२	কীরতে (ক্রিয়তে)	२७७
কারিজ্ঞই (কার্যাতে)	२५७	কুঅলও, কুবলও (কুবৰ	শয়) ১ •১
কাহিঅ, কাহিই, কাউণ,	কাউং,	কুক্থেঅও (কৌ ক্ষেয় ব	5) २ ৮
কাঅব্বং, কাছং	₹ \$ 8	কুচ্ছা (কুৎসা)	99
কাতুন (কৃত্বা)	२७२	কুচ্ছী (কুক্ষি)	42
কিন্দ (ক্বতি)	₹•	কুণই (করোতি)	२ २७
কিচা (ক্বতণ)	२०	কুন্তসারো, কুন্তারো, বু	চ্ম্ হারো
কিণই (ক্রীণাতি)	२७०	(কুন্তকার)	र ६-९ इ
কিণো (অব্যয়)	२৫७	কুস্কমপ্লবো, কুস্কমপৎ	মরো
किखनः (कौर्त्तन)	るか	(কুস্থমপ্রকর)	₽ €
किखी (कीर्डि)		ক্ন ধাতুরূপ	₹•€,
কিবা (ক্বপা)	२०, ७১	কেচবং (কৈটভ)	8₹,8₡
कित, किल (अवात्र)	205	কেত্তিও (কিয়ান্)	225
কিরিকা (ক্রিয়া)	৮৮	কেদ্দহো (কিয়ান্)	>>>
কিরীতো (ক্রীত)	৯ •	কেবট্টও (কৈবৰ্ত্তক)	৬৮
কিলন্তে৷ (!ক্লান্ত)	ە ھ	কেরিসো (কীদৃশ)	3,58,50
किमिखा (क्रुश्र)	२७	কেলাসো (কৈলাস)	>,2.8
किनिएटिंग (क्रिष्टे)	44	কেসপো (কেশব)	₹\$\$
কিলেসো , কলেসো (ক্লেশ)	२ ८,৯•	কোটিমো (কুটিম)	> @
কিসরো (রুশর)	٥ د	কোখুহো (কৌস্বভ)	<i>২.</i> ৬,৬৪
किमी (कृषि)	> •	(कामूके (कोमूनी)	२,२५
किश (किम)	২ ৬৩	কোসংবী (কোশাম্বী)	২.৬

भक	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
কোসলো, কউসলো (কৌশ	ांग) २१	গচ্ছস্তো (গচ্ছन्)	65
থইঅং, থাইঅং (থাদিত)	৯	গড়ে (গতঃ)	245
খগ্গো (খড়্গ)	(b	গড়েডা (গর্ন্ত)	લ્હ
থণং (ক্ষণ)	92	গড়্ছহো (গৰ্দ্দভ)	9•
থদো (ক্ষত)	ea,95	গত্ত্ৰ (গত্বা)	२१৯
थत्मा (ऋम्म)	ee,95	গৰ্ভিণং (গৰ্ভিত)	9
থঝো (ক্ষক্ব)	95	গমি ধাতুরূপ ২০৫	,२०१
খমা (ক্ষমা)	92,85	গমিঅ (গত্বা)	२ १४
খন্তো (স্তম্ভ)	५६,४४	গম্মই, গমিজ্জই, ' গম্যতে)	२8>
খ লিঅং (স্থালিত)	(b	গয্যদি (গৰ্জতি)	२७४
গাই (খাদতি)	२२৯	গৰুঅং, গৰুঈ, (গুৰু, গুৰী) :	৬,৯২
থাইঅং, খইঅং (থাদিত)	ઠ	গরিহো (গর্হ)	9.
খাণূ (স্থাণু)	৬৫	গহবন্দ (গৃহপতি)	220
गू(थनू)	२৫२	গহিদছলে (গৃহীতছলঃ)	3 9k
খুজ্জো (কুজ)	84	গহিরং (গভীর)	28
খুত্ত (নিমগ্ন)	(₹\$)	গংঠী (গ্ৰন্থি)	206
থুপ্পই, বুড্ডই, ডুকাই (মজ্জ	5) ২৪৪	গাঅই, গাই (গাতি)	२२१
থেপ্পতি (গৃহতে)	२७8	গারবং, গউরবং (গৌরব)	२४
থোড়ও (ম্ফোটক)	৬৫,৬৬	গাহা (গাথা)	D 2 ,88
গও (গজ, গত, গদ,)	৩২	গাহিজ্ঞই, গহিজ্ঞই (গৃহতে)	२ 8 २
গআ (গদা)	೨೨	গিট্ঠী (গৃষ্টি)	₹•
গউরবং, গারবং (গৌরব)	२४	গিন্ধো (গৃধ্ৰ)	२ १४
গকনং (গগন)	२৫৯	গিপ্ ফস্ত্র (গী ম্প্তি)	9€
গগ্গরো (গদ্গদ)	৩৮	গিম্হো (গ্রীম্ম)	99

अंच	পৃষ্ঠা	4 4	পৃষ্ঠা
গিরা (গির্)	>०२	চন্দিমা (চক্রিকা)	૭૯
গিরিগামো, গিরিগ্গামো		চমরং, চামরং (চামর)	7
(গিরিগ্রাম)	৮৬	চরক্থই (অত্তি)	२ ८ ४
গুৰাও (গুহুক)	95	ठनरे, ठझरे (ठनि ७)	२७५
खननिथिना (खननिधिना)	२७७		229
গুণৰ্য্যিদে (গুণব্ৰ্জিত)	১৬৮	চিট্ঠিদ্সং (স্থাস্থামি)	२०४
গেণ্হই (গৃহ্লাতি)	२२७	চিণই (চিণোতি)	२२३
(गाणित्स (गाविन्न)	२०२	চিলাদো (কিরাত)	84,8
গোট্ঠা (গোষ্ঠা)	(P	ठिष्ठेमि (ভिष्ठे ভि)	२१०
গোলা (গোদাবরী)	>>9	চিহ্রং (চিকুর)	90
वर्ग (घुग)	5,55	চুডুপ্প (ক্ষত)	
ঘরং (গৃহ)	220	চুম্বই (চুম্বতি) .	(२५)
ঘেউ৭ (গৃহীত্বা)	>> 0	চেন্ধং, চিন্ধং (চিহ্ন)	>>,98
ষেভূণ, ঘেভুং, ঘে ত্তকং , ২	२८,२७२	চেসটং (চেষ্ট)	२७७
বেপ্পই (গৃহ্লাতি)	२8७	टामरी, ठडेमरी (ठजूम [/]	ä (f
ৰোলই (ঘূৰ্ণয়তি)	२२७	চোখী, চউখী (চতুর্থী)	2
চইন্তং (চৈন্ত্য)	₹8	চোরিঅং (চৌরায়িত)	৬৭
চউদ্দহ (চতুর্দশ)	७४,६५	ছञ (वर्षे)	95
ठ उँकशै, कांकशै (ठञ्ज भी)	ઢ	ছজ্জন্তি (দীপাতে)	(२১)
চউখী, চোখী (চতুৰ্থী)	৯	ছট্ঠী (यष्टि)	- 85
দঙ্গ (সুন্দর)	(२১)	ছণং (ক্ষণ)	૧૨
চডু, চাড় (চাটু)	১৯৽	ছত্তিবয়ো (সপ্তপর্ণ)	60
ह त्मा (हक्क)	७३		৯১,१२
চলনা (চন্দ্ৰকলা)	24	ছমুহো (বড় মুথ)	¢

भक	পৃষ্ঠা	अंद	পৃষ্ঠা
ছাবও (শাবক)	¢•	क्रमारेः, क्रमानि (क्रमानि	मे) २१৯
ছারং (কার)	92	জদো (ষশঃ)	১৬,৯৫,১ ০২
ছাহা (ছায়া)	85	জহ, জহা (যথা)	88,6
ছিবই (স্পৃশতি)	(२১)	ज र्गः (जच न)	8€
ছিন্দই (ছিনত্তি)	२००	ব্দহিট্ঠিলো (যুধিষ্টির)	১৬,৪৬
ছীরং (ক্ষীর)	92	জা, জাব (যাবং)	203
ছুয়ো (ক্ষুন্ন)	92	জাণই, মুণই (জানাতি) २२१,२८७
ছু কো (ক্ষুক)	92	জামাউও (জামাতৃক)	रं ५
ছুরে। (ক্ষুর)	92	জামাতৃশব্দরপ	>8>
ছেত্তো (ক্ষেত্ৰ)	92	জাব, জা (যাবং) ১	८,२०२,२०२
জ (यम्) भक्तः	১৬৮-৬৯	জ্বিণই (জয়তি)	২৩৯
क्र्ञा, क्रहे (यना)	స	क्रिंगिष्ड्रहे, क्रिकारे (√	জি) ২৪১
জ্বণা (যমুনা)	૭૭ (জীঅং (জীব)	00,505.
জউণাডং জ্বউণঅডং (য	মুনাতট) ৯৬	জীব্দং, জীবিত্যং (জীবি	ত) ১০১
জক্থো (ধক্ষ)	८७,१५,४२	জীআ (জ্যা)	२ २
क र्हे शे (यष्टि)	86	জীহা (জিহ্বা)	२,५७,৮८
জ্বতরং (জঠর)	e 8	জুগ্গং (যুগা)	ab
জন্নও (জনক)	७७	জুগুচ্ছা (জুগুপ্সা)	99
জন্মে, জঞ্জো (যজ্ঞ)	96,296	জুগ্মাই (যুধ্যতি)	२७७
ज ণ्डू (करु _र)	98	জুত্তং (যুক্ত)	CF'
জমো (যম) [`]	204	জুরই, বিস্কুরই (খিন্সতি	s) ২৪ ৭
জম্পই (জন্নতি)	२२१	জू वा (यूवा)	\$85
জন্তাঅই (জ্ ন্ততি)	२२७	ब्हरे (क्थांडि)	२8७
জম্মে (জন্ম)	96,306	त्कांक्वनः (सोयन)	२,२७,७১,৮७

भवर	পৃষ্ঠা	শব্য	পৃষ্ঠা
ट्याक्त नवरस्था (योवनवान्)	>>>	ণট্টও (নর্ত্তক)	৬৮
জেত্তিঅং (যাবৎ)	225	ণমকারো, ণমোকারে	T
জেদ্দহো (যাবৎ)	>>\$	(নমস্কার)	24
জেব্ব (এব)	२४५	ণবর (অব্যয়)	२৫२
ঝস্কর (তামূল)	(२১)	ণবরি (অব্যয়)	२৫७
बायहे, वाहे (धाम्रिक)	२२१	ণবি (অব্যয়)	20 6
ঝিজ্জই (ক্ষয়তি)	२७२	ণবেসজ্জং (নবৈশ্বর্য্য)	29
টিবিডিক্কিঅ (প্রসাধিত)	(२১)	ণরো (নর)	85
ঠাঅই, ঠাই (তিষ্ঠতি)	२२१	ণলে (নবঃ)	२७१
ডণ্ডো (দণ্ড)	84	ণহং (নভঃ)	50,502,50b
ডসণো (দ শ ন)	85	ণহো, ণক্থো (নথ)	ঀ৬
ডোলা (দোলা)	84	ণিঅক্ট, পুলঅই, আ	মবক্থই
শঙ্গণং (নয়ন)	೨೨	(পশ্রতি)	२ 8 २
१ न्ने (नमी)	(•	ণিষ্মহ (পশ্মত)	(२১)
। अ (अ क्तु भ)	১৩৭	ণিগ্গমো (নির্গম)	be
ণঈগামো, ণইগ্গামো		ণিচ্চং (নিত্য, নৃত্য)	90
(নদীগ্রাম)	be	ণিদ্মারো (নির্মর)	४२
ণঈসোত্তো, ণইসোত্তো		ণিঝলে (নির্মন)	२७৮
(নদীশ্রোতঃ)	から	ণিট্ঠুরো (নিষ্ঠুর)	ab
गन्नेकलः , गरेकलः (ननीकल)	৯৮	विफानः (ननाष्टे)	779
नक्षरे, नड्डरे, खानरे, मूनरे		ণিগ্নং (নিম্ন)	96
(জ্বানাতি)	२8 ७	ণিখাম (মন্দ)	(>>)
ণগ্গো (নগ্ন)	৫১	ণিখাবো (নি স্তাব)	۶۶
ণচ্চই (নৃত্যতি)	২৩৬	ণিন্দা, ণেন্দা (নিদ্রা)) > •

	मक्	পৃষ্ঠা	अ क	পৃষ্ঠা
f	पेफान् (निजान्)	>>>	ণোহলো (লোহল)	88
f	ণপ্ফাও (নিষ্পায়)	98	ণ্হাণং (স্নান)	98
f	ণব্ভরো (নির্ভর)	b 2	ণ্হ্সা (সূষা)	¢ २,
f	ণিমাহই (গচ্ছতি)	(२১)	ত-শব্দরপ	345-90
f	ণশ্মাণই (নিশ্মাতি)	२७२	তআ, তই (তদা)	> 0
f	ণবত্তও (নিবর্ত্তক)	৬৯	তআণিং (তদানীম্)) ১৩
f	ণব্বুদো (নিরু'ত)	२३	তইঅং (তৃতীয়)	>8
f	नेक्त्र्मी (नित्रृष्टि)	৩৬	তণং (তৃণ)	>, >>
f	ণসঢ়ো (নিষধ)	8@	তণুঈ (তম্বী)	३ २
f	गेमा (निশा)	62	তগ্নায় (আদ্ৰ')	(२১)
f	गिन्गारमा, गौमारमा (निश्वाम)	6.4	তদ্ শব্দরূপ	>>>9°
f	হিসো (নিক্ষ)	9 8	তথ (তত্ৰ)	৫৮, ৬৪, ৮৩
f	ণিহিত্তো (নিহিত)	49	তপম্বো (তপ্যমান)	২৬৩
f	गरहनः, (श्रह्मः (नीन)	>>9	তমো (তমঃ)	>•₽
নী	मारमा, निम्मारमा (निश्वाम)	66	তলবেণ্টঅং, তালবে	ণ্ট অং
નુ	ण, गृगः (न्नम्) २	8,505	(তালবৃস্ত)	৯, ৪২, ৭৯
C	ণউরং (নৃপুর)	>>	তলুণী (তক্ণী)	२७•
C	ণড্ডং (নীড়) ১	e, 80	তহ, তহা (তথা)	৯
C	ণদি (নয়তি)	२४२	তহিং, তহি (তশ্মিন্)	> 0
Ç	ाका, निका (निजा)	> 0	তং (তং)	92
Ç	গহো (শ্লেহ)	८४,२५	তংসং (ত্যুস্ৰ)	> • €
(,6	ামল্লিআ, ণোমালিআ		তাতিসো (তাদৃশ)	२७७
	(নবমল্লিকা	ь	তারিসো (তাদৃশ)	22
Ce	ান্নই (হুদ্তি	२२•	তা, তাৰ (তাৰৎ)	२६,२०२,२४०

म क्	পৃষ্ঠা	म् क	পৃষ্ঠা
তালবেণ্টঅং, তলবেণ্টঅ	•	থিম্পাই (তৃপ্যাতি)	२२ ७
(তালরৃস্ত)	5,52,92	থুঈ (স্থতি)	5 8
তিগ্গং (তিগ্ম)	¢6	দইচ্চো (দৈত্য)	5,২8
তিণ্হং (তীক্ষ)	98	महेवः, (मक्वः (रेमव)	२०,५७
ভিখং (তীর্থ)	৬০,৬১	দইস্সং (দাস্তামি)	२७৯
তরুই, তিরই, বঅই (শ	ক্লাতি) ২৪৫	नटच्छा (नक्क)	92
তুমারিসো (ত্বাদৃশ)	२२	দড্ঢো (দগ্ধ)	२८२
তুণ্হিকং, তুণ্হিঅং (তু	ষ্ণাক) ৮৬	मस्य (मकः)	২ ৬৯
তুত্তং, তোত্তং (তুত্ত)	२,5৫	मर (मण)	c 3
चूम् ह भक्ताभ	240	नर पूर्श, नमपूरश (नभः	प्थ) ৫२
তুরিঅং (ত্বরিতম্)	२२०	मङ्बरला, मगबरला (मन्ब	ল) ৫২
তুবরই (ত্বরয়তি)	२७७	দসরহো, দহরহো (দশর	થ) <i>৫</i> ૨
তুহ অদ্ধং, তুহদ্ধং (তবাৰ্চ	र्तम्) ১७	দসবতনো (দশবদন)	२৫৯
তুরং (তূর্য্য)	৬৬,৮৪	দংসণং (ृদर्শन)	00,500
তৃসই (তুষ্যতি)	२७५	দা ধাতুরূপ	2.0
ভূরাতো (দূরাৎ)	२७७	দাউণ (দম্বা)	>>0
তেন্ধো (তেজঃ)	6 8	দাতৃন (দত্বা)	૨৬ ૨
তেত্তিষং (তাবং)	>>5	नाज़ (नः ड्वा)	৮৬
জেদহং (তাবৎ)	>>>	नांगिः (हेनानीम्)	२৮७
তেরহ (ত্রমোদশ)	9,65,00	नानिमः (नाष्ट्रिय)	७२,8२
তেল্লোকং (তৈলোক্য)	১,২৪,৮৬	দাবগ্গী, দবগ্গী (দাবার্	ब्रे) ৯
থবও (স্তবক)	৬8	দিঅরো, দেঅরো (দেব	রে) ২৩
পাও	۶8, ۶ ۶	দিঅহো (দিবস)	૭૭ ,૯૨
থাণূ (স্থাণু)	9 8	मि श् षः (मीर्ष)	২,৮৬,৯৯

भक्	\cdots পৃষ্ঠা	न क	পৃষ্ঠা
षिठ्ठी (पृष्टि)	১,२०,७७,৮०,৮२	ধণক্ত কেল (ধনশ্রম)	২ ৬ ¶
দিন্নং (দন্ত)	२8२	४ वरस्त्रा, ४ वाटना (४ न वान्)	>>>
निमा (निक्)	05,500	ध िंग्ह्यां (धनवान्)	>>5
হৃত্যলং, হউলং (হ	क्ल) ১৮	ধশ্মিলং, ধশ্মেলং (ধর্মিল্য)	20
ত্বইঅং (দ্বিতীয়)	>8	ধাই, ধাবই (ধাবতি)	२ २ २
হক্থিও, দূহিও (হ	ংথিত) ৮৬	ধীআ, ধুদা (গ্ৰহিতা)	> 55
इउटे (मिधि)	₹8%	धीतः (देध्या) ३,२७,	৬৬,৮৪
হুয্যণে (হুর্জনঃ)	२७৮	ধুণই (ধুনোতি)	२७५
হৰ্বারিও (দৌবার্	ब्रेक) ১१	धूनिष्क्रहे, धूखहे (धृत्रत्व)	₹8•
ছহাইঅং, দোহাই	অং,	धू एका (धृर्क)	৬৯
(দ্বিধাক্বত),	20	ধুদা, ধীআ (হৃহিতা)	>>७
গুহাইজ্জই, দোহাই	रेड्ड (विधा-	धूत्रा (धूत्)	>०२
ক্রিয়তে)	20	नथृन (नहें।)	২৬৩
দূমেই (পরিতাপে)	(२५२)	नक्न् (नष्ट्री)	<i>২৬৩</i>
দূআ (হুহিতা)	966	নুমেই (আচ্ছাদন্বতি)	(२১)
. मरे, त्निम (मनावि	5) ২৮২	নিচ্ছরো (নিঝর্র)	२৫৯
त्मवशूके, त्मवशूके	(দেবস্তুতি) ৮৫	পঅড়ো, পাঅড়ো (প্রকট)	œ
(मक्त रं, महेतर (टेन	ৰ) ৮৬	পউও, পাউও (প্রাক্কত)	৯
দোহলো (দোহদ)	96	পউত্তী (প্রবৃত্তি)	२५
দোহাইঅং, হুহাই	অং (দ্বিধাক্কত) ১৩	পউমো, পহুমো (পন্ম)	त्र
দোহাইজ্বই, তুহাই	ইজ্জ ই	গউ রো (গৌর)	२,२१
(দ্বিধাক্রিয়তে)	23	পউৰুদো (পৌক্লষ)	२ १
দৃশি ধাতুরূপ	२०৫२,०१	পওট্ঠো, পবট্ঠো (প্রকোষ্ঠ)	२७
দি ও ত্রি শ ন্দরূপ	749	পকো, পিকো (পৰু)	৫৬

(28)

	(,	
. अ क	शृष्ट्री	अं क	পৃষ্ঠা
পথলো (প্রথর)	88	পঢ়মো (প্ৰথম)	8 ¢
পচচছো (প্রত্যক্ষ)	90	পঢ়াবিষং (পাঠিত)	१ऽ२
পচেছা (পক্ষ)	90,62	পঢ়াবিজ্জই (পাঠ্যতে)	२ ५७
পচ্ছা (পশ্চাৎ)	> 0 5	পঢ়াবেই (পাঠয়তি)	२ऽ२
পচ্ছিমো (পশ্চিম)	৭৬	পঢ়িও (পঠিত)	२३৫
পজ্জত্তো (পর্য্যাপ্ত)	(b	পঢ়িজ্জ্ই (পঠাতে)	<i>২৬</i> ৩
পঞ্চমো (পঞ্চম)	४२	পণ্ণরহ (পঞ্চশ)	৫১,9 ৮
পক্কা (অন্ত্ৰা)	२७१	পণ্না (প্রজ্ঞা)	b @
পঞ্ঞাণং (প্ৰজ্ঞান)	२७७	পরাসা (পঞ্চাশৎ)	96
পঞ্ঞলে (প্রাঞ্জনঃ)	২৬৭	পণ্হা (প্রশ্ন)	500
পট্রণো (পত্তন)	৬৮	পণ্ছো (প্রশ্ল)	98,505
পড়ই (পততি)	२७१	পণ্ছদো প্ৰস্নুত)	9 8
পড়ান্সা (পতাকা)	৩৬	পত্মরো, পত্মবো (প্রং	ষর) ৯
প ড়ি চ্ছন্দো (প্রতিচ্ছন্দ)	50	পছমো, পউমো, পছমং	3
পড়িপ্ফন্ধী, পাড়িপ্ফন্ধী		(পদ্ম)	22,220
(প্রতিস্পর্নী)	œ	পভৃতি (প্রভৃতি)	২৬৩
পড়িবআ, পাড়িবআ		পমিল্লই (প্রমিলতি)	२७४
(প্রতিপৎ)	৫,১०२	পম্তী, পংতী (পংক্তি)	۵۰۷
প ড়ি বদ্দী (প্রতিপত্তি)	૭৬	পম্হো (পক্ষ)	90
পড়িমা (প্রতিমা)	৩১	পরহও (পরভৃত)	२५
পৃড়িসরো, (প্রতিদর)	৩৬	পৰ্ট্ঠো, পওট্ঠো (প্ৰা	কাৰ্চ) ২৬
পড়িদিদ্ধী, পাড়িদিদ্ধী		পলহী (কার্পাস)	(१५)
(প্ৰতিসিদ্ধি)	€,9€	পদংঘণো (প্রলন্ড্যন)	88
পড়িংহদো (প্রতিশ্রত)	200	পमारमा (भनाम)	۲۵

अ क	পৃষ্ঠা	अं क	পৃষ্ঠা
পলিত্তো (প্রদীপ্ত)	940	পাঢ়িজ্জই (পাঠ্যতে)	२५७
পল্লখো (পর্যান্ত)	৬৮	পাঢ়েই, পাঢ়াবেই (পাঠয়তি)	२ऽ२
পল্ললো (পৰল)	ખ્ય	পাণাইস্তো (প্রাণবান্)	>>>
পল্লাণো (পর্য্যাণ)	৬৮	পাণিঅং (পানীয়)	>8
প্ৰণুদ্ধও (প্ৰনোদ্ধত)	88	পাপীঢ়ো, পাঅপীঢ়ো (পাদপী	ঠ) ৯৮
পবে (প্লব)	. ৬১	পারত্তী (পত্রিক।)	(२১)
পদিদ্ধী, পাদিদ্ধী (প্ৰদিদ্ধি)	Œ	পারাও, পারাবও (পারাবত)	>•>
পন্ধতো, পান্ধতো (প্রস্থুপ্র	œ	পালেই (পদ্যতে)	२२১
পদ্সরই (প্রস্মবতি)	284	পাবড়ণং, পাঅড়ণং (প্রাবর	न) ৯৭
পহরো, পহারো (প্রহর)	5	পদিন্ধী, পদিন্ধী (প্রদিন্ধি)	æ
পহো (পম্বাঃ)	22	পাস্থতো, পস্থতো (প্রস্থপ্র	Œ
পংকং (পঙ্ক)	> • 9	পিঅগমণং (প্রিয়গমন)	೨೨
পাঅই, পাই (জিন্নতি)	२२७	পিআপিঅং, পীআপীঅং	
পাঅপীঢ়ো, পাপীঢ়ো (পাদ	শীঠ) ৯৮	(পীতাপীত)	৯৬
পাঅড়ণং, পাবড়ণং	ನ 3	পিকং, পকং (পক)	৬,৬০
পাঅড়ো, পঅড়ো (প্রকট)	¢	পিট্ঠং (পিষ্ট)	(P
পাউও, পউও (প্রাকৃত)	৯	পিত্তং, পেত্তং (পিত্ত)	२,১०
পাউদো (প্রারুষ্) ২১,	400,000	পিতৃশব্দরূপ	282
পাড়িপ ফদ্ধী, পড়িপ ফদ্ধী		পিব (ইৰ)	२৫৯
(প্রতিম্পদ্ধিন্) পাড়িব	আ,	शीयः, शीयगः, शीयाः	
পড়িবআ (প্রতিপৎ)	Œ	(পীত)	220
পাড়িসিদ্ধী, পড়িসিদ্ধী		পীআপিঅং, (পিআপিঅং)	৯৬
(প্রতিদিদ্ধি)	4,90	পীঢ়ী (পীঠী)	80
পাঢ়িঅং (পাঠিত)	२ऽ२,२ऽ७	পীণদা, পীণত্তণং (পীনতা)	209

ज क	পৃষ্ঠা	अ क	পৃষ্ঠা
পুঞ ্ঞ কম্মো (পুণ্যকর্ম্য)	२७১	পেশ্বো (প্রেম)	৮৩
পুঞ্ঞ বস্তো (পুণ্যবান্)	२७१	পেরস্তং (পর্যাস্ত)	ঀৢড়ড়
পুঞ্ঞাহো (পুণ্যাহ)	२७১,२७१	পোক্থরো (পুষর)	>0,93
পুট্ঠং পুট্ঠী (পৃষ্ঠ)	500	পোখও (পুস্তক)	२,১৫
পুডো, পুন্তো (পুত্ৰ)	२१४	ফণসো (পনস)	. ৪৯
পুত্তী (পূর্ত্তি)	৬৯	ফৰ্নণো (স্পন্দন)	90
পুপ্ফং (পুষ্প) ৫৫,	18,67,62	করিসো (স্পর্শ)	٥٥
পুপি ্ষঅং (পুষ্পিত)	9 @	ফক্সো (পক্ষষ)	84
পুৰুং (পূৰ্ব্ব)	ર	ফ ল ঃ (পটতি)	२२১
পুৰুণ্হো (পূৰ্ব্বাহ্ন)	७२	कनभवर्त्रहे, कनः अव	इत्रहे >०8
পুরিল্লং (পুরভব)	३ ३२	ফলিহে৷ (ক্ষটিক)	82,86
পুরিদো (পুরুষ)	>9	ফলিহা (পরিথা)	85,84
পूनहे, निषक्हे, व्यवक्थहे		ফংসো (স্পৰ্শ)	90,500
(পশ্যতি)	२२8	ফুট্ট, ফুড়ই (স্ফুটতি)	२०৮
পুলিশাহ, পুলিশশ্শ (পুক	ষস্থ) ২৭০	বঅই, তরই, তাঁরই	
পুলিশা (পুরুষ)	२१०	(*)	ক্লোতি) ২৪৫
পুলিশে (পুরুষঃ)	<i>২৬</i> ৬	বঅণং (বছন, বচন)	৩১,৩৩,৫০
পুসই, স্থপই, नुष्ड, नुश्हे		বইদেসো (বৈদেশ)	₹8
(মাষ্ট্রি)	₹88	বইদেহো (বৈদেছ)	₹8
পুদ্দো, পূদো, পুদো (পুষ)) ৮৬	বইরং (বৈর)	₹8
পুহবী (পৃথিবী)	>,>>	বইসংপা অণো (বৈশপ্প	ায়ন) ২৪
পেক্থদি (পশুতি)	२৮०	বইসাহো (বৈশাখ)	₹8
পেষ্টং, পিট্টং (পিষ্ট)	>>	বইসিও (বৈশিক)	₹8
পেণ্ডং, পিণ্ডং (পিণ্ড)	> 0	বৰূলো (বন্ধল)	% 0

(39)

		•	
শব্দ	পৃষ্ঠা	अं क	পৃষ্ঠা
বক্থাণং (गाथानं)	४२	বন্তুই (চৰ্ব্বতি)	२ ८ ७
বগ্গী (বাগ্মী)	(b	বভই (বহতি)	₹8₡
বচিধাতুরূপ	२०৫	বশ্মো (বর্ম্ম)	704
বচ্চই (ব্ৰজতি)	২৩৬	বম্মহো (মন্মথ)	82,94
বজ্বো (বৃক্ষ) ২২,৭২,৭৭	8 ه ۲ , ۲ و	বম্হণো (ব্ৰাহ্মণ)	৬৩
বচ্ছো (বৎস)	43	বম্হণশ্শ (ব্ৰাহ্মণস্থ)	२१०
বচ্ছ শব্দরূপ	३ २१	ব বই (বুণুতে)	२२ २
বচ্ছরো (বৎসব)	99	ববিষ্ট (বৰ্ষতি)	ર २ २
বদ্মও (বাহ্যক)	95	বলহী (বলভি)	82
বটিসো (বড়িশ)	513	বলিঅং (ব্যলীক)	>8
বড্ঢই (বৰ্দ্ধতে)	>01	বসহো (বৃষভ)	२२,०२,८२
বণং (বন)	> 8	বদহী (বদতি)	৩৭
বণাইং, বণাণি (বনানি)	২৭৯	বদিট্ঠেদী (বশিষ্ঠিষিঃ)	ನ ನ
বণ শব্দরূপ	১৩৮,৩৯	বহিবো (বধিব)	৩২,৪৪
বয়ো (বর্ণ)	200	বহুশক্রপ	>0b
বণ্হী (বহ্ছি)	90	বংকং (বক্র)	30,500
বত্তা (বক্তা)	<i>%</i>	বংচণীঅং, বম্চণীঅং	
বত্তিআ (বৰ্ত্তিকা)	<i>त</i> र	(বঞ্চনীয়)	> 0
বত্তমাণো (বৰ্ত্তমান)	<i>৬৯</i>	বাঅই, বাই (ম্লায়তে)	२२७
বখূ (বস্তু)	۶۶	বাআ, বাচা (বাক্)	>०२
বদিরো (বদনশীল)	222	বান্ধ (বাপী)	৩৯
বদ্ধো (বৃদ্ধ)	\$2	বাউশব্দরূপ	>0° 0>
বপ্ফো (বাষ্প)	ঀ৬	বাউণা (বায়ুনা)	৩১,৩৩
ববা (বপা)	೨৯	বাচা, বাত্মা (বাক্)	>०२

(>>)

भक	পৃষ্ঠা	শব	পৃষ্ঠা
বাৰুডো (ব্যাপৃত)	२११	বিঞ্ঞাতো (বিজ্ঞাত)	२७১
বারহ (দ্বাদশ)	৩৮,৫১	বিট্ঠরো (বিষ্টর)	৬৩
<u>ৰাহিত্তো</u>	৮৩	বিডপ্প (রাহু)	(२১)
বাহো (বাষ্প)	৭৬,৮ ৪	বিড়বো (বিটপ)	82
বিঅ (ইব)	२৫,२৫७	বিঢত্তো (অৰ্জিত)	(२১)
বিষ্ডড়ী (বিতর্দ্দি)	90	বিগ্লাণো (বিজ্ঞান)	96
বিঅণো (ব্যজন)	৬	বিণ্ছু, বেণ্ছু (বিষ্ণু)	98
বিষ্ণণা, বেষ্ণণা (বেদনা)	२७	বিপ্ফরিসো (বিম্পর্শ)	PS
বিআণো (বিতান)	೨೨	বিক্তই (বিধ্যতি)	२८৮
বিআবিলো, বিআকলো		বিম্ঝো (বিন্ধ্য)	206
(বিকারিন্)	>>>	বিম্হও (বিশ্বয়)	৫৩
বিইণ্হো (বিভৃষ্ণ)	٥ ډ	বিষ্ণলে (বিজলঃ)	২৬৮
বিউদো (বিবৃত)	२১,७७	বিলাশে (বিলাসঃ)	২৬৬
বিউলো (বিপুল)	99	বিসয়ান (বিষয়াণাম্)	২৬৩
বিক্কিণই, বিকেই (বিক্ৰীণ	াতি) ২৩০	বিসং (বিস)	88
বিছড়ী (বিছদি)	90	বিসই (গ্রসতি)	२२৯
বিচ্ছুও (বৃশ্চিক)	२०,৫৫,११	विमो (वृषी)	२०
বিজ্জা (বিগ্যা)	90	বিস্থরই (থিগুতি)	२ 8 २
বিজ্জাহলে (বিগ্লাধবঃ)	२७৮	বিস্রই, জূবই (থিগুতি)	२89
বিজ্জুলা (বিহ্যুৎ)	90	বিদ্দরই (বিশ্বরতি)	₹8৮
বিজ্জ্লী (বিহ্যৎ)	>>0	বিদ্যাসো, বীসাসো (বিশ্বাস)	৮৬
বিজ্জূ (বিহুৎ)	200,220	विः पृ (विन्मू)	> 9
বিঞ্জুও (বৃশ্চিক)	99	বিংহিও (বৃংহিত)	२०
विदक्षी (विन्ना)	09,200	বীরিষং (বীর্য্য)	৬৭

* 47	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
বীসাসো, বিদ্যাসো (বিশ্বাস)	৮৬	ভত্তং (ভক্ত)	৫ 9
বীহলো, বেন্ডলো (বিহ্বল)	৭৯	ভদ্দং (ভদ্ৰ)	> 8
বীহী (ব্ৰীহি)	৬০	ভমই (ভ্ৰমতি, ভ্ৰাম্যতি)	>8€
বুজ্জই (ত্রস্যতে)	\$8 9	ভমো (ভ্রম)	७३
বুদ্মাই (বুধ্যতে)	২৩৬	ভমিবো (ভ্রমণশীল)	>>>
বুড্ডই, খুপ্পই (মজ্জতি)	२88	ভরই, স্থমরই, স্থমরেই	
বৃত্তম্ভো (বৃত্তান্ত)	۶5	(শ্বরতি)	२२৫
ব্নাবণং (বৃন্ধাবন)	52	ভবণীঅং, ভরণিজ্জং (স্মবণীয়) २8०
বেজো (বৈগ্য)	90	ভর্ত্ শব্দরপ	\$82
বেজি্সো (বেতস)	৬ ,৩৬	ভবং (ভবান্)	৩১
বেড্ঢই, বেঢই (বেষ্টতে)	২৩৩	ভবারিসো (ভবাদৃ শ)	२२
বেণ্ছু, বিণ্ছ (বিষ্ণু)	>>	ভবিদ্সদি (ভবিষ্যতি)	২৭৯
বেক্তৃণ, বেক্ত্ং, বেক্তব্বং	৩৯	ভাই, বীহই (বিভেতি)	२२৫
বেব্ৰুলো (বিহ্বল)	95	ভাণং, ভাঅণং (ভাজন)	66
বেলুবি অং (বৈদূর্য্য)	>>9	ভারিয়া (ভার্য্যা)	२७०
নেলো বল্লী)	9	ভিঙ্গো (ভূগ)	२०
বোচই, বোচ্চই (বদতি)	>85	ভিঙ্গাবো (ভৃঙ্গার)	२०
বোবং (বদব)	9	ভিণ্ডিবালো (ভিন্দিপাল)	ዓኞ
বোলই, বোল্লই (ব্ৰবীতি)	২৪৯	ভিন্দই (ভিনত্তি)	২৩৩
ব্হান্ শব্দরপ	\$85	ভিদিণী (বিদিণী)	88
ব্রংদো, বন্দো, বন্দরো	>>8	ভূত্তো (ভূক্ত)	64
ভ্ৰপ্ফন্স (বৃহস্পতি)	>> @	ভুবণং (ভুবন)	ಶಿಡ
ভইরবো (ভৈরব)	₹8	ভূমআ (ভূ)	>>9
ভট্টালকে (ভৰ্ত্তা)	२ १ ७	ভোতূণ, ভোত্তং, ভোত্তকং	২৩৯

म क	পৃষ্ঠা	*14	পৃষ্ঠ
ভোদি (ভবতি)	২৭৯	মরিসই (মর্ধতে)	222
ভোগ্ন (ভবতু)	২৭৯	মলই (মৰ্দতি)	২৩৭
ল্রাত্ শক রপ	\$80	মদাণং (শাশান)	৬২
মঅচ্ছী (মৃগাক্ষা)	१२	মহই (ইচ্ছতি)	284
মও (মৃগ)	১৯, ৩৩	মহন্ধং, মহঅদ্ধং (মমার্দ্ধি	9۾ ()
भहेलः (भिलन)	>>%	মহিংদো (চুতঃ)	>>9
ন্ট ড়ং (মুকুট)	১৬	মহিন্দো (মহেন্দ্ৰ)	24
মউলং (মুকুল)	os, oo	মহুঅং (মধুক)	24
ন্উবো, মোরো (মযূব)	४, ७२	মংগং (মস্ত)	200
াউহো, মোহো (ময়ুখ)	ь	মংসং, মাসং (মাংস)	۵۵, ۵۰৬
াগ্লো (মার্গ)	२, ४১	মংস্ (শ্মক্র)	७२, ৯৫
মঙ্গুল (পাপ)	(२১)	মাঅংদো (চুত)	>>9
মিচ্ছি আ (ম ক্ষি কা)	92	মাউও (মাতৃক)	२ ५
চ্ছো (মংস্ত)	৫৬	মাঢ়ী (মাঠী)	80
জে্ঝণ্হো (মধ্যাক্)	৬২	মাণইন্তো (মানিন্)	>>>
নজ্যো (মধ্য)	१४, ४२	মাণুদো (মান্ত্ৰ)	(0
াঢ়ো (মঠ)	8 *1	মাণুদা (মান্ত্ৰ)	२१०
ानः निनी, मानः निनी		মাতৃশব্দরূপ	>82
(মনস্বিনী)	0,500	মাথবো (মাধব)	२०५
ত ুরো (ম ও ূক)	>>>	মারিদো (মাদৃশ)	२२
তেনো (মদন)	<i>২৬</i> ৩	মালাশক্রপ	১৩৬
াত্তণে (মার্তও)	৬২	मानाहरहा (मानावान्)	222
ন্য্যং (মন্ত)	২৬৮	মাশে (মাষঃ)	২৬৬
মরই (ম্রিয়তে)	२२२	মাসং, মংসং (মাংস)	৯৫, ১০৬

*	পৃষ্ঠা	म् यन	পৃষ্ঠা
মিও (মৃগ)	৮৬	মেহলা (মেথলা)	88
মিঅক্ষো (মৃগান্ধ)	२०	মোত্তা (মুক্তা)	> @
মিচ্ছা (মিথাা)	90	মোরো, মউরো (মযূর) ৮
মিব, শ্মিব (ইব)	२८७	মোহো, মউছো (ময়্থ)	ь
মিলাণো (ম্লান)	৯ ০	ষণবদে (জনপদে)	२७৮
মুইংগো (মৃদঞ্চ)	৬	य धान नृतः (यथात्रज्ञन)	२७৮
মুকো (মুক্ত)	२७७	যাণদি (জানাতি)	२७৮
মুক্থো (মৃথ´)	ee, 95	যাতিস (যাদৃশ)	<i>২৬</i> ৩
মুক্থো (মো ক্ষ)	२७७	যায়দে (জায়তে)	२७१
মুগ্গো (মুদ্গ)	(b	রঅণং (রত্ন)	bb
মুগ্ গরে । (মুদ্গর)	(b	রঅদং (রজত)	৩৩,৩৬
মুচ্ছা (মৃচ্ছ1)	४२	রচ্ছা (রথ্যা)	90
মূঞ্জাঅণো (মৌঞ্জায়ন)	२४	রজ্জং (রাজ্য)	৯৭
মুণই, জাণই, ণক্কই, ণ	<u>জ্</u>	রগ্নং (অরণ্য)	१,२७७
(জানাতি)	२ 8 ७	রত্তং (রক্ত)	२ 8२
মুণালো (মৃণাল)	١, ২১	রত্তী, রাঈ (বাত্রি)	৮৬
মুত্তী (মুক্তি)	৬৯	রম ধাতুরূপ	১৯৮
মুদ্ধো (মুগ্ধ)	¢ 9	রমণিজ্জং, রমণীঅং	
মূহং (মুখ)	৩২, ৪৪, ৯৫	(বমণীয়)	8 •
মুহলো (মৃথর)	8%	রমিজ্জই, রশ্মই (রম্যতে	5) २8 °
মৃঢ়ত্তণং, মৃঢ়দা (মৃঢ়তা)	>0	রদ্দী, রাদী (রশ্মি)	৫৮,৮৬ ,৯৮
মৃশা (মৃষা)	6 2	রাঅউলং, রাউলং	
মেথো (মেঘ)	२৫৯	(রাজকুল)	৯৬
মেহো (মেঘ)	৩২,৪৪	রান্ধ, রত্তী (রাত্তি)	b &

* वि	পৃষ্ঠা	*1 4 7	পৃষ্ঠা
রাউলং, রাঅউলং (রাজকুল) ৯৬	রে (অব্যয়)	२ ৫ ७
বাচিনা, রঞ্ঞা (রাজ্ঞা)	२७১	রেহই (বাজতে)	२८७
বাচিনি, বঞ্ঞি (রাজনি)	२७२	রোভূণ, রোভুং, বে	<u>'তি</u> বং
বাচা, রঞ্ঞা (রাজ্ঞা)	२७२	(রুদ)	২৩৯
রাচিনো, রঞ্ঞো (রাজ্ঞঃ)	२७२	রোসাই ন্ডো (রুষ্ট)	>>>
রাচানং (রাজ্ঞাম্)	२७२	লগ্গই (লগতি)	२०৮
বাচা (রাজা)	২৫৯	नष्डी (नऋौ)	95,60
রাজন্ শব্দরপ	२89	লঠ্ঠী (যষ্টি)	<i>७७,७७,৮</i> ३, <i>৮</i> २
বাসহো (রাসভ)	৩২,৪৪	লফেয্য (লভেত)	२७७
রাদী, রদ্সী (রশ্মি) ৫।	৮,৮৬,৯৮	লস্কদে (বাক্ষসঃ)	२७१
বাহা (বাধা)	88	ल ङ्गे (ल घुौ)	৯২
বিচ্ছো (ঋক্ষ)	२১,१२	লিচ্ছ! (লিপ্সা)	99
বিণং (ঋণ)	२১	লিত্মই (লেঢ়ি)	\$ 8 \$
রিনো (ঋদ্ধ)	52	লিব্ৰই (লেঢ়ি)	२8७
ৰু ক্ থো (বৃ ক্ষ)	১२, १२	লুণই (লুনাতি)	২৩৯
রুচি ধাতুরূপ	२०৫	লুণিজ্জই, লুকাই (লূ	হতে) ২৪০
রুপ্তং (রুদিত)	२ ८ २	লুদ্ধো (লুব্ধ)	b>
ৰুদো (ৰুদ্ৰ <i>)</i>	৬১	লুভই, স্থপই, পুসই,	नूरहे
क्क्केट (क्रंगिक)	२७१	(মাষ্টি)	₹88
রুপ্পং (রুকা)	ه.	লোণং (লবৰ)	٦
क्रिंभी (क्रिकानी)	Po	লোদ্ধও (লুব্ধক)	>6,5%
क्छरे, क्करे (क्नि)	२७१	শব্কঞ কে (সৰ্বজ্ঞ)	२७१
রুবই (রোদিতি)	२ ७ 8	শহিদাণি (সহিতানি) २१५
রূসই (রুম্মতি)	২৩৬	শামঞ্ঞগুণে (শ্ৰাফ	ागाखनः) २ ५ १

শক	পৃষ্ঠা	*147	পৃষ্ঠা
শালশে (সারসঃ)	३ ७१	সণ্হো (শ্লুক্ৰ্	9 8
শিআল, শিআলে, শিআল	কা	সদ্দহই (শ্রদ্ধণতি)	२७১
(শৃগাল)	> 9>	সদ্দো (শব্দ)	« 5
শুদং (শ্ৰুতম্)	२७१	সন্দালো (শব্দযুক্ত)	>> >
শোভণং (শোভন)	२७१	সন্তবই, সংতবই (সন্তঃ	ৰতি) ১ ০৭
শ্রুধাতুরূপ	२०৫	সপ্ফো (শঙ্গ)	98
সঅং (শত, স্বয়ং)	৬১	সভরী (শফবী)	७२,8७
সমতো (শকট <i>)</i>	8२	সভলো (সফল)	80
সমহতং (শ তকৃত্ব:)	>>>	নমখো (সমর্থ)	১ 8
সআ, সই (সদা)	> 0	সম্পত্তী, সংপত্তী (সম্প	ত্তি) ১০৭
महेतः (देखत)	₹8	সরদো (শবৎ)	२०७, २०४
সৰুই (শক্নোতি)	२०४	সরফসং (সরভস)	२०५
সকো (শক্ৰ)	৬০	সরক্রহো, সরোক্হো	
শগ্ গো (স্বর্গ)	(P	(সরোক্ত্ছ)	20
সচ্চং (সত্য)	90	সরিআ (সরিৎ)	> 0 5
সজ্জং (ষড়্জ)	« ৮	সরিচ্ছং সারিচ্ছং (সদৃ	क) ०,१२
সজ্মো (সহ্স)	95	সরো (সরঃ)	२०२, २०४
সঞ্চবই (সঞ্চরতি)	৯৫,১০৭	সলফো (শলভ)	२৫৯
সড়ই	२७१	সলাহা (শ্লাঘ ⁱ)	८६
সঢ়া (শটা)	82	সবহো (শপথ)	৩৯, ৪৪
সনানো (শ্লান)	२७०	সবোমুও, সবোমুও	৯৬
সণেহো, ণেহো (স্নেছ)	৯১,২৬০	সর্ব্ব শব্দরূপ	১৬৩-৬৪
সত্তো (ষণ্ড)	۲۵	সক্ষজো (সর্ব্বজ্ঞ)	৬১
স্লো (শল)	> • 4	সব্বঞ্ঞো (সর্বব্ঞ	२७১

भक्	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
সক্ষণ্ণো (সর্ব্বজ্ঞ)	२ १४	मातिरुहा, मतिरुहा (मृहक्क)	Œ
नक्वन्त्रि, नक्वन्तिः (नर्कन्तिन्)	२৮२	সিআলো (শৃগাল)	२०
সব্বো (সর্বাঃ)	65	সিআসি সং, সীআ সীসং	৯৬
সহআবো, সহারো (সহকার)	১৮	সিঙ্গারো (শৃঙ্গার)	२०
मरुम्मङ्खः (मरुखकुषः)	>>5	সিট্ঠা (স্ষ্ট্ৰ)	₹ 0
मश (मञ)	88	मि ज़िलः (भिथिन)	8¢
সংকা (শঙ্কা)	>09	সিণিদ্ধো (শ্লিগ্ধ)	@ 9
সংকন্তো (সংক্রান্ত)	৮৫	সিণ্হো (শিশ্ৰ)	98
সংথো (শঙ্খ)	>09	সিত্তী (শুক্তি)	१८८
সংচরই (সঞ্চরতি) ৯ ৫	۹ ، ۲ ، ۲	সিখও (সিক্থক)	@9
সংঝা (সন্ধ্যা)	40	সিন্দুরং, সেন্দূরং	२,১०
সংজ্বদো (সংষত)	৩৬	मिक्र वः (रमक्रव)	३, २७
সংজাদো (সংজাত)	৩৬	সিভা (শিকা)	80
সংঠাবিঅং, সন্ঠাবিঅং (সংস্থাণি	পত) ১	সিরং (শিরঃ)	206
সংতরই, সম্ভরই (সম্ভরতি)	62	সিরবেঅণা, সিরোবেঅণা	
मःপ ि (मम्भिः)	৩৬	(শিবোবেদনা)	৯৬
সংবৃত্তও (সংবৃত্ত)	৬৯	সিররোও, সিরোরোও	
সংবুদো (সমৃত)	२১	(শিবোরোগ)	26
সংবুদী (সম্বৃতি)	৩৬	সিরী (খ্রী)	৯৽
সংবেল্লই (সংবেষ্টতে)	২৩৪	मिनिট्टिश (भिष्ठे)	b b
সংমডেডা (সংমৰ্দ্ধ)	90	সিবিণো (স্বপ্ন)	৬,৯০
সাবো (শাপ)	৩৯	শীঅরো (শীকর)	৩৬
नामिकी, नमिकी (नमृकि)	¢	দীআদীঅং, দিআদিঅং	৯৬
সারঙ্গো (শাঙ্গ)	৮৮	শীহরো, সীভরো (শীকর)	৩৫

*(प र	পৃষ্ঠা	अ क	পৃষ্ঠা
দীহো (সিংহ)		সেবা, সেব্বা (সেবা)	৮৬
স্থইদী (স্বকৃতি)	৩৬	সোঅং, সো অঅ ং (গো	হয়ম্) ৯৭
স্থ উরি সো (স্থপুরুষ)	७১,७७	সোঅমল্লো (সৌকুমার্য্য)) ১৬,৬৮
শ্বজো (সূৰ্য্য)	৬৭	সোউণ (শ্ৰুত্বা)	>> 0
স্বজ্জো, স্থরো (স্থ্য)	66	সোণ্হা (সুষা)	৫२
স্থণই (শৃণোতি)	२७৯	সোতো (স্রোতঃ)	७७
স্থণিজ্জই (শ্রেয়তে)	₹8•	সোমালো (স্বকুমার)	⊌ 8
স্থতো (শৌণ্ড)	२৮	সোশ্মা (সৌম্য)	69
স্থতঃ (স্থ্ৰ)	(b	সোরিঅং (শৌর্য্য)	89
স্থন্দেরং (দৌন্দর্য্য)	१,२४,७७	সোলহ (ষোড়শ)	۲۵
স্থপই, পুনই, লুভই, লুহই		হকে, হগে, অহকে (অ	হম্) ২৬৯
(মাষ্টি)	₹88	হড়কং (হৃদয়)	२७४
स्न्यात्त्रहे, स्न्यात्रियः (यृ)	२४५	হণুমা, হণুমস্তো (হনুমান	() >>>
স্থব্যই, স্থণিজ্জই (শ্রম্বতে)	₹8•	হন্তা (হত্যা)	৬৯
স্থ (অব্যয়)	₹€8	হথো (হস্ত)	ee, 9 8
रूने (यही)	೨೨	হদো (হত)	৩৬
স্রো, স্বজ্জো (স্ব্য্য)	৬৭	হম্মই (হস্তি)	२७৫
স্থূসই (শুষ্যতি)	२७७	হলণং (হরণ)	8 &
সেচ্চং (শৈত্য)	₹8	হলদা (হরিদ্রা)	>>,७२,८७
সেজ্জা (শয্যা)	৭,৬৬	হলিও, হালিও, (হালিব	s) ৯
সেন্দ্রং (সিন্দ্র)	२,५०	হস ধাতুরূপ	५०४,२०४
সেভালী (শেফালি)	৩২	হসিরো (হসনশীল)	227
সেভালিঅ৷ (শেফালিকা)	50	হসিহিই, হসেহিই	
দেলো (শৈল)	२८,७১	(হসিষ্যতি)	२५৫

(২৬)

*14	পৃষ্ঠা	*	পৃষ্ঠা
হদ্দই, হসিজ্জই (হস্ততে)	₹8•	হিঅঅং (হৃদয়)	۶ ۰
হাদেই, হসাবেই (হাসয়তি)	२ऽ२	হিঅঅ অ ং (হৃদয়)	<i>২\</i> ৬২
হাদিজ্ঞই, হুদাবিজ্ঞই		হিতপকং (হৃদয়)	<i>২৬৩</i>
(হাস্ততে)	२५७	হিখং (ত্ৰস্ত)	२ ८ २
ररमञ्जलः, रुमिञज्जः		হিমই (তাপে)	: 89
(হসিতব্য)	2 > ¢	हित्री (ड्री)	٥٥
হদিঅং (হদিত)	3 ¢ \$	হিরে (অব্যয়)	२ ৫ %
হসেউণ, হসিউণ (হসিত্বা)	>> @	হীরই (হরতি)	\$85
হশিত্ব, হশিদ, হশিদি, হশিদে	,	হু সং (ভূতম্)	२३३
(হসিত)	२१०	হুণই (জুহোতি)	২৩৯
হরিসই (হৃষ্যতি)	२ २२	হুবিদ্সদি (ভবিষ্যতি)	২৭৯
হরিদো (হর্ষ)	٥۵,۵۰	হুং (অব্যয়)	२००,२०२
হংদো (হংস)	>00	হো ধাতুরূপ	१०१,४०४
হংশে (হংসঃ)	२७१	হোই, হুবই (ভবতি)	272

প্রাকৃত প্রকাশের সূত্রসূচী।

*147	পৃষ্ঠা	শক	পৃষ্ঠা
অই বলে সম্ভা ষ ণে	३ । ५ २	অনাদাবযুজোস্তথয়োর্দধৌ	2510
व्यक्तानियू रः	৩ ৩ ৽	অন্ত্যস্থ হল:	818
অচি মশ্চ	8120	অন্যুকুটা দিযু	>।२२
অজ্জ আমন্ত্ৰণে	२।५१	অমি হুস্বঃ	८।७১
অত আ মিপি বা	9100	অন্মো হুঃথস্চনাসম্ভাবনেযু	०८।८
অত ইদেতো লুক্ চ	>>1>0	অম্হাহিন্তো অম্হাস্থক্তো	
অত এ সে	910	ভ্যাস	৬।৪৯
অত ওং সৌ	015	অম্হে জশ্শদো:	৬।৪৩
অতো		অম্হেস্থ স্থপি	ভাওত
ছে, চ,	८। ८।७२३	অম্হেহিং ভিদি	ঙা৪৭
অতোহমঃ	७ ।७	অযুক্তশ্ৰ রিঃ	2100
অং পথি হরিদ্রা পৃথিবীযু	2120	অযুক্তস্থানাদৌ	२।३
অদুদোশুঃ	ঙাঃ৩	অলাহি নিবারণে	9122
অদাতো যথাদিষু	2120	অবাদ্ গাহেবাহঃ	भ ०8
ञ नौर्यः मयुष्को	22120	অসংজ্ঞায়াং বা	এ৬১ ক
অদেশ্চরক্থঃ ৮ প	রিশিষ্ট। ১	অন্তেরচ্ছঃ	२२ ।५५
অদুকুলে বা লস্ত দ্বিত্বম্	३ १२ ७	অস্তের†সিঃ	११२ œ
অধোমনযাম্	ળર	অন্তেরাসী	91२ @
অনস্থ্য এচ	३२ ।२৮	অন্তের্লোপ:	919

अ क	পৃষ্ঠা	अ क	পৃষ্ঠ
অস্থিনি	৩ ১১	আমতাময়োর্বঃ	ગલ
অস্মদঃ সৌ হকে হগে অহকে	5712	আলানে লনোঃ	81२5
অস্মদো জসা বঅং চ	১২।৩৫	আবিল্লোন্নালবস্তেন্তামতুপঃ	8 २৫
অম্মদো হমহমহত্তং সৌ	৬ ৪০	আবিঃ ক্ত ভাবকর্মস্থ বা	११२४
অহিমিরমি চ	७।85	আবে চ	११२१
অংকোঠে লঃ	२।२৫	আ*চর্য্যস্তাচ্ছরিঅং	ऽ २।७०
অঃ ক্ষাশ্লাঘয়োঃ	৩।৬৩	আ সমৃদ্ধ্যাদিষু বা	भर
আঙি চ তে দে	৬।৩২	আহে ইআ কালে	ঙাচ
আঙি মে মমাই	ঙা৪৫	ই গুঙ্ৰসমেষু	ે રાષ્
আচ সৌ	०।७०	ইচ্চ বহুষু	9105
আচ্চ গৌববে	>18 0	ইজ্লশ্ শদোদীর্ঘশ্চ	७ ।२५
আ'ণোক্তম	৩।৩৫	ইট্ মিপো মিঃ	910
আণোণমোর ঙসি	@188	ইত এৎ পিণ্ডসমেষ	भार
আত্মনি পঃ	ा ८४	हेट्डिं अनोटनः	2128
আত্মনোহপ্লাণো বা	0180	रे९ श्रूकृष (वाः)।२७
আদীতৌ বহুলম্	७ ।२८	इे नमामियु	2122
আদেরতঃ	212	हे९ टेमऋटव	२१०४
আদেৰ্ঘোজঃ	२।७১	ইত্ব দ্বিত্ব বর্জং রাজবদনাদেশে	6183
আনস্তর্য্যে ণবরি	214	ইদ দিত্ত্বে	८।८०
আপীড়ে ম:	२।५७	रेनम रेमः	৬ ১৪
আম এসিং	ঙা৪	ইদমেতৎ কিং যত্তদ্যষ্টাইণা ব	া ৬।৩
আমন্ত্ৰণে বা বিন্দুঃ	९।७१	रेमीजः পानीमामियु	7174
আমা সিং	৬।১২	ইদীষৎ পক স্বপ্ন বেতস ব্যজ	ন
আমোণং	@180	মৃদ লালা রেযু	9 @18

(२৯)

म क	পৃষ্ঠা	म क	পৃষ্ঠা
ইহুতোঃ শদোণো	8619	উদোবিজেঃ	P180
ইদৃষ্যাদিযু	১।२৮	উদ্ধা উদ্ধুমা	४। ७ २
ইর কির কিল অনিশ্চিতাখ	্যানে ৯৷৫৩	উপরি লোপঃ কগ ডতদপষ্য	াম্ ৩৷১
ইবস্থ পিবঃ	>018	উৰ্ভশ্শস্টাঙদ্স্প্স্ব বা	৫ ৩৩
ইবস্ত বিষ	>> >8	উলুথলে ন্বা বা	2152
ইবে লোপঃ	১।১৭ ক	উম্বম্ বিধ্যাদিম্বেকবচনে	9126
रेख गर्रः ৮ পবিশিষ্ট।	> 0	উ: পদা ত্রীসমেষু	৩ ৬৫
ই: শ্ৰীহ্ৰী ক্ৰীত ক্লান্ত ক্লেশ	ম্লান স্বপ্ন	ঋত আরঃ স্থপি	८।७১
হৰ্ষ স্পৰ্শাৰ্হ গৰ্হেযু	ગષ્ટ	ঋতোহৎ) २१
ঈঅ ভূতে	9120	ঋতোহ বঃ	८। ३२
ঈ চ স্তিয়াম্	91>>	ঋত্বাদিষু তোদঃ	२।१
ঈৎ দিংহ জিহ্বয়োশ্চ	>1>9	১তঃ কু প্রইশিঃ	>100
ञ ेদ্তো <i>হ</i> यः	८।२२	একাচোহাঅ	२८।१
अ टेक्टर्या	2102	এ চ স্থপ্যডিঙসোঃ	८।১२
ঈদ্ভ্যঃ দ্সা সে	७।७	এ চ ক্ত্বা তুমুন্ তবোষু	११७७
উত ও ত্তু রূপেয়	>15 0	এত ইদ্বেদনা দেবরয়োঃ	३।७ ८
উত্তমে দ্সা হা চ	११५०	এতদঃ সাবোত্বং বা	७।১৯
উত্তরীয়ানীয়য়োর্জ্জো বা	२१५१	এন্নীড়াপীড়কীদৃশেদৃশেষু	2129
উৎ সৌন্দৰ্য্যাদিষ্	>188	এন্নূ পুরে	১।২৬
উৎসমোল :	P182	এ ভাগি	৬।৬২
উদিক্ষু বৃশ্চিকয়ো:	2176	এবস্থ জ্জেব্ব	১২।২৩
উত্তৰরে দোলে পিঃ	81२	এ শयानियू	210
উদূতো মধূকে	> २८	এ ষামামোণ ্হং	ভা৫৯
উদৃত্বাদিয়)।२२	ঐত এং	2106

শব	পৃষ্ঠা	भक	পৃষ্ঠা
ঐরাবতে চ	२।১১	ক্বঞঃ কা ভূতভবিষ্যতে	१४६ ४४१
ও চ দিধাকৃঞঃ	३ ১७	ক্বঞঃ কুণো বা	७ ।५७
ওতোহদ্য প্রকোষ্ঠে কস্ত বঃ	2180	কঞ্মৃঙ্গমাং ক্তম্য ড	\$ >>1>@
ওদবাপয়ো:	8152	কুদা শ্রুবচিগমি কদিদৃশিবি	দি রূপাণাং
ও বদবে দেন	2119	কাহং দাহং সোচ্ছং বোচ	ছং গচছং
ও স্টনা পশ্চাত্তাপবিকল্পেযু	8 6	(রাচ্ছং দচ্ছং বোচ্ছং	१।ऽ७
উত ওং	\$185	কুম্থে বা	৩।৬১
কগচজতদপ্যবাংপ্রায়োলোপঃ	: >1>	কৈটভে ভোবঃ	२।२२
কথেৰ্হঃ ৮ পৰিশি	8120	ক্তান্তাহ*চ	>>1>>
কন্সায়াং গ্রস্ত	>01>0	(ক্ত	१।७२
কবেণ্যাং রণোঃ স্থিতি		ক্তে তুবঃ	b1@
পরিবৃত্তিঃ	81२४	ক্তেন দিগ্রাদয়ং	৮।৬২
कवटक ८वां यः	२।১৯	কে হঃ	४।२
কষ্টেষ্টঃ ৮ প	वि ।>८	ক্তৃ ইঅঃ	১২।৯
কার্যাপণে	৩।৩৯	ক্ত্ৰ উণঃ 💌	81२७
কালায়দে যদ্য বা	c 18	ক্সূন	20120
কাদেব্যিনঃ	४।७ ७		>>1>6
কিণো প্রশ্নে	ठाठ	ক্সুস্ত	৩।৪৯
কিমঃ কঃ	৬।১৩	ক্যম্যেয়াঃ হে, চ,	P181020
কিরাতে চঃ	২ ৩৩	ক্ৰীঞঃ কিণঃ	४१७ ०
কিংযৎতদ্ভ্যোঙ্সআসঃ	৬।৫	ক্রুধে র্জুরঃ	৮।৬৪
কুজে থঃ	2108	ক্লিষ্ট শ্লিষ্ট বত্ন ক্রিয়াশাহে	र् षू
কুগমোহ অ:	> २१) ०		৩।৬০
কগোডীরঃ হে, চ, ৮	-।।।७১७		७।५७

	•	•	
म क	পৃষ্ঠা	अन्त	পৃষ্ঠা
কচিদ্ যুক্তস্যাপি	2102	ঙসি তুব তুমো তু হ তু জ্ম	তুম্হ
ক্ষে ঢ ঃ	४। ७३	তু ন্ম াঃ	<i>৬</i> ।৩১
ক্ষ কঃ	2214	ঙসেবাদোত্ হয়ঃ	७। ७
শ্বাবৃ ক্ষক্ষণে ষুবা	এ ৩১	ঙসো বা	0120
ক্ষিয়ো ঝিজ্জঃ	b109	ঙসো হো বা দীর্ঘশ্চ	22125
থবথ ধভাং হঃ	२।२ १	ঙদৌ তত্তো তইত্তো তুম	1271
था निधार गाः थारधी	४।२१	তুমাত্র তুমাহি	৬।৩৫
থিদে জূ ব বিস্থবৌ	৮পরি।৬	ঙেবে শ্মি	৫ ১
থি দে বিস্বঃ	७१७ ०	७८५ न इः	७।১७
গদ্গদে বঃ	२।५७	ঙেহ িং	ঙাণ
গমাদীনাং দ্বিত্বং বা	6166	ঙেঃ দসিং স্মি খাঃ	ঙাঽ
গৰ্দভ সংমৰ্দ বিতৰ্দ্দি বিং	হদিষু	ঙৌ চ মই মএ	৬। ৪৬
দ স্থ	ગરઙ	ঙৌ তুমন্মি তুমদ্সিং	ঙা৩৮
গর্ভিতে ণঃ	>120	ঙৌ মমন্মি মমদ্সিং	७ ।৫२
গৃহে ঘরো২পতৌ	81७२	চতুর*চত্তারোচত্তারি	ঙা৫৮
গ্ৰদেবি সঃ	४।२४	চতুৰ্থীচতু <i>দ্দশ্যোস্ত্</i> না	ठ ।ठ
গ্ৰহেৰ্গেণ্ হঃ	१।३७	চতুৰ্থ্যাঃ ষষ্ঠী	৬ ৬৪
গ্ৰহে দীৰ্ঘো বা	४।७ ऽ	চন্দ্রিকায়াং মঃ	રાષ્ઠ
গ্ৰহে ব া ছেপ্নঃ	৮পরি।৬	ट रफं*ट™ः	৮।৬৫
ঘূ র্ণেছে বি:	৮।৬	চৰ্কোৰ বি ভঃ	৮পরি 18
থেংক্তাতুমূন্ তব্যেষু	৮।১৬	চবৰ্গস্ত স্পষ্টতা তথোচ্চাৰ	वनः ১১।৫
ঙস * চ দ্বিত্বং বাহস্ত্য		চিঞ*চণঃ	४ ।२३
<i>লোপ*</i> চ	\$81	চিট্ঠন্স চিষ্ঠঃ	>>1>8
ঙসা সে	७।১১	চিহ্নেশ্বঃ	্য ়

	*	পৃষ্ঠা	* ₹	পৃষ্ঠা
	চৌর্য্যসমেষু রিঅং	া ২ •	টামোর্ণঃ	@18
	চেচা ব্ৰজন্ত্যোঃ	४ ।८१	টোডঃ	२।२०
	ছায়ায়াং হঃ	7126	টোস্তবৰ্ণ হে, চ,	१।८।७३३
	জগুৰাং যঃ হে, চ,	४।८।२৯२	ঠাঝাগা*চভবিষ্যদ্বিধ্যাদি	ষে _্ ক
	জয়তেব´া	৮পরি।৭	বচনেযু	४।२ ७
	জল্পেলে 1মঃ	४ ।२8	र्काण्ड	\$158
	জশ্শদোলে পিঃ	७ ।२	ভক্ত চ	২।২৩
	জশ্শদ্ঙদ্যাংস্থদীর্ঘঃ	@1>>	ভুকুঞঃ কবঃ	>२।>«
	জশ্শন্ঙসাংগো	৫।৩৮	ণবরঃ কেবলে	219
	জদশ্চ ওযুত্বম্	७८१७	ণবি বৈপৰীত্যে	৯।১৩
	জদশ্চ বা ওত্বম্	७।५७	ণিচ এদাদেরত আৎ	9123
	জ্বো বা	७)२०	ণিজ'শ্শদোব'৷ ক্লীবে ফ	ার
	জিঘ্ৰতেঃ পা পাকৌ	४।२०	मीर्च * ठ	>51>>
	জ্ভো জন্তাতঃ	8८1४	ণোনঃ	>010
	জোযঃ	>>18	ণো শসি	৬ ৪৪
	ड्ज घ	>01>>	ত িপোরিদেতৌ	912
	ছব্র ঝঃ	> ०१ रु	তদও*চ	७।১०
	জ্ঞোণজ্জণশ্লো বা	৮পবি৷২	তদিদমোষ্টানেন স্থিয়াস্ত	নাত
	জ্যা য়ামীৎ	৩।৬৬	হে, চ,	४।८।७२२
	ठो ७ मि ७ म् श्री ना मा नि इन ना रन	তঃ ৫ ২২	তদেতদোঃ সঃ সাবনপুং	সকে ৬৷২২
,	টাঙদ্ঙীনামিদেদদাতঃ	७ ।२२	তল্পব্যোদ 'াত্তণৌ	१ ।२२
	টাঙো৷ স্তই তএ তুমএ তুফে	৬;৩০	তালবৃস্তেন্টঃ	4 8¢
	টাণা	6129	তিলি জশ্শস্ভ্যাম্	৬।৫৬
	টাণা	¢185	তিপাখি	১ २।२ <i>०</i>

म ंदर	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
তুগ্মে তুম্হে জসি	भारम	দূঙোদৃমঃ	b b
ভুগ্মেস্ততুম্হেস্থ স্থ পি	৬ ৩৯	দৃশেঃ পুলঅণিঅক অব	ক্থাঃ ৮া৬৯
তুজ্মেহিংতুম্হেহিং তুম্মেহিংভি	সি৬।৩৪	रेम जा मिषरे	১।৩৬
তুমাই চ	৬ ৩৩	टेमटन वा	>109
তৃম্হাহিস্তো তুমহাস্ত্ৰস্তো ভ্যাফ	ৰ ৬।৩৬	দোলাদ ওদশনে ষু ৬	~) «
কুং চামি	अ२१	দ্ৰখূনৌ ষ্টঃ হে,৮,	0, 51: 60
ब् र्यारेथवारम्, नवी। न्द्रधा		দ্রেরো বা	৩ 8
পর্যান্তেষু রঃ	এ১৮	দ্বিবচনস্থ বহুবচনম্	ঙাঙঙ
তৃনইর শ্ শীলে	81२8	দ্বেছ বৈ দো ণিবা	७।৫१
হৃপস্থি ম্প ঃ	Ы २२	বেদে 1	৬ ৫৪
ত্ৰোঙ্গে:	७।२०	ধাতোৰ্ভবিষ্যতি হিঃ	११५२
তো দো গুদেঃ	ঙা৯	ধাতোৰ্ভাবকৰ্ত্তৃকৰ্ম্মস্থ প	त <i>े</i> न्य
ক্তোত্থয়োস্তলোপঃ	৬।২১	পদম্	> २ २१
তাথ্যধানাং চ ছ জাঃ	ળાર ૧	ধ্যহেশ্ব :	৩।২৮
ত্ৰসেবু জ্জঃ	४,७७	নঙিঙ ভোব্দোতে	৬ ৬১
ত্ৰেস্তিঃ	ঙা৫৫	নঞোৰ্হলি	8 5 8
ত্ববস্তুবরঃ	P18	ন খঃ	७।১१
থা স্সিপোঃসিসে	912	न धृर्कामियू	৩ ২৪
দদাতে দে দইস্স লৃটি	>२।>८	ন নপুংসকে	७ ।२ ७
म भामियू रुः	२।88	ন বহোঃ	৩ ৫ ৪
দাঢ়াদয়োব হুলম্	8100	ন লুটি	>२।५७
मिक् श्राव्याः मः	8122	ন বিহ্যতি	81৯
দিবদে সম্ভ	२।८७	নবিন্দুপরে	া ে৯
গ্ৰহলিহবহাং গ্ৰন্ডলিন্তবন্তাঃ	৮পরি৷১	ন শিরোনভসী	6418

मृ क	পৃষ্ঠা	भक	পৃষ্ঠা
न माख थावृष्ट् भवनः श्रः मि	81२२	পন্দেহ পি	२।७१
न खुर्	७१५७	পক্ষ পরিষ পরিথা হ	ফঃ২।৩৬
नश्राक श्राविषमिनिया	मा ७१७৮	পर्याख् পर्याप स्तोकूमार्यय्	লঃ৩ ২১
নাতোহদাতো	६१२७	পিতৃষাতৃজামাতৃণামর:	c/28.
নানেকাচঃ	११२२	পুত্ৰেংপি কচিং	>२।८
নাস্ত্য দিম্বে	ale	পৃষ্ঠাক্ষি প্রশ্নাঃ স্ত্রিয়াং বা	81२०
नामञ्जल मारवाच मौर्चविन्नवः	८।२१	পৈ শা চী	2012
নিপাতাঃ	616	পোৰ:	२।১৫
নিরোমাঙোমাণঃ	४।७४	পৌরাদিশ্বউ	>185
नौषािषयू	৩।৫২	প্রকৃতিঃ শৌরসেনী	2015
चूर्मारनाजः	619	প্রকৃতিঃ শৌরসেনী	2215
নোণঃ সর্বত্ত	२।8२	প্রকৃতি সংস্কৃতম্	ેરા ર
নোৎস্থকোৎসবয়োঃ	৩।৪২	প্রক্ত্যা দোলাদগুদশনেযু	১২।৩১
নোপদর্গস্ত	৮পরি৷১২	প্ৰতি বেতদ পতাকাস্থ ডঃ	२१४
স্তমাণৌ শভূশানচোঃ	9150	প্রথম শিথিল নিষধেষু ঢঃ	शरम
ন্তিহে ত্থা মোমুমা বহুষু	918	अनीश्वकमयरनाश्रम्यू रनान	: २।ऽ२
ন্তহমো বহুষু	दराष्ट	প্রাদেভ ব:	७ १७
ন্মোমঃ	৩ ৪৩	প্রাদেমীল:	P168
ন্ত্রো ঞ: হে, চ,	১।৪।৩०৫	কোভঃ	२।२७
গুণ, জ প্লাং ঞ: হে, চ,	८ ।८।४७०	বক্ৰাদিষু	812@
পটে: ফলঃ	हार	वहवरनां*ह	পরি ।১৫
পত্তনে	৩।২৬	বৰ্গাণাং ভৃতীয় চতুৰ্যয়োরযু	<u>্জে</u> !-
পদস্ত	હાર ૯	রনাভয়োরাভৌ	2010
পদেঃ পালঃ	6170	বর্গেষু যুজঃ পূর্বঃ	ा ७३

(%)

म क्	পৃষ্ঠা	म क	পৃষ্ঠা
ব র্ত্তমান ভবিশ্বদনগুতনয়ো র্জ		ব্ৰহ্মান্তা আত্মবৎ	@189
জ্জা বা	११२०	ভবিশ্বতি মিপাস্সং বা	
বসতি ভরতয়োর্হ:	राव	यत्रनीर्घ ण्ठ	১২৷২১
বাষ্পেশ্রুণিহ:	010	ভবিশ্বত্যেয়া এব হে, চ,	দাগাত্র•
বিষ্ম বেষ্ম অবধারণে	ठाठ	ভাৰনে জন্ম	818
বিহ্যৎ পীতাভ্যাং লঃ	81२७	ভাবকর্মণোর্বশ্চ	818
বিপ্ৰকৰ্ষঃ	esic	ভি बिष्टि मात्र श्रं णनः	4104
বিসিন্যাংভঃ	राज्य	ভিন্দিপালে ত্তঃ	৩।৪৬
বিহ্বলে ভঁহৌ বা	৩ ৪৭	ভিয়ো ভাবীহে	दरा च
বুড খুপ্পৌ মদ্জে:	४।७४	ভিদোহিং	¢ ¢
বৃ ক্ষেবেনরু র্বা	১।৩২	ভূজাদানাংজ্বাতুমূন্ তবে	্যুমুপরতো-
त्र्रभर्णः	P188	লোপ:	P186
वृत्स्र्रितात्रः	81२ १	ভূবো হো হবৌ	८ ।२
বৃশ্চিকেঞ্ছ:	187	ভো ভূবস্তিঙি	> २।>२
বৃষ কৃষ মৃষ শ্বষামৃতোৎরিঃ	P122	ভ্যসো হিস্তো স্থস্তো	619
বৃহস্পতো বহোৰ্ভফৌ	810.	মল্মা ণো অম্হ অম্হাণম	म् टर
(₹ 875)	P18.	আমি	ঙা৫১
বে: কে চ	४।७ ५	মত্তো মইত্তো মমাদো মম	া ছ
বো চ শসি	ঙা২৯	মমাহি ডসৌ	৬ ৪৮
বোভে তুল্মাণং তুম্হাণমামি	৬ ৩৭	মধ্যাহ্নে হস্ত	અ ૧
ব্য ধেবিভ: ৮%	ারি।১১	मस्या ह	912>
ব্যাপৃতে ড:	>>18	मन्त्ररथ वः	২ ৪•
ব্ৰশ্বণ ্যবিজ্ঞযজ্ঞকন্তকায়াংণ্যজ্ঞ	ভান্যা-	ম য়ূর ময়ূ থয়ো গ্য বা	7124
नाःरका वा	>२११	ষলিনে লিনোরিলো বা	१७०

(৩৬)

म क	পৃষ্ঠা	* 147	পৃষ্ঠা
मः ममः	৬।৪২	त्रामार्गालं (इ, ह,	४। ८।२४४
मागधौ	2212	রাজেরেহ	৮পরি 1৮
শাতু রাৎ	৫।৩২	রাজ্ঞোরাচিটাঙসিঙস্ঙিযুব	वा २०१२२
মাংসাদিষু বা	8120	রাজ্ঞ*চ	৫।৩৬
মিনাস্সং বা	8 < 18	রুদের্বঃ	४।८२
মিপো লোটিচ	३२ २२	রুধেন্ধ স্তৌ	P182
মি মোমুমা নামধোহশ্চ	919	ৰুষাদীনাং দীৰ্ঘতা বা	४। ८५
মৃ জে লু ভস্কপৌ	४। ७१	রো বা	818
মৃদোল:	4100	রে অরে হিরেসম্ভাষণরতি	চকলহা-
মে মম মহ মজ্ঝ ঙসি	sic.	ক্ষেপে ষু	2516
মো বিন্দুঃ	81>२	ত হা টঃ	৩ ২২
মো মুমৈ হিদ্সা হিখা	2616	র্যজ্যোর্যঃ	>>19
মুক্ত পঞ্চাশৎ পঞ্চদশেষুণঃ	৩ ৪৪	র্যশ্য্যাভিমন্ত্যযু জঃ	७। > १
শ্মিব মিব বিজা ইবার্থে	७८ ।६	র্যস্বষ্টাংরিয়সিনসটা:কচিৎ	
মৈ বা বাজে	Ы २३	হে, হ,	८।८।७५८
यक केवा हेटब्बी	916	র্যস্তারিত্যঃ	2014
यथानियू रुः	২ ।২৬ক	লবণনবম ল্লিকয়োর্বেন	PIC
যমুনায়াং মস্ত চ	રા૭	नारम्टन वा	न ।७8
যি ভিদ্বৰ্গান্ত্যঃ	७।५१	লিহে লিজ্ঝঃ	४। ६३
यष्टेग्रांश्यः	२।७२	লোপোহ রণ্যে	218
यावनानियू वच्छ	810	লোহলে গঃ	२।७৯
যু ক্ত শ্ৰ	ठ।ठ	শকাদীনাং দ্বিত্বম্	4165
যুধিবৃধ্যাঝ:	b 18 b	শকেন্তরবন্সতীরাঃ	6190
যুম্মদন্তং তুমং	৬।২৬	শদৃপত্যোৰ্ড:	5167

(७१)

*(ক	পৃষ্ঠা	* 47	পৃষ্ঠা
শরদোদঃ	٥٤ ا	স্পশ্ত ফঃ	৩।৩৫
শ্ৰোঃসঃ	२।८७	ন্ম পক্ষ বিশ্বয়েষু ম্হঃ	৩ ৩২
শস এৎ	७।७३	সটা শকট কৈটভেষু ঢঃ	रारऽ
শীকরে ভঃ	२।৫	সন্ধাবচামজ্লোপবিশেষা	
শৃগালস্থশিআলাশিআলেশিআ		বহুলম্	812
লকা:	22129	সমাসে বা	৩ ৫
শেষাণামদস্ততা	6195	সর্বজ্ঞ তুল্যেষু ঞঃ	ગહ
८न षा ८नमरमाविषयनारनो	0,00	সর্বজ্ঞেঙ্গিতয়োর্ণঃ	>२१४
শেষংমহারাষ্ট্রীবৎ	> २।७२	সর্বনাশাং ডেঃ দি্দং বা	ऽ २।२७
শেষঃ সংস্কৃতাৎ	274	সর্বত লবরাম্	ગુગ
শৌরসেনী	३२ ।३	সর্কাদেজস এত্বম্	७।२
*চৎস প্সাং ছঃ	0180	मः श्राग्नांश	२।५८
শাশ্র শাশানয়োরাদেঃ	ा७	সংজ্ঞায়াং বা	≥18€
শ্রদোধো দহঃ	८ ।००	সি চ	७।७१
শ্রুবাদীনাং ত্রিম্বপ্যমুস্বারবর্জ্জ		স্থঃ স্থঃ	0130
হিলোপ*চ	9129	স্ভিদ্সুপ্স্ দীর্ঘঃ	6122
ङ छ जिल्थानाः लाश्ख		স্কুৎসায়াম্	8615
<i>इ</i> अ:	চাওে	স্থ য্যে বা	७।>२
ষট্শাবক সপ্তপর্ণানাংছ:	र।85	সেবাদিযু চ	৩।৬৮
ষদোঃ শঃ	2210	সোবিন্দ্র্নপুংসকে	(100
क कक्कार्थः	ગરરુ	স্তম্ভেখঃ	७ । ५ ८
ষ্ট ন্সঠঃ	0120	স্তত্ত থ:	७। ३२
ষ্টশু স্ট:	२०१७	ক্সি সা শং	819
ষ্ঠাধ্যাগানাং ঠাত্মঝাত্মগাত্মাঃ	७।२€	ব্ৰিয়ামাত এৎ	८१४२

(৩৮)

अ क	शृष्ट्री	भे क	शृष्टी
ব্রিয়ানি খী	३ श२२	স্বার্থেকোবা	8 ३৫ क
ন্তিয়াং শস উদীভৌ	6619	প্ৰস্সিমো রদ্বা	ঙা১৫
স্থ শ্চিট্ঠ:	১२ ।১७	দ্দো ঙদঃ	(1b
স্থাণাবহরে	৩।১৫	र्राखर्भः	५। 8৫
মশু সনঃ	2019	হরিদ্রাদীনাংরোল:	२१७०
<i>ল</i> ু যায়াংণ ্হঃ	২।৬৪	इ * हटमो	ঙা২ ৪
ক্ষেহে বা	৩ ৬৪	হংক্থুনি শ্চয়বিতর্কস স্তা ব	ানেষু ৯৷৬
স্পস্থ সৰ্ব্বত্ৰ স্থিতস্থ	ଠାଡେ	হুংদানপৃচ্ছানিদ্ধারণেযু	৯ ২
ক্ষটিকনিক্ষ চিকুরেযুক্স্তহঃ	२18	ক্ষকোর্হীরকীরে	b 160
क्षिटिक नः	श२२	क्षमञ्ज र एकः	2210
ক্টিচল্যে ৰ্বা	দাতে	হাদয়শু হিঅঅকং	30128
एकांग्रेटक ह	৩।১৬	হেহিমঃ	৮ পরি IC
স্থরতে <u>র্ভরস্</u> বসরে	৮। >१	क्र व्य क का भार ग्रः	্যাত
শ্বতেঃ স্থ্যবঃ	१२।५१	হু হল ক্ষাংনলমাং স্থিতি	রর্কম্ ৩৮

শুদ্দিপত্র।

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অ শু দ্ধ	শু দ
(c)	>>	উদ্ভ	উ্ভূত
(o)	२०	সংস্কৃত	সংস্কৃত
(@)	b '	উপলদ্ধি	উপলব্ধি
(ಆ)	পাদটীকা	মে চাপ্যেতে	যে চাপ্যেতে
(٩)	>>	অৰ্ণৎ	অৰ্থাৎ
(م)	9	ভূরীয়ার	তৃতী দার
(%)	> 9	शंदन	স্থানে
(22)	>9	যাইতে	ষাইতে
(>२)	পাদটীকা	२ अ मूथ	২ন্তমু থ
w	» ·	স্ক্মার:	श्रुक्भातः
(>0)	٩	म लिफकः	म विष्क्षकः
(86)	స	ব=ৰ=ৰ	ব্ৰ = ব্ৰ = ব্
39	> 0	ম, ধ, খ, ভ	ष, ४, थ, ভ
(5¢)	পাদটীকা	কুল্লবগ্ গ	ফুলবগ্গ
(>७)	52	নাস্থাপিত	সংস্থাপিত
(55)	>6	কুঞ্জুর	কুঞ্জর
(55)	२०	ছবি	ছার
"	२ २	দার	मोव
(২৩)	•	অন্ত ৰ্গত	অন্তৰ্গত
(२৫)	8	ধৃত্তা হাং	ধৃৰ্জানাং
(२७)	۶۶	করিয়া থাকি।	উচ্চারণ করিয়া থাকি।

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অশু দ্ধ	শুন্ধ
(\$\$)	১৬	বিবয়ে	বিষয়ে
(05)	ą	কৃষ্ণলেশ <u>াক্র</u> াস্ত	ক্লফলেশা ক্রান্ত
(७२)	55	গতকতিপয়	গত কতিপয়
(00)	>	হইবাছে	হইয়াছে
(৩৮)	q	চতুবিংশতি	চতুর্বিংশতি
(8২)	۵	পাণিনিরশকান্তু শাসনেব	পাণিনিব শকানুশাসনেব
(७৮)	٠.	ধনকুলক	ধনকুলক
(80)	>>	ঋষিও	ঋষি ও
(88)	9	দৈব বানী	দৈববাণী
(88)	>5	*11স্ত	भौरञ्ज
39	२७	মন্ত্রি বব	মন্তিবর
(80)	>	মন্ত্রীর	মন্ত্রীর
"	"	29	37
(89)	ъ	শি तराक्त्र	শিবশ্ছেদ
99	5 @	নালী	নায়ী
১৭	•	गुर्बी	गुर्वी
16	•	ওকারস্থ	তকাবস্ত
٠ ,	৯	ऋषादिषु	ऋषादिषु
२०	٥ ډ	उदृत्यादिषु	उदृत्वादिषु
२১	>>	ग्र व	ग्रव
२२	55	प्राव्हे	शब्द े
₹8	>9	वदेश	वैटेश
33	"	कतव	कैतव